

ANTONIJA TKALČIĆ KOŠČEVIĆ

**SJEĆANJA NA PRVE GENERACIJE
UMJETNIČKE AKADEMIJE U ZAGREBU**

ANTONIJA TKALČIĆ KOŠČEVIĆ
**SJEĆANJA NA PRVE GENERACIJE
UMJETNIČKE AKADEMIJE U ZAGREBU**

Zagreb, 2007.

Antonija Tkalčić Košćević
Sjećanja na prve generacije Umjetničke akademije u Zagrebu

Nakladnik
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Arhiv za likovne umjetnosti

Za nakladnika
akademik Slavko Cvetnić, glavni tajnik Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti

Glavni urednik
akademik Velimir Neidhardt

Recenzenti
akademkinja Vera Horvat-Pintarić
akademik Đuro Seder

Autori uvoda, bilježaka i biografija
Jasenka Ferber Bogdan, Andreja Der-Hazarijan Vukić, Darija Alujević

Lektorica
Maja Silov Tovernić

Oblikovanje
Josipa Skočibušić

Tisak
Intergrafika d.o.o.

Zagreb, 2007.
Objavljivanje knjige sufinancirala je Zaklada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

SADRŽAJ

Uvod	7
Uspomene na Rudu Valdeca i prvih deset godina Umjetničke škole	15
Ivka Orešković	120
Balada pokojnom školskom drugu Savi Šumanoviću, đaku Umjetničke škole 1914. – 1918.	143
Popis ilustracija	165
Biografije	169
Literatura	217
Kazalo osoba	223

ANTONIJA TKALČIĆ KOŠČEVIĆ

[Lipnik kraj Karlovca, 19. III. 1891. – Zagreb, 5. I. 1981.]

UVOD

Potječem od oca Košćević Vjekoslava, učitelja u Zagrebu i majke Ane rođ. Ribarić iz građanske familije. Osnovnu školu svršila sam u Zagrebu, tako i ženski licej. Maturirala sam 1910. Godine 1912.¹ upisala sam se u tadanju Umjetničku školu – kiparski odjel u Zagrebu koju sam dovršila godine 1916.² Od tada sam sve do godine 1920. radila u ateljeu prof. Valdeca. Poslije toga bila sam crtač Arheološkog muzeja u Zagrebu do 1927. godine. Udala sam se 1925. godine. Poslije godine 1927. nisam radila javno nego sam se bavila sitnom plastikom i izrađivanjem lutaka. To radim i danas, a kao volonter sređujem umjetničko-obrtne biblioteke Muzeja za umjetni obrt u Zagrebu.³

Osim ovih par redaka, vrlo sažeto sročениh, autobiografskih podataka napisanih kao odgovor na standardizirani upit obrasca koji je oblikovao Antun Bauer pedesetih godina XX. st., o Antoniji Tkalčić Košćević do sada se i nije znalo puno više. No, zahvaljujući njezinim trima bilježnicama naslovljenih i datiranih rukopisa, pronađenih tijekom obrade donacije Antuna Bauera 1999. godine (Uspomene na Rudu Valdeca i prvih deset godina Umjetničke škole, Zagreb, 30. 5. 1951.; Ivka Orešković, Zagreb, 5. 7. 1951.; Balada pokojnom školskom drugu S. Š., đaku Umjetničke škole od 1914. do 1918., Zagreb, 1953.), te ostaloj dokumentaciji koja se nalazi u Arhivu za likovne umjetnosti, uspjelo se rekonstruirati i jedan osobniji segment neobično zanimljivog i ispunjenog životnog puta njihove autorice.

Ova samozatajna umjetnica rođena je u uglednoj građanskoj obitelji u kojoj se cijenilo znanje i njegovala pisana riječ. Otac Vjekoslav Košćević (1866. – 1920.) završio je

¹ Prema podacima Arhiva ALU, prijamni ispit položila je 1910. i upisala se u klasu prof. Rudolfa Valdeca, no u drugom polugodištu studij je prekinula. Na studij se vraća sljedeće školske godine.

² Školske godine 1916./17. bila je upisana u IV. tečaj Kiparskog odjela, no iz njega je prije kraja istupila.

³ Autobiografija iz Zbirke dokumentacije umjetnika Arhiva za likovne umjetnosti HAZU.

Učiteljsku školu u Zagrebu 1885., a kao učitelj službovao je u Turopolju, Lipniku, Karlovcu te Zagrebu, u kojem ostaje do kraja života. Autor je stručnih pedagoških radova te izdavač i urednik *Preporoda*, časopisa iz područja pedagogije. Pisao je i pripovijesti te dramu *Puškinova smrt* koja je izvedena 1908. u zagrebačkom Hrvatskom narodnom kazalištu. Antonijina sestra Anka, rođena 1892., bila je operna pjevačica, udana za Josipa Badalića, slavista i književnog povjesničara. Njezin brat Janko, rođen 1894., radio je kao odvjetnik, a Petar, rođen 1900., u razdoblju prije Drugog svjetskog rata bio je direktor ciglane *Ilovac* u Karlovcu.

Unatoč stečenoj kiparskoj naobrazbi, Antonija (Tonka) Tkalčić Košćević rijetko je izlagala svoje radove, pa je njezin opus ostao uglavnom nepoznat.

Još za studentskih dana, zajedno sa svojim kolegama, polaznicima klase prof. Rudolfa Valdeca, radila je na skulptorskoj dekoraciji tada novosagrađene Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, podignute prema projektu arhitekta Rudolfa Lubynskog (1910. – 1913). Njezin je dio uključivao izradu šest tipova maskerona pod prozorima te temelje sova na vrhu zgrade.⁴

Sudjelovala je na svega nekoliko skupnih izložaba od kojih je prva bila *Izložba umjetničke škole*, održana u Zagrebu 1916., a na njezin nastup pohvalno se osvrnuo i Vladimir Lunaček u tekstu *Izložba umjetničke škole* objavljenom u *Obzoru* od 18. srpnja 1916.: ...*Uz Braniša talent je jak ponešto svojevoljan gdja. Tonka Milković*⁵. *Njezina glava starice u istinu je dobra radnja, koja je iznesena sa mnogo osjećaja i sa vrsnom harmonijom svih pojedinih partija tog zanimljivog modela...*

⁴ Opširnije o tome u tekstu o prof. Rudi Valdecu.

⁵ U to je vrijeme Antonija bila u braku s dr. Zvonimirom Milkovićem.

Ponovno je susrećemo više od pola stoljeća kasnije, na *Izložbi kiparskog stvaralaštva*, održanoj 1972. u Gliptoteci JAZU, kada je izložila meko modelirano brončano poprsje, portret svoga drugog supruža, Vladimira Tkalčića.

Slika 2. Antonija Tkalčić Košćević, *Vladimir Tkalčić*, bronca

Međutim, objavljivanjem ovih memoara otkrivamo Antoniju i kao ženu vještu peru, što zapravo i nije bilo iznenađenje, s obzirom na to da je neke dijelove svojih sjećanja vezane uz početke Umjetničke škole objavila u dva navrata, i to u časopisu *Čovjek i prostor*, 1955. i 1958. godine ⁶. Također iz tih, za nju vrlo plodnih pedesetih, datira i njezin *Bon-ton*⁷, objavljen 1953., kako bi se, prema riječima

⁶ Detaljni bibliografski podaci navedeni su u *Popisu literature*.

⁷ Knjigu je objavilo izdavačko poduzeće *Žena u borbi*, Zagreb, 1953.

izdavača, ...održavale naslijeđene forme društvenih odnosa, čime je Antonija Tkalčić Košćević u vremenu prilično nesklonu građanskom svjetonazoru uspjela promicati njoj blizak urbani modus života i ponašanja.

Slika 3. Polaznici Više škole za umjetnost i umjetni obrt oko 1912.

U Antonijinim bilježnicama putokaze njezinih sjećanja čine njezini kolege i profesori s tadašnje Privremene više škole za umjetnost i umjetni obrt. Njihove osobne životne priče autorica isprepliće s onovremenim događajima obuhvaćajući period od osnutka današnje Akademije likovnih umjetnosti, 1907., pa sve do tridesetih godina prošlog stoljeća, čime nas ujedno podsjeća i na čitav niz manje ili više poznatih osoba i događaja koji su oblikovali tadašnji kulturni život Zagreba. Lakoća njezine tečne naracije pruža poseban

užitak upravo u onim dionicama teksta koje nam otkrivaju danas dragocjene i gotovo nepoznate činjenice iz hrvatske povijesti umjetnosti o kojima autorica piše kao neposredan i pouzdan svjedok. Kao i kod ostalih memoarskih tekstova, i u ovom slučaju posebno su privlačni upravo ti opisi iz *prve ruke* koji spomenute ljude i zbivanja osvjetljavaju iz daleko intimnije perspektive od hladne povijesno-umjetničke kritičke analize. Pa, mada je autoričina polazna namjera bila da, prije svega, svojim bilježnicama otrgne od zaborava jednu *izgubljenu* generaciju umjetnika čiji je stvaralački i životni rast prekinuo Prvi svjetski rat, to čini tek svojevrsni kulturološki okvir ispunjen vrlo intimnom pričom koja na momente prelazi i na područje autobiografije.

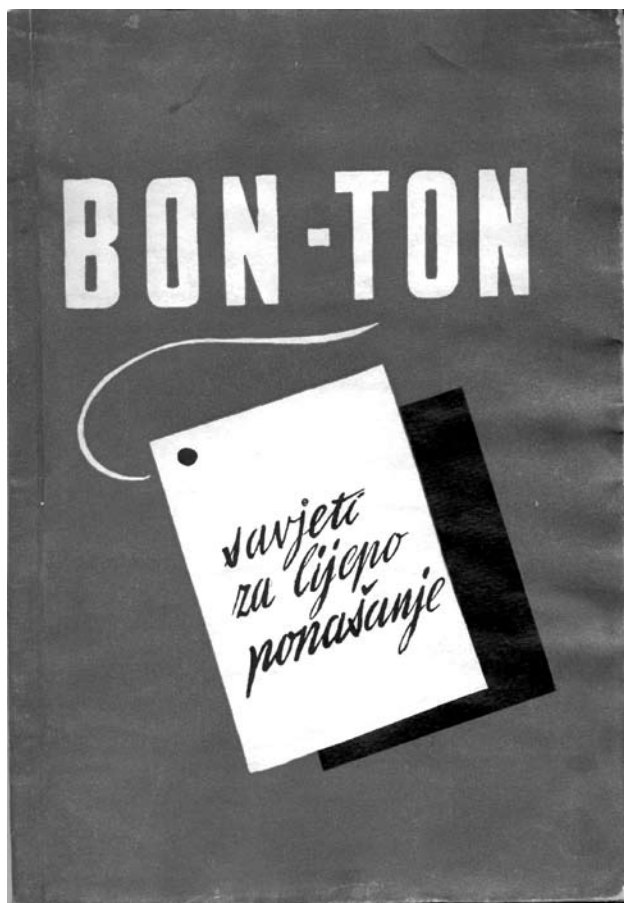

Slika 4. Đaci Umjetničke škole, 1913. (Tonka Košćević četvrta slijeva)

Posebna vrijednost ovih rukopisa leži i u činjenici da ga piše ne samo pripadnica jedne od prvih generacija polaznika Umjetničke akademije, već i predstavnica prvih generacija povlaštenog kruga akademski obrazovanih žena uopće. No unatoč činjenici da se Antonija Tkalčić Košćević kreće među umjetnicima i intelektualcima, pažljivim se čitanjem uspijeva osjetiti prevladavajući stav društva tada još uvijek nenaviklog i prilično nesklonog ženskoj samostalnosti. A upravo doticanjem teme o slabo poznatim umjetnicama ova će knjiga uspjeti djelomično ispraviti i nadopuniti jedan još uvijek nedovoljno popunjen segment hrvatske umjetnosti iz razdoblja moderne.

Slika 5. Antonija Tkalčić Košćević, *Ženski akt*, tuš na papiru

Slika 6. Antonija Tkalčić Košćević: *Bon-ton*, Zagreb, Žena u borbi, 1953.

Treba napomenuti da su ovi rukopisi nastali pedesetih godina prošlog stoljeća, s gotovo tridesetgodišnjim vremenskim odmakom od opisanih zbivanja, te su tako razumljive česte digresije u tekstu, kao i poneke manje faktografske

pogreške, koje su priređivači ispravili i tekst dopunili bilješkama kako bi čitatelji dobili što potpuniju sliku toga vremena. S istom su namjerom izrađene i kratke biografije osoba koje se spominju u tekstovima. Osnovna ideja priređivača bila je konceptijski ostati u zadanim, dokumentarno-intimnim gabaritima autorice te stoga izbjeći gomilanje ilustracija prema monografskom principu smatrajući primjerenijim predočiti probranu i manje poznatu fotodokumentaciju iz zbirke Arhiva za likovne umjetnosti, što je u slučaju gotovo nepoznate slikarice Ivke Orešković bilo pravo otkriće i za same priređivače.

ZAHVALA

Zahvaljujemo recenzentima akademkinji Veri Horvat-Pintarić i akademiku Đuri Sederu na sugestijama i na podršci ovom projektu.

Također zahvaljujemo kolegama i prijateljima na ustupljenim dragocjenim podacima: dr. sc. Stelli Fatović-Ferenčić, mr. sc. Daini Glavočić, Grguru-Marku Ivankoviću, Darku Šimičiću, Neli Tarbuk i Ani Vranić.

Posebnu zahvalu dugujemo gospodinu Želimiru Košćeviću, nećaku Antonije Tkalčić Košćević, koji je u ime obitelji dozvolio objavljivanje njezinih memoara.

USPOMENE NA RUDU VALDECA I PRVIH DESET GODINA UMJETNIČKE ŠKOLE

Pričanje “domaćim jezikom”

Slika 7. Rudolf Valdec, 1904.

Mladi dani

⁸ Potres se dogodio 9. studenoga 1880. godine s epicentrom u Zelini. Trajao je deset sekundi oštetivši pritom gotovo polovicu postojećih zgrada u gradu.

⁹ Obrtna je škola 1882. godine unajmila za potrebe nastave kuću na adresi Dolac 2, bivši cistercijski samostan, koji je srušen u vrijeme izgradnje nove tržnice, otvorene 1930. godine.

¹⁰ Dana 9. listopada 1882. godine Kraljevska i zemaljska vlada Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, na prijedlog Društva umjetnosti, donosi naredbu prema kojoj se ima provesti organizacija Obrtne škole. Nova zgrada, izgrađena prema projektu H. Bolléa, podignuta je na zapadnoj strani Sveučilišnog trga (danas Trg maršala Tita). Škola je svečano otvorena 21.6.1891. godine, a zgrada je ostala do danas u istoj funkciji (Škola za primijenjenu umjetnost i dizajn, Muzej za umjetnost i obrt).

¹¹ Kršnjavi je bio predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu (1891./96.).

¹² Stupove su Frangeš i Valdec izradili 1889. kao svoj završni školski rad, a na osnovi njih dobili su stipendije za Kunstgewerbeschule u Beču. Valdecov stup nalazi se lijevo od ulaza, a na njemu je i prvi autorov potpis.

Potres u Zagrebu godine 1880.⁸ oštetio je grad, ali najviše zagrebačku katedralu, koja je bila onako već dosta ruševna. Trebalo ju je iz temelja obnoviti. Oko katedrale se nakon potresa stvorio nov svijet pun šatora i baraka, te se klesalo i udaralo od jutra do mraka. Dovukle se ogromne gromade kamena iz Vrapča, vrapčanski kamen, kojim je sada obnavljana. Svim ovim poslom upravljao je bečki arhitekt Hermann Bollé, koji je sobom doveo dosta stranih radnika. Domaćih radnika za ovu svrhu bilo je vrlo malo. (*op. a.*: Gj. Szabo tvrdio je da Bollé nije bio dipl. arhitekt, čak ni graditelj kvalificirani.)

Kako su bili predviđeni radovi za dulje vrijeme, dapače nekoliko godina, otvorile se na Dolcu radionice u kojima se ujedno odgajao pomladak u onim zanatima koji su bili potrebni za potpunu restauraciju katedrale.⁹ Za kratko se vidjelo, da ima dosta vrlo sposobnih mladih ljudi za koje bi bila potrebna solidna škola i tako je došlo do gradnje zgrade današnje Obrtne škole, koja je dovršena 1889. godine.¹⁰ U tu školu ušli su sada kao đaci Ruda Valdec, Robert Frangeš, Oton Iveković, Robert Auer i drugi, svi od reda talentirani i sposobni đaci. Ravnatelj ove škole bio je također arh. Bollé, a duh cijeloga kretanja oko uzdizanja zanatstva bio je šef odjeljenja za Prosvjetu dr. Izidor Kršnjavi¹¹.

Ruda Valdec i Robert Frangeš ušli su u isti razred. Oba đaka sudjelovala su već kod gradnje same zgrade i ornamenrirali su po jedan stup kod ulaza u zgradu, kako svjedoče njihovi mladenački potpisi na stupovima¹². Već na ovim prvim radovima vidi se, premda jedva zamjetljivo, smjer kojim

su kasnije krenuli u svom radu. Frangešov je izglađeniji, a Valdecov nemirniji i traži još nešto. I kao sada u školi, tako su kroz sav život ostali u nekom trajnom takmičenju.

Ruda Valdec rodio se 8. marta 1872. u Krapini¹³. Bio je vrlo malen kad mu je umro otac liječnik. Majka, neopskrbljena, otišla je k župniku Herzlu u Sv. Križ kao kućanica. Župnik je Herzl bio poznat kao opozicionalac, dobričina, veseljak i šaljivdžija i svirao je čelo. Tu je mali Ruda proveo svoje najranije djetinjstvo. Kasnije se župnik Herzl pobrinuo, da su njegovi prijatelji Suhin i Rački, ljudi, koji su spadali u napredno svećenstvo i bili prijatelji Strossmayerovi, smjestili maloga Rudu u orfanotrofij u Zagrebu, školu u koju su se primali đaci za odgoj svećenika već od osnovne škole.¹⁴ Ali ubrzo su njegovi zaštitnici vidjeli, da mali Ruda nije bio za svećenika. Bio je živahan, bistar i lako je učio. Brzo je naučio napamet ministrirati, pa su ga rado uzimali da posluži u crkvi¹⁵. Tako je upravo na dan i u momentu kad je bio potres 1880. godine ujutro, mali osmogodišnji Ruda ministrirao, a Rački služio misu. Kad se počela crkva drmati i tresti, Rački je pograbbio maloga Rudu i odvuкао u sakristiju, tako su se spasili. Strop i krov srušili se u unutrašnji srednji dio crkve iznad glavnog oltara. Ruševine bile bi ih upravo poklopile.

Uvidjevši njegovi zaštitnici da on nije za svećenika, dali su ga najprije u klesarsku radionicu na Dolcu¹⁶, a onda u Obrtnu školu¹⁷.

Za prve đake ove škole, koji su bili osobito sposobni, Kršnjavi se pobrinuo da su dobili stipendije za inozemstvo. Što se tiče Rude Valdeca, Kršnjavi je želio da on ode u Tirol

¹³ Otac Antun Valdec (umire 9.2.1877. godine), majka Amalija, rođ. Sajvert. Valdec je rođen u kući stare apoteke Gajevih.

¹⁴ Orfanotrofij se nalazio na adresi Kaptol br. 29, na mjestu gdje se sjemenište spominje već u XVI. st. Najstariji dio postojeće građevine potječe iz XVII. st., a dograđivana je u više navrata. Nakon potresa 1880. dograđeno je južno krilo i kapela prema projektima H. Bolléa.

¹⁵ Riječ je o zagrebačkoj katedrali.

¹⁶ Vidi bilješku 9.

¹⁷ Svjedodžba Obrtne škole iz 1888. čuva se u Arhivu za likovne umjetnosti HAZU (Ostavština Valdec). Valdec je nakon završene škole bio osposobljen za kiparskog pomoćnika, a na istoj se školi usavršavao do listopada 1889. godine.

¹⁸ U Arhivu za likovne umjetnosti HAZU čuva se više Valdecovih molbi Kraljevskoj zemaljskoj vladi u kojima traži zaposlenje u Obrtnoj školi (1896., 1897., 1899., 1900. te 1901. godine).

¹⁹ Godine 1906. imenovan je zamjenikom privremenog pomoćnog učitelja Kraljevske zemaljske obrtne škole (V. Cvetišić: *Četrdesetgodišnjica umjetničkog rada kipara Rudolfa Valdeca*, Jutarnji list, 4.3.1928., str. 33).

²⁰ Od 1908. stručni je učitelj, a od 1909. do smrti 1929. profesor na Umjetničkoj akademiji. Valdec je na akademiji poučavao dekorativno kiparstvo i anatomiju čovječjeg tijela.

²¹ Kod prof. Augusta Kühnea polazio je Kunstgewerbeschule u Beču 1890./91., potom je od 1893. na Akademie der Bildenden Künste u Münchenu u klasi prof. S. Eberlea. Umjetničku akademiju u Münchenu završava 1896. godine.

²² Na kraju teksta o Valdecu nalazi se autoričin popis svih njegovih djela popraćen bilješkama priređivača.

²³ Groblje na Koševu, Sarajevo, 1911./12. Spomenik je svečano otkriven 28. rujna 1913.

i tamo studira drvorezbarstvo. A jer Valdec to nije prihvatio, Kršnjavi ga odbacio i on nikada nikakav stipendij nije mogao dobiti, a ni mjesto rada na kojoj državnoj ustanovi, što je Valdec često kasnije naglašavao.¹⁸ Tek kad je Kršnjavi odstupio 1903. godine, Valdec je postao učitelj na Obrtnoj školi¹⁹, a 1908. god. na Umjetničkoj²⁰.

Svršivši Obrtnu školu, Valdec je uz pomoć majke otišao na godinu dana u Beč i radio kod prof. Kühnea, a drugu godinu u München profesorom Eberleu²¹.

Vrativši se u Zagreb sa svojih studija 1896., prvi njegov javni rad bio je portret Njemčića za spomenik u Križevcima.²² Kao nagradu za taj posao dobio je zlatni prsten od “Ženskog odbora”, koji je organizirao podignuće ovog spomenika.

U to vrijeme svoga bohemskog života radio je mnogo. Radio je sve što ga je oduševilo ili mu dolazilo kao običan posao po potražnji. Za Jugoslavensku akademiju bustu Vatroslava Jagića, slavista, i reljef za rodnu kuću u Varaždinu, reljef generala Gerbe, reljef Starčević Mile, busta banice Khuen Hedervary, Mažuranić, Kukuljević, Šenoa – reljef na kući, srpski kralj Petar još za vrijeme Austrije, crnogorski kralj Nikita, Zmaj Jovan Jovanović – reljef, Trnski, trgovac Kolmar, Krešić, Wiesner-Livadić, nekoliko nadgrobnih spomenika, jedan za kćer političara Svetozara Pribičevića, koja je rano umrla, a drugi za kćer beogradskog profesora Tomića, koja se utopila u Ženevskom jezeru htijući spasiti jedno dijete. U mladim danima volio je simboliku – “Ljubav sestra smrti” reljef, “Magdalena” i “Sputani genius” plastika, po čemu je kasnije načinio spomenik za Kranjčevićev grob²³. U ovo doba bio je vrlo marljiv i plodan, radio je i plakete

prema potrebi i zahtjevima vremena. Radio je dekorativne stvari za privatne i javne građevine.

Iz toga vremena tri su stvari iskočile nad ostalim radovima – to je bio spomenik Račkomu na Mirogoju²⁴, portret kritičara Lunačeka “Cave criticum” i Strossmayer statueta²⁵ i portret poprsje²⁶. Kod portreta Strossmayerova stvorio je naročiti tip glave, kaže Ljubo Babić, “umnoga čovjeka sa kosom oko glave kao vijencem”. U statueti prikazao je Strossmayera kako drži svoj govor u Rimu, protiv dogmatičnosti i natražnjaštva Vatikana. Sav svoj, relativno kratki život, bavio se mišlju, radeći skice i nacрте oko toga da podigne spomenik Strossmayeru. Zato ga je vrlo boljelo, kad se radilo o podizanju spomenika Strossmayeru, što nije on dobio izradu, nego je dobio bez natječaja mnogo mlađi od njega Meštrović, koji nije imao pravog shvaćanja što je značilo za nas, ne ime, nego ideja Strossmayer. Meštrovićev spomenik smjestili su iza Akademije (op. a.: 7. XI. 1926.)²⁷.

Na otkrivenje spomenika Račkomu došao mu je i prof. Eberle iz Münchena, pa je i stanovao kod svoga đaka Rude Valdeca, kojega je cijenio.

Austrougarska izložba u Rusiji 1899./1900.

Godine 1900. putovao je Valdec zajedno s Dušanom Plavšićem, bankovnim činovnikom i književnikom u, onda još carsku, Rusiju. Danas je mladomu čovjeku teško zamisliti što je onda značila za nas Rusija. Ona je bila za nas nedokučiva, tajnovita. Poznavali smo ju iz literature. Isto tako nije si lako zamisliti one osjećaje skučenosti, koje smo mi

²⁴ U Arhivu za likovne umjetnosti, unutar Ostavštine Valdec, čuva se pismo Jugoslavenske akademije Valdecu (datirano 6. studenoga 1901.) u kojem se prihvaća njegov prijedlog za izradu nadgrobnog spomenika Račkomu, a naveden je i ugovoreni iznos od 3.900 kruna.

²⁵ Postoji nekoliko Valdecovih skica za spomenik J. J. Strossmayeru, a čuvaju se u Palači HAZU i Gliptoteci HAZU.

²⁶ U palači HAZU u Zagrebu nekoliko je Valdecovih portretnih bista J. J. Strossmayera.

²⁷ Ovaj će događaj autorica detaljnije opisati kasnije.

imali unutar Austrougarske monarhije. Rusija nam je bila daleka, a ipak nas je neodoljiva želja vukla k njima, Rusima. Svake druge godine priređivala je Rusija inostrane izložbe. Ove godine bila je pozvana i Austrija²⁸. Austrija je poslala poziv Mađarskoj, a Mađarska Hrvatima. Društvo umjetnika Hrvatske izabralo je Rudu Valdeca i Dušana Plavšića, mlade ljude od 28 godina, kao delegate. Oni su spremili najbolje stvari što smo ih imali i otputovali u Rusiju. Izložba je imala biti najprije u Petrogradu, a onda prenesena u Moskvu. No već u Petrogradu u zgradi, gdje su bile izložbene prostorije, došli su Valdec i Plavšić u konflikt s Mađarima. Kad su, naime, Hrvati pitali Mađare gdje će oni kao Hrvati izlagati, odgovorili su Mađari, da će biti za Hrvate mjesta među njihovim (mađarskim) izložbenim predmetima. Ali Valdec i Plavšić tražili su svoju posebnu prostoriju, kako bi imali svoje stvari na okupu, da bi mogli dati jednu cjelovitu sliku umjetničkog stvaranja kod Hrvata. Mađari nisu na to htjeli nikako pristati. Međutim, svaka je delegacija dobila po jednoga člana ruske aristokracije kao mentora. I Hrvati dobili su svoga posebnoga vodiča, Kneza X (ime zapisano u Plavšićevim memoarima; pohranjeni u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti), na njega trebali se obraćati u svakom slučaju, ako im nešto nije bilo jasno, ili bi što trebali. Ovi mentori brinuli se da članovi dobro stanuju, dobro se hrane i u svakom pogledu da budu zadovoljni. Zato se sad ova dvojica Valdec i Plavšić obratiše na svoga zaštitnika i, nakon mnogog pregovaranja i tumačenja njihova i sa strane Mađara, dobili su Plavšić i Valdec napokon svoju prostoriju. Tu se oni sada zatvoriše, upravo zaključaše, raspakovaše svoje škrinje, nikoga nisu pustili unutra, dok nisu objesili slike i

²⁸ Austrougarska izložba održana je najprije u Petrogradu 1899., a zatim 1900. u Moskvi. Katalozi tih izložaba čuvaju se u Zbirci kataloga Arhiva za likovne umjetnosti HAZU (inv. broj 7, 8).

postavili skulpture. Tko su bili izlagatelji, nije bilo više vremena da od njih doznam, obojica su već pokojni davno, ali to se može lahko doznati iz savremenih novina, a sigurno iz Plavšićevih zapisaka u Akademiji.²⁹

Tek prije samog otvorenja otvorili su vrata. Bilo je veliko iznenađenje, jer je naše odjeljenje bilo, kako su pričali Valdec i Plavšić upravo djetinjim oduševljenjem, najbolje od svih. Isto tako izrazili se car i carica, koji se zadržao kod otvorenja najdulje u našoj dvorani. Plavšić je pričao, da su sve ostale narodnosti Austrije bile vrlo slabe, pa je i kritika petrogradska to konstatirala u dnevnim listovima, a Valdec i Plavšić, jedini od svih delegacija, dobili su "orden Sv. Stanislava"³⁰. Uza svu svoju marljivost i radinost, Ruda je živio vrlo skromno, gotovo oskudno. Zarada je bila slaba. Njemčić – prsten; Rački – kad je isplatio sve dugove oko spomenika, ostalo mu je samo toliko, da je platio dobru večeru za sebe, Vladimira Vidrića i prijatelja profesora Gudela. Slično je bilo i s ostalim radovima. Stanovao je u ateljeru³¹. Nekoliko je puta putovao u München i Beč na kratko vrijeme. Majka mu je spremila u naprtnjaču (koliko se puta rado toga sjećao) jabuka, "gibanice", suhog špeka, kruha i među to nasipala oraha i, dok je zaliha trajala, a to je bilo obično 10 do 14 dana, ostao bi tamo, razgledao što je želio, posjetio svoje profesore i vratio se kući.

Valdecovi prijatelji

U njegovom je ateljeru često bivalo veselo. Sastali se kod njega prijatelji, mladi napredni ljudi – Vladimir Vidrić, Lunaček Vladimir³², profesor Gudel, Bela Čikoš, čijom se

²⁹ Iz Hrvatske su izlagali: Oskar Artur Alexander, Robert Auer, Vlaho Bukovac, Menci Clement Crnčić, Bella Čikoš, Robert Frangeš, Oton Iveković, Slava Raškaj, Ivan Tišov te sâm Rudolf Valdec, koji je izložio reljefni portret Jovana Jovanovića Zmaja i skulpturu *Sputani genij*.

³⁰ Dokument od 14.12.1899., kojim se Valdecu dodjeljuje orden sv. Stanislava III. razreda, čuva se u Ostavštini Valdec u Arhivu za likovne umjetnosti HAZU.

³¹ Nakon povratka sa studija 1896. Valdec je od hrvatske Vlade dobio jedan od šest atelijera u Deželičevom prilazu br. 38, u dvorištu nekadašnjeg rođilišta u Illici 83. Te je atelijere izgradila na poticaj Društva umjetnosti Zemaljska vlada 1895./96., a njih je prema nacrtima Hermana Bolléa izveo Kuno Weidmann.

³² Lunaček i Vidrić studirali su zajedno u Beču na prijelazu stoljeća (pripadaju bečkoj grupi modernista), a u Beču je u to vrijeme boravio i Dušan Plavšić.

³³ Helena Valdec, rođena Čikoš, jedna je od prvih hrvatskih kiparica. Radovi su joj izloženi samo jedanput, i to posmrtno, na skupnoj izložbi hrvatskih kiparica održanoj u ožujku 1973. u Gliptoteci JAZU (*Izložba kiparskog stvaralaštva*).

³⁴ Skulptura *Sputani genij* (1898.) uništena je u kući pjesnika S. S. Kranjčevića, a poznata je samo po reprodukcijama i opisima. Valdec je tu temu ponovio na nadgrobnom spomeniku pjesnika, ali u formi visokog reljefa.

³⁵ Ela Kranjčević umrla je u Zagrebu 1911. godine.

³⁶ Višnja Kranjčević rođena je u Sarajevu 1904. godine.

sestrom Helenom³³ Valdec oženio god. 1906., Arpad Pečić, kemičar, Silvije Kranjčević i Dušan Plavšić. Kad je Valdec načinio kip "Sputani genij", sviđalo se to Kranjčeviću, jer je osjećao sebe u ovoj simbolici, pa mu je Valdec ovaj kip poklonio. Kranjčević ga je imao do smrti u svojoj sobi³⁴. Kad je Kranjčević umro, njegova je žena, sestra gospođe Plavšić, umrla brzo za njim³⁵, a ostala je mala djevojčica Višnja³⁶,

Slika 8. Helena Valdec, *Silvana Plavšić* (kći D. Plavšića, udata Seissel), sadra, 1920.

koju su uzeli Plavšićevi i odgojili zajedno sa svoje troje djece³⁷ (sl. 8.). Kamo je "Sputani genij" dospio poslije Kranjčevićeve smrti, ne znamo, kip je bio u gipsu. Kranjčeviću ostavštinu pokupila je gospođa Plavšić.

Plavšićevi su kasnije imali vilu u Rokovoj ulici koja se penje na Rokov perivoj³⁸ i tu su se svake subote popodne (to je bilo već blizu 1910., kad sam ja polazila Umjetničku školu i s njima se bliže poznavala) sastajali prijatelji i dobri znanci na "crnoj kavi". Bela³⁹ je bio stalni gost. On je bio čovjek uredan i točan. To mu je bilo u njegovom vojničkom odgoju. Onda bi dolazio Valdec, Branko Šenoa, Nasta Rojc, Maja Pečić Strozzi, Bela Pečić, neki Plavšićev prijatelj Orel i njegova žena⁴⁰. Đuro Szabo, koji je bio kum i svjedok kod mojega vjenčanja s Vladimirom Tkalčićem, bio je njihov stalni gost i odani prijatelj do smrti⁴¹.

Tu se i Višnja Kranjčevićeva odgajala. No to je sve bilo kasnije, iza 1909., iza smrti Vidrićeve. Plavšić kao bankovni čovjek kupovao je slike i plastiku od "mladih" i "starih" i tako s vremenom stvorio priličnu zbirku, koju je kasnije, iza 1930., kad je pao u novčane neprilike, prodao državi. Sabrao je oko 300 slika. Među njima je bila ona lijepa Račićeva slika "Majka i dijete kod stola"⁴².

Vidrić i Kranjčević umrli su prvi, još mladi, profesor Gudel i Đuro Szabo ostali su sve do Gudelove smrti (umro je dvije-tri godine prije Szaba) bliski prijatelji i sastajali bi se svaki dan poslije ručka u kavani Medulić, na uglu Medulićeve ulice i Ilice⁴³. Tu je Szabo fotografirao Gudela kao staroga profesora upravo kako ustaje prije odlaska iz kavane, ali još čita novine.

³⁷ Tekst o Višnjoj Kranjčević i njezinoj obitelji nalazi se na kraju poglavlja.

³⁸ Atelier vilu na Rokovom perivoju br. 9 projektirao je Viktor Kovačić za slikara Roberta Auera 1904. godine. Stambeni dio Kovačić prigraduje atelieru 1905./1906. (D. Radović Mahečić, Aleksander Laszlo, *Život i djelo Viktora Kovačića*, u zborniku *Viktor Kovačić, život i djelo*, Zagreb, HAZU, 2003.).

³⁹ Bela Čikoš-Sesija.

⁴⁰ Branko Šenoa i Nasta Rojc bili su braćni par, isto tako i Maja Pečić Strozzi i Bela Pečić.

⁴¹ Tekst o smrti Gjуре Szabe nalazi se na kraju poglavlja.

⁴² Slika nastala 1908., čuva se u Modernoj galeriji u Zagrebu.

⁴³ Prvobitnog naziva *Pariz*, kavana je otvorena 1913. godine. Ubrzo je, iz političkih razloga, preimenovana u *Medulić*. Kavana je zatvorena sredinom 1990-ih.

Novinar i kritičar Lunaček Vladimir, neimajući stana, jedno je vrijeme i spavao kod Valdeca u atelieru. Kao novinar i pisac u ono vrijeme slabo je i on zarađivao. I Valdecu u malograđanskoj sredini našega Zagreba išlo je slabo (op. a.: u malograđanskom milieuu našega Zagreba, koji je onda još slabo znao da postoji, osim dobre hrane i mađarsko-hrvatske politike, i nekakva umjetnost). No oni su bili mladi, zdravi i puni poleta. Arpad Pečić, sin apotekara Pečića (Ilica 43), prijatelj Valdecov i rođak Vladimira Tkalčića⁴⁴, htio je jednom posjetiti svog prijatelja Valdeca u njegovu atelieru, našao je vrata široko otvorena, ali nikoga unutra. Vratio se natrag u mali park oko zgrade odakle je bio i došao. Najednom mu se nešto čudno pričini na jednom drvetu. Pogleda gore, bila je šljiva, i vidi tamo Valdeca i Lunačeka, sjede na grani. "A što vi ovdje radite?", upita Arpad. "Objedujemo," odgovoriše u jedan glas smijući se.

Mnogo kasnije, nekako nakon 20 godina, već je Valdec bio jako bolestan i nije više mogao ići pješice, pa se vozio iz atelieru u najmljenjoj kočiji kući u Bosansku ulicu. Evo ide Lunaček, suh, pognute glave, sa svojim finim, simpatičnim (kako je govorila gospođa Valdec) smiješkom. Ide kraj Rude, upravo se on i gospođa uspinjali u kola. I Lunaček je već bio bolestan, ali on vikne Rudi na stari, drugarski, mladenački način, gledajući ga kako se teško penje u kola: "Buš, buš, skoro otišell!" A Valdec mu, okrenuvši se na njega, isto tako odvrati: "Ne bum ja, ti buš prvi!" Lunaček je otišao prvi doskora na tuberkulozi⁴⁵.

⁴⁴ Arpad Pečić bio je zaručnik Drage Tkalčić, sestre Vladimira Tkalčića.

⁴⁵ Lunaček je umro 1927., dvije godine prije Valdeca.

Počeci Umjetničke škole

Godine 1894. sagrađeno je šest ateliera za one slikare i kipare, koji su bili kao stipendisti u inozemstvu. To su bili slikari Klement Crnčić, Bela Čikoš, Oton Iveković, Ferdo Kovačević i kipari Robert Frangeš te Ruda Valdec, koji nije bio stipendist. Poslije deset godina, 1904. godine, otvorili su Čikoš i Crnčić u svojim ateljerima prvu privatnu školu za slikare⁴⁶.

Pomanjkanje prostorijski bio je veliki problem ove male škole. Kako su Čikoš i Crnčić imali svaki samo po jednu prostoriju za rad, to je veoma teško bilo s čitavom jednom malom školom od kojih deset do petnaest osoba. Zato se škola često selila sad u stan Čikošev na Prilazu, sad k jednoj od učenica ove škole Milici Trnski, unuci ilirskog pjesnika Ivana Trnskoga, kojemu su onda bile 92 godine, kod kojega je Milica živjela, na jugoistočnom uglu Gajeve i Trenkove ulice⁴⁷. Profesori Crnčić i Čikoš dolazili bi dvaput tjedno na korekturu. Svaki je čak plaćao profesorima pet forinti na mjesec, a troškove za modele snosili su svi đaci zajedno. Evo nekoji na fotografiji⁴⁸: Slavko Vöröš, Vanda Borelli⁴⁹, Milica Trnski, Ivka Orešković, Emica Janeček. Povremeno je dolazio i Branko Šenoa, jedne godine Becić, kao i Krizman i Ljubo Babić još kao gimnazijalac, po pričanju Ivke Orešković, koja je kasnije nastavila studij na Umjetničkoj školi u Zagrebu i Beču.

Ovo pomanjkanje prostora prisililo je jedanput čak, da su održavali svoju školu u mrtvačnici rodilišta, u maloj zgradi između rodilišta i Umjetničkih ateliera, već dulje napuštenoj. Bilo je to usred zime jedne godine kad su od potresa

⁴⁶ Privatna slikarska škola otvorena je 1903. godine. Tečaj se prvobitno održavao u Obrtnoj školi u kojoj je Crnčić bio nastavnik te u već navedenim ateljerima u Prilazu. Od 1906. do 1907. tečaj je preseljen u pregrađenu mrtvačnicu rodilišta u Illici 83.

⁴⁷ Danas Ulica baruna Trenka br. 5.

⁴⁸ Fotografija se ne nalazi u autoričinju ostavštini u Arhivu za likovne umjetnosti.

⁴⁹ Radi se o Zoe Borelli Vranskoj-Alačević, koja je nakon privatne škole Čikoša i Crnčića završila Kunstschule für Frauen u Beču i Accademiju di Belle Arti u Rimu (Antun Travirka, *Slikarice iz obitelji Borelli*, katalog, Zadar, Gradska loža, 1995.).

popucala stakla na atelijskim prozorima, a nije bilo drugog prikladnijeg prostora za rad⁵⁰.

Da bi se građani upoznali s ljudima iz ovih neobičnih zgrada i njihovim radom, da bi se našeg građanina podsjetilo da van njegova obična i svakodnevna života postoji još nešto što se zove Umjetnost i da ga se povuče i zainteresira za sebe, odlučili su đaci ove privatne Čikoš-Crnčićeve škole, pod vodstvom 25-godišnjega Branka Šenoe i nešto starijeg Menci Crnčića, da u grupi istupe na nekoj javnoj priredbi i dođu u bliži dodir s ostalim građanima. Prilika im se za to pružila na pokladni utorak, da se priključe maskiranoj povorci, koja se svake godine na taj dan držala i na koju su zagrebački građani velikim veseljem i napetošću čekali. U dugom nizu kočija, raznovrsnih kolica i dvokolica, okičenih cvijećem i šarenilom, načičkanih zagrebačkim ljepoticama, pojavila se toga popodneva dolazeći od Jelačićevog trga i teretna kola na kojima se dizala i cijelu povorku nadvisivala ogromna paleta, napackana raznim bojama, a oko nje poredali se stojeći đaci ove privatne škole. Branko Šenoa bio je obučen kao terpentinska boca, a preko sebe prebacio traku s velikim slovima "Terpentin". Djevojke su bile odjevene kao tube boja, a na glavi su imale kapice u raznim bojama. Crnčić je bio redatelj između grupe i građanstva, nosio je na glavi široki slamnati šešir. Na taj dan, pokladni utorak, bilo je u gradu mnogo galame i vike. Koriandoli, šareni papirići, "zmije", klicanje "Slikari", "Slikarska škola", "Umjetnici"!

Ova privatna Čikoš-Crnčićeve škola – pošto je zgrada u Ilici 85 proširena s još šest atelijera u školske svrhe – pretvorena je 1907. godine u "Prvu državnu privremenu školu za umjetnost i umjetni obrt"⁵¹ s istim nastavnicima za sli-

⁵⁰ Vidi bilješku 46.

⁵¹ Naredbom Odjela za bogoštovlje i nastavu od 19. listopada 1907., koju je potpisao predstojnik Odjela Milan Rojc, određuje se otvorenje Privremene više škole za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu.

karstvo – Bela Čikoš i Klement Crnčić; za kiparstvo Robert Frangeš⁵², a Branko Šenoa za historiju umjetnosti.

Sljedeće godine, 1908., postavljen je kao novi nastavnik Ruda Valdec za dekorativnu i ornamentalnu plastiku. Kako je bio neumoran prije, nastavio je i na školi kao vrijedan organizator. Nastojanjem Valdeca uređena je ljevaonica sadre i postavljen dobar ljevač (Dötling). Ljevaonica je uređena ne samo za đake ove škole, nego je njezino djelovanje prošireno i na snabdijevanje dobrim sadrenim odljevcima zbirke srednjih škola u zemlji. Iste godine uređena je i ljevaonica bronce⁵³.

U školi se radile studije po naravi, a poslove koje je on dobivao po narudžbi dijelio je i među đake. U toj školskoj radionici predavao je i anatomiju. Sam je načinio litografirani izvadak anatomije i dijelio đacima badava⁵⁴. Miljenko Đurić načinio je malu uljenu sliku, koja prikazuje sat anatomije u utorak poslije podne kod profesora Valdeca i poklonio ju profesoru. Ruda Valdec kraj kostura, a pred njim stoji Rambousek, kraj njega sjedi Leović, zatim sam Gjurić i do njega Uzelac sa širokim šeširom, kakav je on obično nosio. Ni u sobi ga nije skidao. Iza njih Milan Šteiner. Atmosfera topla pod predavanjem, čak s leđa Rude Valdeca čita se dobronamjernost i volja da utuvi anatomsku mudrost u glave indiferentnih đaka.

Ubrzo je ova mala škola postala poznata i u udaljenijim krajevima, dapače i izvan granica naše zemlje. Kroz školu je prošlo u kratko vrijeme oko deset đaka iz Čehoslovačke: Vladimir Silovsky, r. 1891., upisao se u školu 1910./11., bio je đak Crnčićev i ostao u školi tri godine, a četvrtu se vratio u Prag. Bořivoj Rambousek, r. 1890., završio na ovoj školi i

⁵² Frangeš je bio i prvi upravitelj škole.

⁵³ Prema podacima iz Spomenice ALU, objavljene 1958., ljevaonica bronce otvorena je 1908. u prostorijama bivše mrtvačnice rodilišta, a ljevaonica sadre sljedeće, 1909., godine.

⁵⁴ *Plastička anatomija*. Sastavili B.-Csikos i R. Valdec, profesori Više škole za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, tiskano kao rukopis, Hrvatski štamparski zavod d.d. u Zagrebu (Ostavština Valdec, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU).

⁵⁵ Viktor Pandić imao je jednu od najpoznatijih bravarskih radionica u Zagrebu. Njegova je tvrtka izvodila umjetničku bravariju na staroj Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, franjevačkoj crkvi i dr. (*XV. zagrebački salon – retrospektiva: Počeci Obrtne škole*, Zagreb, 1980.).

⁵⁶ Ferica (Franjo ml.) Sollar, preuzeo je 1910. od oca Franje Sollara poznatu trgovinu željezne robe u Illici. Naukovao je u Bruxellesu i Parizu, gdje je radio u pariškoj željeznarskoj trgovini Peugeot-Freres. S osobitim je smislom prikupio vrijednu zbirku umjetnina (Ivan Ulčnik, *Naši stari zagrebački privrednici*, Zagreb, br. 11, 1934., str. 337).

⁵⁷ Bela Pečić nastijedio je od oca, Josipa pl. Pečića, ljekarnu K Sv. Trojstvu u Illici 43 (jedna od prvih secesijskih zgrada u Zagrebu, projekt Vjekoslava Bastla, 1899.).

⁵⁸ Kučinić i Heinelt imali su limariju u Frankopanskoj 9 (Ivan Ulčnik, *Naši stari zagrebački privrednici*, Zagreb, br. 10, 1935., str. 287).

⁵⁹ Radi se o Mirku Hermannu, osnivaču osječke masonske lože *Budnost* 1912. godine. Hermann potječe iz osječke donjogradske trgovačke obitelji Davida Hermann, a bio je poznati kolekcionar umjetnina. Valdec je portretirao obitelj Hermann na plaketi iz 1915. (podaci o obitelji dobiveni ljubaznošću Grgura Marka Ivankovića, Muzej Slavonije Osijek).

ostao u zemlji. Zejbrdik, Schlachta i još neki kojih se imena više ne sjećam. Iz Bugarske je već 1909./10. došao Konstantin Koičev, koji je i završio studij na ovoj školi. Godine 1911./12. poslao je Branislav Nušić iz Srbije (do 1918. god. bili smo još pod Austrijom i Mađarskom) svoju kćerku Gitu na dekorativnu i sitnu plastiku prof. Valdecu.

Za kratko pojavili se i prvi kolektori domaćih umjetnika: bravar Pandić⁵⁵; trgovac željeznom robom Solar⁵⁶; Bela Pečić, apotekar⁵⁷; limar Kučinić⁵⁸; Hugo Deutsch sabirao Šenou Branka i Vanku; Ferdo Goglia kopirao Kovačevića, Crnčića i Čikoša. Savremenici su poštivali svoje umjetnike! Hermann⁵⁹ u Osijeku imao je Valdeca; Dušan Plavšić sakupio je obilatu zbirku i spasio od zaboravi najbolje stvari Račića i Kraljevića. Salon Ulrich! To je najprije bio mali dućančić u Illici na južnoj strani između Frankopanske ulice i Medulićeve. Tu se prodavali porcelanski tanjuri i zdjelice, okviri za slike, stakla za prozore, mala zrcalca, a oko vratiju visjele su, kao vijenac ruža na svetačkim slikama, malene šarene petrolejske lampe. Tu su slikari naručivali stakla i okvire, a svoje dugove naplaćivali slikama. Iz te male trgovine razvio se kasnije “Salon Ulrich” (oko 1909.), preselivši se na drugu, sjevernu stranu Illice u veće prostorije (sl. 9.). Tu je kasnije svoju djelatnost razvio i “Proljetni Salon”.⁶⁰

Kad se otvorila ova “Viša škola za umjetnost i obrt”, koja se kratko nazivala “Umjetnička škola”, Zagreb je bio još malen grad, imao dosta kulturnih ustanova, imao atribut “bijeli”. Još nije imao električno svjetlo, i tramvaj je bio konjski⁶¹. Većina umjetnika i đaka nastanila se oko škole. Obrtnici u blizini pravili su za njih odijela na “dug” i otplačivanje i šivali im cipele. Bilo je i konflikata.

Slika 9. Branimir Petrović, *Silvestrovo u Ullrichu*, 1910.

Valdec je običavao da ne otvara pisma, koja su na njega došla, ako nije bio za to raspoložen. Stavio bi ih u ladicu od stola i zaboravio. Jednom je dobio pismenu opomenu od postolara, jer nije platio cipele. Pismo je išlo u ladicu. I drugi put se desilo da nije bio raspoložen i pismo je opet otišlo u ladicu. Nakon nekog vremena dobije sudsku odluku da plati cipele i – sudske troškove. Hvatao se za glavu, ljutio se, tražio i kopao po ladici među drugim neotvorenim listovima, znojio se i preklinjao “prokletog šoštara”. Svako raspoloženje za rad bilo mu je pokvareno. Morao je platiti!

Za kratko svi su oni bili “zanimljive” i poznate ličnosti. Svatko je poznao malog debelog Valdeca, visokog suhog Crnčića s crnom šiljatom bradicom, oniskog Čikoša s dvostrukim đonovima na cipelama, koje su se već izdaleka čule svojim “škripanjem” kad bi prolazio hodnikom dolazeći svojim đacima na korekturu; temperamentnog Frangeša, koji je i na ulici vikao i sam sa sobom govorio, Kovačevića,

⁶⁰ Antun Ullrich stariji otvorio je staklarnu i radionicu okvira 1898. Na nagovor Valdeca, Frangeša i Auera odlučio je 1909. otvoriti Hrvatski umjetnički salon na adresi Ilica 54, gdje je održan i Prvi hrvatski proljetni salon 1916. godine. Ovaj izložbeni prostor u svojim službenim dokumentima ima različite nazive: Hrvatski umjetnički salon Antuna Ullricha, Umjetnički salon Ulrich, Salon Ulrich, a obiteljsko prezime pojavljuje se u verzijama Ullrich i Ulrich. Godine 1926. Edo Ullrich, Antunov sin, otvara novi Salon Ulrich na adresi Ilica 40, koji i danas djeluje na istoj adresi kao Galerija Ulrich.

⁶¹ Zagreb je dobio električnu centralu i električni tramvaj 1910. godine. Grad je te godine imao oko 79.000 stanovnika.

⁶² Profesori i učenici prvih generacija Privremene više škole za umjetnost i umjetni obrt 1907. i 1908.

⁶³ Trg je ovo ime dobio nakon smrti hrvatskog bana Ladislava Pejačevića 1901. godine.

⁶⁴ Pejačevićev trg preimenovan je u Britanski trg 1946.

⁶⁵ Ulica A. Mošinskoga nakon 2. svjetskog rata preimenovana je u Nazorovu ulicu.

⁶⁶ Društvena zgrada Ljubav bližnjega nalazila se na adresi Ulica Mošinskoga 22 (danas Nazorova ulica 24). Zgrada je podignuta 1910./11. prema projektima arhitekta Ignjata Fischera, a svečano je otvorena 2.2.1912. godine.

⁶⁷ Klesar Ljudevit Pierotti imao je od 1875. godine radionicu u Zagrebu koja se od 1893. nalazila u današnjoj Pierottijevoj ulici. Bio je član Društva umjetnosti od osnivanja. Godine 1908. osnovao je poduzeće *Prva hrvatska mramorna industrija* [Jelena Uskoković, *Arhitektonska plastika historicizma u Zagrebu*, u: *Historicism u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, MUO, 2000.].

⁶⁸ Vidosava Nikolajević kći je Svetomira Nikolajevića. Brak s Tomislavom Krizmanom sklopljen je 5.7.1912. godine u pravoslavnoj crkvi Sv. Stevana Prvojenčanog u Beogradu. Godine 1914. rodio im se sin Srđan. RKT je crkva 1936. taj brak proglasila nevažećim, a Krizman se oženio Marijanom pl. Tompa (Ostavština T. Krizmana, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU).

Auera, kao i đake Vanku, Ćusa, lijepog i ružičastog Hotka, Milu Wodsedalek, malu patuljastu Ivku Orešković, a naročito Ivu Simonović, vedru i veselu devetnaestgodišnju djevojku, sa svojom rijetkom i slabom kosom raspletenom i spuštenom preko ramena, što onda nije bilo u modi.⁶²

Javni radovi kiparske klase

Ulica od "Iličkog trga", kasnije Pejačevićev⁶³, danas Britanski⁶⁴, prama Zelengaju zvala se Radnički Dol. Tu su stanovale radnice tvornice duhana. Između Radničkog Dola i strme Rokove ulice uvukla se u malu usku dolinu ulica Mošinskoga⁶⁵, dugogodišnjeg zagrebačkog načelnika, a na kraju ove doline, gdje se ulica počinje uspinjati, podigla se zgrada "Slobodnih zidara"⁶⁶. Za ovu zgradu unutrašnje dekoracije rađene su u Umjetničkoj školi. Talijan Pierotti bio je klesar i slobodni zidar (po njemu je ulica dobila ime Pierottije-va), sav svoj imetak što je ovdje stekao podižući mrtvim Zagrepčanima spomenike na Mirogoju, poklonio je gradu Zagrebu i masonima⁶⁷. Članovi ovoga udruženja bili su od reda svi napredni ljudi i imali su ovdje u ovom dijelu grada kod građana veliki ugled. Od umjetnika bio je slobodni zidar Branko Šenoa, Bela Čikoš, Ruda Valdec, Tomislav Krizman, Maksimilijan Vanka, Davorin Hotko. Krizman se dapače oženio kćerkom Velikog meštra srpske masonerije⁶⁸, koji je s još nekoliko "braće" došao "braći" u Zagrebu (za onda još Austrougarska) u posjete prigodom otvorenja novoga "Hrama". Kod Valdecovog stola u njegovom kasnijem domu na Vrhovcu često bi se svi ovi sastali, kao i njihovi prijatelji Ćiro Iveković, profesor na Visokoj tehničkoj školi; Dušan

Plavšić, ravnatelj Jugobanke i Vladimir Tkalčić, onda kustos na Etnografskom muzeju, svi također masoni⁶⁹.

Već prve godine Valdec je dobio četiri talentirana i marljiva đaka: Ferdo Ćus, Davorin Hotko, Ferdinand Ivanjščak⁷⁰ i Mila Wodsedalek. Radile se studije po naravi i anatomske studije, a poslove po narudžbi koje je Valdec lično dobivao, dijelio je među đake. Za "Protivinsku restauraciju" radio se sav dekorativni kiparski posao⁷¹; figure za balkon na kući u Kumičićevoj ulici, sjeveroistočni ugao⁷²; za zgradu "masona" u ulici Mošinskoga⁷³; a 1911./12. radio se u Valdecovoj školi za zgradu Sveučilišne biblioteke sav kiparski posao počam od najmanjeg lista akantusa na stupovima i supraportima do onih velikih bakrenih sova na krovu zgrade⁷⁴. To je bila prava radna godina i radna škola, kakova je odgovarala Rudi Valdecu. Atelier je bio pun ploča s reljefima, stolovima za crtanje; jedna se gotova stvar iznašala na lijevanje, nove ploče se unašale za novi posao. U isto vrijeme radili su u jednom dijelu atelieru mlađi đaci svoje školske studije po naravi, a stariji uz poslove za Biblioteku i svoje zaključne radove, jer su te godine završavali studij na ovoj školi. Mila je bila vrlo marljiva. Kao završni rad načinila je ženski akt u lijepom pokretu "Plesačica" $\frac{3}{4}$ naravne veličine⁷⁵. Osim toga radila je na "dječjim reljefima" u Biblioteci⁷⁶ [op. a.: Tvrdila je da je "djecu" za čitaonicu izabrala zato, da bi se đak, dignuvši pogled na ove reljefe poslije dužeg rada, malo odmorio od svoje mudrosti.]. Obje stvari, i plesačicu "Bajaderu" i dječje reljefe za Biblioteku, kupila je grofica Wittgenstein i prenijela u Švicarsku⁷⁷. Ćus je radio žensko poprsje, portret⁷⁸. A Hotko kip Ivana Krstitelja za slobodnozidarsku ložu u Ulici Mošinskoga.

⁶⁹ Masonska loža *Ivan grof Drašković* osnovana je 23.1.1919. Starješina lože bio je Dušan Plavšić, tajnik Vladimir Tkalčić, a nadzornici Rudolf Valdec i Salamon Berger.

⁷⁰ U matičnom listu Akademije likovnih umjetnosti točno ime i prezime glasi Ferdo Ivanščak.

⁷¹ Zgrada *Protivinske restauracije* izgrađena je 1909. godine u prolazu ilitice 31 prema Varšavskoj ulici (istočna strana dvorišta). Prva joj je namjena bila restauracija i skladište piva kneza Schwarzenberga. Prilikom rekonstrukcije zgrade 1921. (pročelje prema projektu arhitekta Petra Fetišova) u unutrašnjosti su izvedene navedene *stucco* dekoracije, očuvane do danas. 1930-ih godina kavana se spominje pod nazivom *Europa* (podaci dobiveni ljubaznošću Ane Vranić, Gradski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode).

⁷² Kuća Kohn (Kumičićeva 1) izgrađena je prema projektu Viktora Grossa 1910. godine (Aleksander Laslo, *Lica moderniteta* 1898.–1918.: zagrebačka arhitektura secesijske epohe, u: *Secesija u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, MUO, 2003./2004.).

⁷³ *Čikoševe 3 veće slike od nekoliko metara na platnu, ulje, prikazuju napredne ličnosti od najdavnije historije do danas; Davorin Hotko izradio je kip Ivana Krstitelja, Mila Vod 3 svijećnjaka, a Valdec dva stupa. Svijećnjaci i stupovi nalaze se u Povijesnom muzeju u Zagrebu. U kancelariji zgrade visio je portret kapetana riječne plovidbe Kollera, masona, i u ono vrijeme upravitelja zgrade, jedan od najboljih portretnih radova slikara Bele Čikoša.* (Antoniya Tkalčić-Košćević, *Prije pola stoljeća, Čovjek i prostor*, br. 72, 15.3.1958., str. 6).

74 Gradnja zgrade Nacionalne i sveučilišne knjižnice započela je u ožujku 1911., predana je upravi u rujnu 1913., a za javnost je otvorena u prosincu iste godine.

75 *Bajaderu ili Plesačicu* Mila Wod izradila je 1911./12. Sadrena skulptura u vlasništvu je Zbirke Kovačić (Vesna Mažuran-Subotić, *Mila Wod*, katalog izložbe, Zagreb, Glptoteka HAZU, 1990.).

76 Reljefi od patinirane bronce u zidnoj oplati Velike čitaonice.

77 Sadreni odljevi reljefa i danas se nalaze u dvorcu Wittgenstein u Švicarskoj.

78 Ćus je 1911./1912. izradio dva portreta – *Portret gospođice V.* i *Portret gospođe G.* – oba u privatnom vlasništvu (Vesna Mažuran-Subotić, *Ferdo Ćus*, katalog izložbe, Zagreb, Glptoteka HAZU, 1997.).

79 Popis umjetnika i njihovih radova na Sveučilišnoj biblioteci nalazi se na kraju poglavlja.

80 Na spomenutom, istočnom uglu Gajeve i Jelačićeva trga, u prizemlju kuće Hatz, nalazila se Velika kavana koja je djelovala od sredine XIX. st. sve do rušenja kuće 1928. godine, dok se Narodna kavana, jedna od najstarijih i najpoznatijih gradskih kavana još od vremena iliraca, nalazila u prizemlju zgrade na zapadnom uglu Praške ulice i Jelačićevog trga. Izgradio ju je poznati zagrebački graditelj Bartol Felbinger, a radila je do 1927. godine, kada je zgrada preuređena za potrebe Prve hrvatske štedionice.

81 Višu školu za umjetnost i umjetni obrt Hotko upisuje 1907., a završava 1911. godine.

82 Prof. Victor Rousseau predavao je na Académie Royale des Beaux-Arts u Bruxellesu.

On sam, profesor Valdec, radio je u svojem atelieru timpanon za južno pročelje zgrade Sveučilišne biblioteke⁷⁹. Kod tog posla pomagao mu je njegov đak Hotko, koji je velikom revnošću i elanom sudjelovao u radu. Imao je svoj posebni cilj. Bio je napušteno dijete, bez roditelja. Kao desetogodišnjeg dječaka smjestili su ga skrbnici u “Narodnu kavanu” (ugao Gajeve i Trga Republike⁸⁰), kao “pikola”. Neki konobar ga preporučio Valdecu, “da dečko dobro crta”. Valdec ga smjestio u Obrtnu školu i poslije u Umjetničku⁸¹. Ne nadajući se sada Hotko nikakovom stipendiju, štedio je za služeni novac, da bi mogao slijedeće godine 1912./13. otići na Akademiju u Bruxelles profesor Rousseau⁸². Premda je u to vrijeme stanovao bijedno u vrtnoj kućici, zapravo paviljonu, Dušana Plavšića⁸³, i prehranjivao se kojekako, nagrade za svoj posao nije dirao, nego je sav novac za njega prof. Valdec predavao tajniku škole Cvetišiću⁸⁴ tim, da Cvetišić šalje u Bruxelles kroz godinu 1912./13. svaki mjesec određenu svotu. On je radio na svim kapitelima i supraportima, dok je “sove” na kapitelima radio Ćus, kao i model za one ogromne “sove” na krovu, koje je napokon, u mnogostruko povećanom obliku, otkucao Rimay⁸⁵, nastavnik na Obrtnoj školi. Maske pod prozorima u I. katu na sjevernoj strani zgrade izradila je Antonija K.⁸⁶, najmlađi đak ove škole.

Dovršenim poslovima za Biblioteku, Valdec je započeo svoj rad oko spomenika Dositeju za Beograd⁸⁷. Sve pripremane i pomoćne radove za taj spomenik radili su svi đaci zajedno s Gitom, kćerkom Branislava Nušića, koja je te godine, došavši iz Srbije, bila đak Valdecove škole (op. a.: Te radne godine izašla su, kako su neki kritičari potvrdili, dva dobra djela: Valdecov “Dositej” i Milini dječji reljefi za đlač-

ku čitaonicu u Sveučilišnoj biblioteci). Spomenik dovršen pod kraj ove žive, radne godine 1912. i odljeven u sadri – vodio školski lijevač Dötling – bude zapakovan i poslan u Beč na lijevanje u bronzi, a naš Ruda digne putnicu i otpuče bez velikih priprema i mnogo razgovora najprije u London, a odavle u Sjevernu Ameriku, SAD⁸⁸.

Čudno se i neobično razvijao njegov životni film u ono austrijsko doba: Rusija, Srbija, Crna Gora, pa opet Beograd – Zagreb sa strogim i kompliciranim pasošem; opet Bugarska – Slivno; sam putuje onamo s kovčegom u kojem nosi skicu za raspisani natječaj. Dobiva izradbu spomenika, do čije izradbe nije došlo jer I. svjetski rat prekida svaki posao⁸⁹; radi portrete kralja Srbije Petra, Crne Gore Nikitu, dolazi u dodir sa zemljama protivnim imperijalističkim težnjama Austrije. Radi spomenik za Beograd, Dositeja Obradovića u atelieru Umjetničke škole u Zagrebu. Dok se Dositej lijevao u Beču, Ruda je radio u New Yorku “Guslara” za “Columbia University”⁹⁰ po preporuci prof. Pupina, dva nadgrobna spomenika⁹¹ kao i podosta manjih, sitnijih radova. Dva puta je kroz to vrijeme pisao kući po novac! Vratio se tek 1914. godine, točno uoči početka Prvoga svjetskoga rata.

Prvi Valdecovi đaci

Te iste godine 1912. završili su i prvi đaci profesora Valdeca Ćus, Hotko, Mila Wodsedalek, kasnije Wod i Ivanjšćak svoj studij u ovoj školi, poslije petogodišnjeg marljivog, intenzivnog rada s puno nade u budućnost. Ćus je bio osobito duhovit i na svaku šalu spreman. Često je znao tako

⁸³ Osim Hotka, neko su vrijeme kod Plavšića stanovali i Ante Bačić i Miroslav Kraljević (članak citiran u bilješki 73).

⁸⁴ Vjekoslav Cvetišić radio je u računovodstvu, a od 1913 je i službeno računarSKI administrator Više škole za umjetnost i umjetni obrt. Od 1926. do 1940. bio je tajnik Akademije.

⁸⁵ Viktor pl. Rimay bio je nastavnik Obrtne škole za vrijeme Bolléa, neko vrijeme i voditelj bravarske radionice. Na sovmu za Nacionalnu i sveučilišnu biblioteku radio je s Gjurom Murgićem (bravarom na Obrtnoj školi).

⁸⁶ Autorica se potpisuje kao Antonija K. ili An. K.

⁸⁷ Spomenik Dositeju Obradoviću prva je Valdecova slobodnostojeća skulptura u javnom prostoru. Na natječaju raspisanom 1911. Valdec je osvojio 1. mjesto, a spomenik je postavljen u Beogradu na Studentskom trgu 1914. godine.

⁸⁸ Valdec je 1911./1912. godine obnašao dužnost ravnatelja Više škole za umjetnost i umjetni obrt. Odboren mu je dopust u znanstvene svrhe od 1. rujna 1912. do kraja kolovoza 1913., ali je on produžio boravak i vratio se u Zagreb 21. travnja 1914. Njegovu klasu preuzeo je u vrijeme studentskog putovanja Ivo Kerdić (lijevanje u bronci). Valdec se neko vrijeme zadržao u Londonu, a potkraj 1912. odlazi u Francusku, Boulogne Sur Mer, ukrcaja se 28.1.1913. na nizozemski brod *Ryndam* i u New York stiže 5. veljače 1913. (Ostavština Valdec – putopisne bilješke, brodske karte s itinerarom, Arhiv za likovne umjetnosti).

⁸⁹ Spomenik vojvodi Hadži Dmitru trebao je biti postavljen u Slivnu u Bugarskoj. Valdec se javio na natječaj 1912. godine (fotografije modela i knjižica s uvjetima natječaja u Ostaštini Valdec, Arhiv za likovne umjetnosti).

⁹⁰ Ovaj se reljef spominje pod raznim imenima: *Pjevač moga naroda*, *Filip Višnjić i narod*, *Homer moga naroda*. Mihajlo Pupin naručio ga je od Valdeca 1913. godine. Dva primjerka odlivena su u bronci: jedan je postavljen u Pupinovo kući u Norfolku, a drugi je sâm Pupin poslao u Bijeljinu 1935. kako bi se uzdao u dvorani gimnazije koja je nosila ime Filipa Višnjića.

⁹¹ Za nadgrobni spomenik J. J. Strossmayeru u kripti katedrale u Đakovu Valdec je reljef u sadri dovršio već 1910., a mramorna je ploča postavljena na grob 1913. Drugi nadgrobni spomenik je već spomenuti reljef na grobu S. S. Kranjčevića na sarajevskom groblju Koševo (vidi bilješku 23).

⁹² Hrvatsko društvo umjetnosti, na preporuku I. Kršnjavog, dodijelilo je 1912. Ćusu stipendiju za usavršavanje u Državnoj školi u Sankt Christini (Val Gardena u Južnom Tirolu).

⁹³ Poginuo je u bitci na Crnom vrhu 12. listopada 1914. i pokopan u zajedničkoj grobnici s ostalim poginulim vojnicima.

⁹⁴ Ferdo Ivanščak umro je od tuberkuloze u Samoboru 1926. godine.

⁹⁵ Hotko je otišao u Bruxelles 1912. godine.

odgovoriti profesoru, da je i sam Valdec morao ušutjeti. Jednom kod korekture, profesoru se Valdecu činio neki rad Ferka Ćusa odviše smion, pa ga je on strogo kritikovao. Kako ga je Ćus mirno slušao, a Valdecu se činilo kao da čak vidi malo ironije na licu Ćusovu, profesor Valdec uze sa stolića Ćusova drvce za modeliranje, stavi ga sebi u bradu, pogleda ozbiljno i reče Ćusu: "Možete li vi ovo?" Time je htio reći, koliko je vremena prošlo dok je ova brada narasla, toliko on, Valdec, ima više iskustva od Ćusa golobradoga. A Ćus uzme na to drugo drvce i stavi sebi okomito na glavu u svoju gustu, tamnu kosu. Drvce je čvrsto stajalo okomito, i reče: "A možete li vi ovo, gospodine profesore?" Profesor Valdec bio je naime posve ćelav. Ćus je, završivši ove godine studij na ovoj školi, dobio stipendij (jedini od Valdecovih đaka), da ide u Tirol i tamo uči drvorezbarstvo⁹². Ali je već 1914. sa svoje dvadeset i tri godine poginuo u I. svjetskom ratu, odmah u početku rata kod Crnog Vrha u Srbiji⁹³. Otac mu je bio orguljaš i graditelj orgulja. Umro je od žalosti za jedincem sinom. I Ivanjšćak je umro relativno rano. Bio je jako hrom, teško je hodao i malo je mogao raditi. Radi toga bio je najviše sam, odijeljen od drugih i melankoličan. Iz Samobora dobivao je neku malu potporu. Kažu (Ivica Sudnik), da su ga našli jedno jutro mrtva uz put kraj ceste! (Umro 1926. s 44 godine).⁹⁴

Hotko je poslije završenih radova na Sveučilišnoj biblioteci i Dositeju zaista otišao slijedeće godine u Bruxelles⁹⁵ i bio tamo primljen na Akademiju profesorima Rousseauu i Paulu Duboisu. Ostao je jednu godinu; slijedeće godine više nije mogao tamo radi političkih prilika i I. svjetskog rata u koji je bio odmah povučen, zarobljen od Rusa, odveden

u Sibir, te se vratio istom nakon pet godina u Zagreb, slomljen od bolesti tijelom i duhom. Neimajući kud ni kamo, potražio je prof. Valdeca, koji ga je zadržao kod sebe do kraja života. I Valdec i gospođa Valdec umrli su na njegovim rukama. Valdec 1929., a gospođa Valdec 1952. godine. Primio je i nastavničko mjesto na Obrtnoj školi⁹⁶. Život završio tragično. Sav slomljen i teško reumatičan ušao je u krivi autobus; kad je to opazio i izašao, naletio je na njega neki auto i oborio ga definitivno, za uvijek⁹⁷.

A Mila Wod (Wodsedalek) imala je kao žena, u ono vrijeme potpune bespravnosti za žene, dvostruko teški život. Obračala se ovamo i onamo. Uzalud. Danas mi se čini kao košuta u džungli za vrijeme hajke. Udala se za kolegu kipara Viktora Bernfesta. Muž ju ostavio s dva mala dječaka. Zatražila je nastavničko mjesto. Mlađi sin njezin, Jurica, poginuo u II. svjetskom ratu s 22 godine.⁹⁸ Skrhana, povukla se i stisnula uz Rimokatoličku crkvu i sad luta od jednog samostana do drugog te popravlja oštećene kipove, a i stvara nove u starom duhu za obnovljene i popravljene crkve. (op. a.: Bilješke o njezinoj biografiji nalaze se u Dijecezanskom muzeju, na njezinu molbu preuzeo gosp. Milutin Juričić,⁹⁹ kustos). Kad je inspektor Tropš¹⁰⁰ iz odjeljenja za Prosvjetu obilazio poslije rata škole i našao Milu Wod kao nastavnicu u Petrinji, a poznavao je dobro talentirane đake od prije na ovoj našoj mladoj školi, uskliknuo je: "Kako ne znamo čuvati naše umjetnike! Čus poginuo u ratu, a Vi ovdje!" Dok je Kršnjavi vodio računa o onim đacima koji su svršili Obrtnu školu, za ovu prvu generaciju, izašlu iz ove novo osnovane Umjetničke škole, po svršetku studija nije više nitko pita. Na ona mala vratašca u zidu koji zatvara tihi park oko

⁹⁶ Od 1921. Hotko je nastavnik modeliranja na Obrtnoj školi.

⁹⁷ Hotko je preminuo 18. listopada 1962.

⁹⁸ Gjuro Jurica Bernfest stradao je 1943. u Jasenovcu.

⁹⁹ Kustos Dijecezanskog muzeja bio je od 1950. Milutin Juričić.

¹⁰⁰ Dr. Stjepan Tropš.

umjetničkih ateliera od bučne i prometne Ilice, nakon nekoliko godina intenzivnog rada i punog životnog elana izašli su naši đaci iz škole sa svjedodžbom u ruci kao čisti proleterii. Nema više radionica, nema materijala za rad, nema ni posla za njih, nema zarade, nema kruha. U životu koji se tada pred njima otvarao ove naše prve đake nitko nije tražio, nitko ih nije trebao, a najmanje običan svakodnevni život.

Sretni dani školskog života

Ali, da se vratim natrag u one sretne dane svakog školskog rada i života.

Sve ove navedene tamne strane životne perspektive devetnaestogodišnjeg čovjeka još nisu dotakle. U subotu nije bilo škole. Svaki petak uveče sastajali bi se đaci kod "Musliminke" u gostionici "Jazbina" na sjevernoj strani Ilice od Frankopanske ulice dalje prema Medulićevoj vis á vis apoteke Pečić. Tu je dolazio i A. G. Matoš, Ljubo Wiesner, lirski pjesnik, braća Dečak, profesor i advokat, Mravunac, filozof (nije htio primiti nastavničko mjesto jer, da mora najprije "narod prosvijetiti"), Horvat-Kiš (Istarski puti), Milan Tkalčić (Delamela), apotekar koji je uvijek sjedio kraj Matoša kao "Sv. Ivan kraj Kristuša"¹⁰¹, sinovi kipara Rendića Velebit i Dunav, Pjer Križanić, kipari Hotko i Jean¹⁰² i Vöröš i Kara, karikaturisti, i još koji drugi. Ovamo bi za hladnih zimskih večeri, kad je unutra bilo toplo, dolazili jedan za drugim slikari i kipari, književnici, novinari, advokati, filozofi, a i čestita purgarska čeljad. Od đaka Umjetničke škole ponajviše oni koji nisu imali tople sobe, došao je svaki koji je imao novaca i koji nije. Čašu vina dobio je svaki, išlo to na račun

¹⁰¹ Milan Tkalčić bio je vlasnik zagrebačke Narodne apoteke otvorene 1926. godine (biografski podaci dobiveni su ljubaznošću dr. Stelle Fatović-Ferenčić, Odsjek za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti HAZU).

¹⁰² Robert Jean Ivanović.

same udove Musulin ili je palo na kojega druga, govorio bi Hotko, a često je i koji građanin, oduševivši se uz ovu “idealističku omladinu”, platio ceh za sve.

Jedne večeri Vöröš se izvrsno maskirao u ondašnjega bana, baruna Raucha¹⁰³. Došao u “Jazbinu” punu gostiju i, kad je ušao, mnogi su ustali, koji su bana nešto poznavali i pozdravljali ga sa “strahopočitanjem”, a on je milostivo odmahnuo rukom i sjeo sam za jedan mali stolić. Začuđenje je bilo veliko. No znalo se da ban rado “gucne” koju kapljicu dobrog vina, a Musulinka, udova liječnika dr. Musulina¹⁰⁴, ne imajući penziju, prodavala je vino iz svoga vinograda, pa se iznenadna pojava bana u ovoj “Jazbini” nekako s razumijevanjem primila. Ali kad se za kratko vrijeme otkrilo, da to nije ban Rauch nego Vöröš, nastala je galama, vika, gužva, smijeh i dobro raspoloženje, pa je mnogi građanin i više potrošio nego je mislio kad je te večeri ulazio u “Jazbinu”¹⁰⁵. To je bilo doba još bezazlenih radosti, u odnosu naprama danas, koliko čujem i vidim na televizijskim ekranima.

Ženski svijet nije ulazio u takove “purgarske” gostionice. Isto se tako Hotko prerušio u djevojku i došao u Jazbinu. On je bio nježnijeg rasta, lijepog lica, ružičaste puti i plavih očiju, pa mu je to lako i dobro uspjelo. Vladao se kao djevojka slobodnijih, dapače vrlo slobodnih manira (Hotkove riječi), pa je za čas sve osvojio, osobito jednoga od svojih dobrih prijatelja, koji je zatim, uvidjevši istinu, sav život ostao uvrijeđen. – Te iste večeri, pošto se gostionica zatvorila u 11 sati, krenuli su drugovi s Hotkom kao djevojkom u kavanu Bauer na uglu Frankopanske ulice i Ilice¹⁰⁶. Kako je Hotko i na ulici bio slobodnijeg ponašanja, prelazeći preko Ilice, zaustavio ih je “stražar” (čuvar reda i zakona!)

¹⁰³ Pavao Rauch bio je hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban u razdoblju od 1908. do 1910. godine.

¹⁰⁴ Dr. Mihajlo Musulin (biografski podaci dobiveni su ljubaznošću dr. Stelle Fatović-Ferenčić, Odsjek za povijest medicinskih znanosti Zavoda za povijest i filozofiju znanosti HAZU).

¹⁰⁵ Ovaj događaj spominje se u *Spomenici ALU u Zagrebu* izdanoj 1958. godine. Autori teksta *Pola stoljeća Akademije likovnih umjetnosti*, Ljubo Babić i Matko Peić, smještaju ga u 1912. godinu.

¹⁰⁶ Kavana Bauer otvorena u posljednjem desetljeću 19. stoljeća, više je godina bila okupljaštem književnika i slikara hrvatske moderne.

Slika 10. Velika umjetnička proslava zagrebačkih likovnih umjetnika (Tutankhamenova povorka), 1924.

već nasred ceste i, hotio Hotka odvesti na policiju. Nastala je prepirka i, kako je sve dobivalo ozbiljniji karakter, počeli su drugovi govoriti, da on, Hotko, nije djevojka nego muškarac, ali stražar nije htio vjerovati. Kad su svi jednoglasno to uporno tvrdili, odlučio je stražar, da svi uđu u kavanu i tamo da se “dokaže istina” (stražarev izraz). Odoše svi u kavanu Bauer. Tamo su napokon uvjerali stražara o Hotkovu identitetu i u ime drugarstva zajedno sa stražarom ispili

čašicu “domaće”. Ali to je bilo u ono sretno doba mladosti, kad nitko od njih nije ni slutio, da je tako blizu nekakav “Prvi svjetski rat”, koji će sve njih i njihove prostodušne radosti ubrzo pokopati.

Nekoliko su puta priredili u školi “atelierske večeri” u Sali za večernji akt, gdje su bili sami sa svojim profesorima i prijateljima, ali se doskora uvidjelo, da je mnogo bolje sudjelovati u javnim priredbama, zajedno sa širim općinstvom¹⁰⁷ (sl. 10. i 11.).

107 Prvi bruoši Akademije priredili su prvu priredbu 1908. na dječji dan. Organizator je bio Velebit Rendić, sin kipara Ivana Rendića. Godine 1910. održali su studenti zabavu za Staru godinu u dvorani za akt, s maskama, kostimima i dekoracijama (za izvor vidi bilješku 105).

Slika 11. Ilustracija s pozivnice za Tutankhamenovu povorku 1. 2. 1924.

Veoma je uspjelo sudjelovanje umjetničke omladine na maskiranim zabavama u okviru “Češke besede”. Na jednoj sačuvanoj fotografiji takove zabave god. 1912. u “Streljani”

¹⁰⁸ U Arhivu za likovne umjetnosti HAZU, u Ostavštini Valdec, čuva se pismo inž. Josipa Dubskog, datirano 17. veljače 1912., u kojem se Valdecu zahvaljuje za uloženi trud kod organiziranja zabave za Češku besedu.

¹⁰⁹ Vjerojatno je riječ o velikoj slici *Personifikacija umjetnosti i ljepote* koju je Kljaković izradio 1922. za Društvo za podizanje radiona i domova mladim umjetnicima. Slika dimenzija 410 x 870 cm čuva se u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu.

na Tuškancu vide se, uz umjetnike, profesore i đake, i inženjeri i arhitekti onoga vremena. U sredini slike stoji arhitekt Dubski u ženskoj haljini sa ženskim šeširom na glavi u ulozi domaćice. Duša i organizator svega toga bio je stalno i uvijek Ruda Valdec¹⁰⁸ (sl. 12.). I kao takvoga prikazao ga je slikar Kljaković u svojoj uspeloj karikaturi “Karneval”¹⁰⁹.

“Đaci umjetnici”, kako su ih građani nazivali, sudjelovali su također kroz nekoliko godina kod proslave “Dječjeg dana”. Svakog proljeća prije završetka školske godine organizirala je “Udruga učiteljica”, obično jedne nedjelje u svibnju, razne priredbe i veselja kojih je čista dobit išla u korist slabašne gradske djece. Ta su djeca onda u “dječjim kolonijama” preko ljeta bila poslana na more.

Slika 12. Branimir Petrović, *Živio Valdec!*, razglednica iz 1911.

Najuspjelija priredba na “Dječji dan” bila je jedne godine na Zapadnom perivoju, 1910. god., u neizgrađenom prostoru iza “Kola” gdje danas stoji Sveučilišna biblioteka¹¹⁰.

¹¹⁰ Babić i Peić taj događaj smještaju u 1909. godinu.

– Načinili su slona nadnaravne veličine od čvrstoga papira. U svakoj slonovoj nozi hodao je po jedan dječak. U stražnjoj jednoj nozi nosio je dječak mrežu s narančama, koje je povremeno bacao među publiku kroz otvor otraga na slonu. I opet je profesor Ruda Valdec preuzeo ulogu upravitelja. Hotko, Juhn (kipar, Frangešov đak) i hromi Ivanjščak bili su clowni, Pjer Križanić jahao je na magarcu. Sudjelovali su Antonini, Vladimir Silovsky (Crnčičev đak, došao iz Praga), Bačić (Čikošev đak)¹¹¹, Ćus kao Indijanac, jahao je na teškom tramvajskom konju, Tomerlin s grupom gombača, Kohout (Čeh, došao iz Praga) kao atleta i napokon neki maleni, čudni čovjek, u ono vrijeme vrlo poznati kolporter novina, kojega su zvali zvučnim imenom Maria Alfonzo Stern. U obične dane prodavao je gradskim ulicama novine, strašno vikao i derao se, izvikivao naslove događaja štampanih u novinama šaljivim načinom; obično je kao iz puške pod večer ispao iz redakcije novina u Marovskoj ulici¹¹² i silnim deraњem letio prama Zrinjevcu, nuđajući i prodavajući u brzini, još vlažne od štampe, primjerke¹¹³. Ovaj se put pridružio umjetničkoj grupi kao “Chanteclair”¹¹⁴. Nečim se namazao i uvaljao u perje. Grupa se formirala u malom parku oko Umjetničke škole, zatim je ova duga, donkihotska povorka krenula mirno i ozbiljno u grad. Prvi je izašao na ulicu, na radost publike, Pjer Križanić na magarcu, a onda u malom odstojanju za njim clowni Juhn i Hotko i drugi, iza toga Ćus kao Indijanac na tramvajskom konju, zatim gombači Tomerlin i drugovi, pa Kohout kao atleta, a onda je išao veliki slon sam i izbacivao po koju naranču. Prama ovomu nastala je kasnije duhovita, uspjela karikatura Joze Kljakovića: Valdec na slonu i ostali umjetnici (*op. a.: “Karneval”*). On,

¹¹¹ Antun Bačić, slikar kojeg je Valdec financijski podupirao sve do 1911., kad Bačić nastavlja studij u Münchenu.

¹¹² Današnja Masarykova ulica.

¹¹³ U Marovskoj 28 nalazila se strojoslagarna dnevnog lista *Novosti*, osnovanog 1907. godine. Uredništvo je bilo u Gajevoj ulici (Aleksandar Vojinović, *Otkrio Josipa Broza, ali nije to naplatio*, HND Novinar, br. 7–8, 2002.).

¹¹⁴ chanteclair, *franc.* pijetao

Valdec, kao duh i pokretač ovoga cijeloga zbivanja. Crnčić pred svima nosi zastavu. Babić kao šišmiš vampir, lebdi nad svima kao avet, i ostali, gotovo cijela generacija mladih i starih onoga vremena našla se dobro karikirana oko Slona, a on, Kljaković, kao Svetac dolje u kutu “piše knjigu”. Iza Slona, opet u malom razmaku s malim clownom, u kočiji Ruda Valdec, a iza Rude velika kola za selidbu “pokućstva” (Möbelwagen). Umjetnička je škola posjedovala posebni “Möbelwagen”, kola za preseljenje slika na izložbama, iznutra debelo tapecirana, a stajala su, kad nisu bila u upotrebi, u parku pred školom, kraj lijevaonice. Ta kola kotrljala se iza cijele povorke, a na krovu je sjedio Maria Alfonzo Stern kao Chanteclaire. Dogodilo se da je u kolima ostala zatvorena slučajno Trbojevička (đak Crnčićeve slikarske škole). Ona je unutra nešto tražila, kad je hromi Ivanjšćak zaklopio teška tapetirana vrata prije nego su kola krenula. Sreća je bila što su vrata odmah otvorili čim su stigli na mjesto i ona se pojavila hvatajući zrak sva preplašena i očajna.

Među šarenim šatorima bio je tu i vrtuljak s muzikom, podignuli su naši đaci malu “arenu”. Iznad arene povukli su užu na koje je bila privezana lutka, obučena kao balerina u kratku batistenu suknjicu. Pod užetom nasred arene stajala je škrinja. U škrinju se sakrio slikar Vanka (Čikošev đak) obučen u kratku batistenu suknjicu kao i ona balerina na užetu. Na dani znak popustilo je užu i balerina-lutka pala je u arenu iza škrinje kao da se dogodila nesreća. Ali je začas izašao iz škrinje Vanka sa svojim suhim krivim nogama i bradicom u batistenoj suknjici i počeo plesati uz klicanje i pljesak publike. Malena Ivka Orešković sjedjela je kod ulaza i čuvala kutiju u koju su građani davali svoje u sitnom novči-

ću. Ulaznine nije bilo. Đaci su radili dobrovoljno bez ikakove nagrade. Sve je to imalo svrhu.

Sudjelovanje umjetničke omladine, osim što je mnogo doprinijelo povećanju “dječjeg fonda”, dizalo je i svijest kod svih nas protiv osjećaja “manje vrijednosti”, koju smo imali naprama drugim, slobodnim narodima oko nas, a osim toga što je još važno, izmiješala se umjetnička omladina s običnim čovjekom.

Gdje su svi oni danas? Kao da spavam dok to pišem. Pred mojim očima prolaze kao sjene: duhoviti Pjer Križanić, visoki tamnooki Branko Petrović, ružičasti Davorin Hotko, smioni Ivan Benković, ljubazni i nježni Maksimilijan Vanka, Ivka, Mila, Sonja¹¹⁵ i svi ostali napredni, plemeniti! Gdje su svi oni, gdje su njihove mladosti! Kuda je nestalo svjetlo njihovih očiju, žar njihovih srdaca, neizrečene riječi u grlima, nade, želje! Prašina zaboravi pala je na ovu generaciju, a Rat pokopao.

“Mais ou sont les neiges d'autan...”

kaže stari pjesnik Welon¹¹⁶

Frangješ i Auer

Poslije odlaska Valdecova u Ameriku početkom ljeta 1912., Valdecovi prvi đaci Wodova, Čus i Hotko, svršivši svoje studije, razišli se kojekuda. A u jesen 1912. vratili smo se u školu samo dvoje – Turkalj Joza i Antonija Koščević. Gita Nušićeva došla je također, ali vidjevši da nema profesora Valdeca, vratila se kući u Skoplje (mislim, da je obitelj živjela još u Skoplju¹¹⁷). Valdec je bio u Americi, a kiparska škola bila je samo jedna, Frangešova. Robert Frangješ i Ruda

¹¹⁵ Sofija Tajčević pl. Balkanska (Sonja Kovačić Tajčević).

¹¹⁶ François Villon, renesansni pjesnik. Stih je iz pjesme *Gdje su gospe iz davnijeh dana*, prijevod stiha: *Ja, gdje je, gdje je lanjski snijeg?* (François Villon. Preveo i protumačio Vojmil Rabadan. Zagreb, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, 1978.).

¹¹⁷ Godine 1912. obitelj Nušić boravi u Bitolji, gdje je Branislav Nušić državni službenik. Godine 1913. osniva kazalište u Skoplju, u kojem živi do 1915. godine.

Valdec bili su đaci zagrebačke Obrtne škole, istih godina i u istom razredu. Još kao đaci ornamentirali su oni, kako je već spomenuto, ona dva stupa pred glavnim ulazom u zgradu. Desni je Frangešov, lijevi Valdecov. Jasno se vide njihovi potpisi i razlika u radu. Frangešov je elegantniji, Valdecov tvrdi, dinamičniji. Frangeš je cijeli život ostao kod one elegancije na stupu (niti Frangešov spomenik Tomislavu nije se udaljio od te elegancije). Kako je umjetničku dinamiku i nakon decenija malo njih razumjelo, pokazuje i Ljubo Babić u svojoj knjizi "Povijest umjetnosti kod Hrvata" kad kaže za Valdeca, da mu je "elegantni traetement Frangešov bio stran", kao negativnu ocjenu¹¹⁸.

Velika je razlika bila u životu i radu jedne i druge škole. Dok je Valdec bio miran, promišljen, dobronamjerno korigirao, Frangeš je dolazio vikom i galamom, već na hodniku. Nikad nije rekao nešto lijepa, a nikad nije ni pozdravio. Jedanput je isto tako držao s galamom i psovanjem (kolika razlika od Valdecove škole) korekturu, moj posao sav iskrižao i premjestio me u niži tečaj. Ali jednoga dana navalio je ovako vikanjem na svojega đaka (Turkalj i ja bili smo Valdecovi đaci) Roberta Jeana. Veliki i jaki Jean otišao je u kut sobe, podignuo željezni čekić i pošao prama Frangešu govoreći sasvim mirno: "Boga ti tvojega, sad bum ja tebi pokazal na koga se buš ti deral!" Frangeš je počeo brzo uzmicati prama vratima, a Jean za njim i tako ga gonio kroz dugi hodnik cijele zgrade sve do Frangešovog ateliera, kamo se Frangeš brzo zatvorio. "Bu on nama dal mira", rekao je Jean kad se vratio opet u školu i bacio čekić u kut. Tako je u školi bilo često, meni je prestao korigirati. Turkalj je već davno bio u nižem tečaju. Napokon, ono što nismo

¹¹⁸ Ljubo Babić: *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*. Zagreb, Matica hrvatska, 1934., str. 139.

molgi mi učiniti da se opravdamo, učinio je neki kritičar koji je donio prikaz o školi i njezinim đacima. Kosta Strajnić donio je u Slobodnoj riječi u tri nastavka od 31. VII. i 1. i 2. VIII. 1913. (koji ga je već slijedeće godine 1914. malo ne stajao života) prikaz, pod naslovom “Naša umjetnička škola”. Strajnić tu stavlja pod lupu učitelje, rad u školi, a na kraju i nešto o đacima. O Frangešu kaže... “Skulpturu je na ljetošnjoj izložbi zastupala samo škola Roberta Frangeša... Sve mane, koje pokazuje Frangeš u svojim velikim radovima opažaju se i na radovima njegovih đaka. Svi izloženi radovi ističu “vibrirajuću tehniku”, koja tobože prikriva pravo poznavanje anatomije i smisao za monumentalnost. Frangeš se služi raznim trikovima i jeftinim efektima... Od svih učitelja na zagrebačkoj školi Frangeš najviše narivava đacima vlastitu tehniku i shvaćanje. Radi toga čini se, da je većina izloženih radova od jednoga istoga autora.” Od đaka spominje neke po imenima.

U jesen 1913./14. upisali smo se Turkalj i ja ponovno u školu prof. Frangeša, koja je bila jedina u školi, ali o kakvom mirnom radu nije bilo ni govora. Svi moji pokušaji, da se uspostave normalni odnosi s prof. Frangešom, ostali su bezuspješni. On je dalje bjesnio i grozio se na sjednicama. Kao da smo bili u živodernici, a ne u školi. Kad sam po svršetku rata 1919. molila stipendij, Frangeš, koji je bio član komisije, protivio se tolikom silom, koliko nije bilo ni potrebno, da obori moju molbu, rekao mi je čudeći se takvom načinu dr. Alaupović¹¹⁹, koji je onda bio šef prosvjete. Razlika je učitelj i učitelj! Kod Frangeša smo proveli Turkalj i ja dvije godine do početka prvog svjetskog rata. A 1914. u proljeće vratio se prof. Valdec iz Amerike.

¹¹⁹ Tugomir Alaupović bio je povjerenik Kraljevine SHS za prosvjetu i bogoštovlje 1918./19. godine.

Uz Roberta Frangeša bio je i Robert Auer kamen smutnje u ovoj našoj, inače dosta vedroj i svijetloj školi. Đaci su ih jednostavno nazivali "Dva Roberta"!

Auer je bio neko posebno tijelo u našoj školi. Predavao je ornamentiku i svaki đak, koji je želio stupiti u državnu službu kao učitelj na školama ili slično, morao je proći Auerovu školu. Osim toga jedva je poznavao hrvatski jezik. O njemu se nije ni mnogo govorilo u školi, kao da ga i nije bilo. Ornamentiku je predavao kopiranjem motiva s narodnog veziva, kroz godine isto, nelogično primjenjujući tekstilno ornamentiranje na metal, zemlju, drvo i drugo, u kratko, đaci se bunili. Godine 1912./13. ostavili su njegovu školu demonstrativno svi đaci usred godine: Tajčević Sonja, Car Bogumil, Car Dora, Schauff Marta, Čutuković Đorđe i još dvojica. Ipak je na kraju školske godine priredio izložbu u svojoj praznoj školi s radovima od prošlogodišnjih đaka. Slijedećih godina nije se upisao ni jedan đak. Tek 1916. dodijeljen mu je Ljubo Babić kao nastavnik i imali su obojica samo dva đaka: Terezija Paulić (kasnije kustos na Etnografskom muzeju), ali izostala u srpnju, nije dignula svjedodžbu i nije platila školarinu za srpanj, kako piše u imeniku! A Danica Rechnitzer ne prima se u drugi semestar!

Predavanja o anatomiji držao je prof. Valdec u svom školskom atelieru. Svi đaci škole dolazili su ovamo na predavanje. Od ono nekoliko Čeha, koji su pred par godina došli u Zagreb na našu Umjetničku školu, ostali su Silovsky i Rambousek istaknuvši se nad ostale svojim sposobnostima. Silovsky je došao u Zagreb 1910. god. i upisao se u školu profesora Crnčića, kod kojega je ostao bez prekidanja tri godine.

Kolege iz slikarske klase

Silovsky Vladimir rodio se 1891. u Jičinu u Češkoj¹²⁰. Otac mu je bio carski i kraljevski notar u Pragu. U Zagreb je došao naročito radi zdravlja i klime, ali i radi toga, jer je naša škola uživala dobar glas među mladim Česima. U školi profesora Crnčića radilo se mirno i marljivo, pa je slijedeće godine 1911./12. došlo k Crnčiću još nekoliko mladih Čeha. Bořivoj Rambousek (r. 1890.) ostao je na školi četiri godine, završio, ali nažalost, umro mlad. Kosta Strajnić zabilježio je i o Silovskom nekoliko riječi kao đaku trećega godišta u istom broju "Slobodne riječi" od 1. VIII. 1913. Za vrijeme prevrata 1918. godine sudjelovao je iz Praga nekim svojim radovima kod opće grafičke izložbe u Zagrebu¹²¹. Krajem septembra 1918. došao je u Zagreb i pomagao kod otvorenja izložbe svoje kolegice Ivke Orešković¹²². Tu je obolio od gripe, koja je 1918. harala i odležao bolest u obitelji Ivke Orešković. Liječnika nije bilo za onih nemirnih dana dok nisu pronašli doktora Stankovića¹²³ (onda manje poznatog liječnika u Zagrebu, kasnije kraljevskog namjesnika za princa Pavla iza smrti kralja Aleksandra¹²⁴) koji je bolesniku pomogao. Mladi je Silovsky bio vrlo oduševljen radi oslobođenja svoje domovine i, još vrlo slab od bolesti, za onih najburnijih prevratnih dana, otputovao nekim posljednjim vlakom iz Zagreba u Češku. Ivka Orešković posjeduje od Silovskoga 11 bakroreza rađenih u Pragu, dr. Stanković ima također nekoliko komada. Mila Wod ima jedan mali bakrorez (10 x 10) "Sunčani traci".

Među prvim đacima Umjetničke škole bio je i Ivan Benković, Čikošev đak, rođen 1886. Došao u Umjetničku

¹²⁰ Rođen u Libanima u Češkoj (podatak iz matičnog lista ALU).

¹²¹ Riječ je o izložbi Udruženja čeških grafičara *Hollar* održanoj u Salonu Ulrich u listopadu 1918. godine. Silovsky je sudjelovao s trinaest grafika, od kojih je prodao pet.

¹²² Izložba je održana neposredno prije izložbe čeških grafičara, u istom prostoru, početkom listopada 1918.

¹²³ Dr. Radenko Stanković, osnivač beogradskog Medicinskog fakulteta. Prije 2. svjetskog rata radio je na Rockefellerovu institutu u New Yorku i bio u ekipi liječnika koji su dobili Nobelovu nagradu zbog znanstvenih rezultata na rezus-faktoru.

¹²⁴ Kraljevski namjesnik od 1934. do 1941. godine.

školu s gimnazijskom maturom. Svršio četiri godine i, nakon uzaludnog traženja bilo kakove potpore, stipendija ili posla, napokon oženivši se s kolegicom Marijom Anger iz Samobora¹²⁵, otišao u Ameriku (SAD, New York). Tamo su im se rodila dva sina. Valdec se s njima sastao kad je bio 1913. u Americi¹²⁶. O njemu se govorilo da je dobar slikar. Ali je umro mlad, iznenada, još u Americi¹²⁷. Njegova žena Marija ostala je bez sredstava i teško se prehranila dok su joj znanci sakupili novaca za povratak kući s djecom. I ona je umrla za kratko pošto se vratila kući u Samobor. Kratko prije smrti posjetili smo ju slikar Vanka (on je bio kum djece u odsustvu), Hotko, gospođa Valdec i ja, u Samoboru. To je bila tužna posjeta. Znala je da neće dugo, a dva lijepa dječaka gledala su bistro u nas. Kratko iza ove naše posjete i ona je umrla. Tako je završio talentirani Benković. Njegova žena, Marija, pričala je kasnije kad se vratila u Samobor, da je on imao često krvave noge od hodanja tražeći posla. Primaio je svaki posao¹²⁸. Uz to, rijetko, i slikao¹²⁹. Tako su zajedno živjeli do 1919.¹³⁰ Te je godine bio raspisan natječaj za izradbu neke slike među Hrvatima. On se primio posla i dobio nagradu. Ali nagrada je stigla kad je već bio mrtav, pričala je Marija. Dječaci nisu bili zadovoljni u Samoboru. Govorili su da žele ići natrag u New York i razgovarali su među sobom engleski. Kad im je majka umrla, rođaci su ih poslali, na njihovo uporno traženje, natrag u New York. Vanka je pričao, da su putovali sami, manji još nije išao u školu, i sretno stigli u New York, s tablicama na prsima s označenim imenima i ciljem putovanja, na adresu neke kume i tamo se odgojili prama američkim zakonima u američkim internatima. Ne, Samobor nije bio za njih. Još ih sada vidim kako stoje

¹²⁵ Marija Anger upisala je Višu školu 1910., ali je nije završila.

¹²⁶ U Arhivu za likovne umjetnosti, u Ostavštini Valdec, čuva se pismo I. Benkovića iz Chicaga, s nadnevkom od 25.9.1915. godine.

¹²⁷ Ivan Benković umro je od posljedica španjolske gripe u Chicagu 23.10.1918. godine.

¹²⁸ Benković se na preporuku Nikole Tesle zapošljava u New Yorku kao ilustrator novina *Hrvatski svijet*, a kasnije u Chicagu ilustrira tjednik *Extension Magazine*. Radio je spomenice, plakete, ambleme i diplome pod pseudonimom Bankow.

¹²⁹ Vrlo kvalitetni pejzaži i vedute New Yorka, Bridgeporta i Chicaga.

¹³⁰ Riječ je vjerojatno o godini 1918., s obzirom na to da je Benković umro u listopadu iste godine.

pred nama zagrljeni, bistra pogleda s nepovjerenjem, kao dva mlada vučica. Stariji je bio osobito nježan prema majci i pomno zamatao gunj oko nje. Vidjelo mu se na licu da je strah u njemu i zabrinutost. Zvao se Boris, a mlađi John. Tako je završio Benković Ivo. Kraljević je po njemu načinio jedan od najboljih svojih portreta¹³¹.

1914.

O Božiću 1914. godine, kad sam se vratila u Zagreb iz Zagorja gdje sam boravila radi ratnih prilika, prvo mi je bilo otići do našega učitelja Rude Valdeca. Kad sam stala pred vrata njegova stana u trećem katu kuće br. 48 na Prilazu (Đure Deželića), srce mi je jače udaralo na pomisao kako ću ih naći i što je s ostalim đacima iz njegove škole. Bile su mi 23 godine. A to je bilo oko 4 h poslije podne, jednog hladnog, zimskog sunčanog dana, stubište još u slabom dnevnom svjetlu, kad mi je na pritisak o zvonce otvorila vrata sama gospođa Valdec. Bila je iznenađena mojim dolaskom, srdačno se sa mnom pozdravila, ali mi je odmah uzrujano i šapatom saopćila da odem što prije, jer je kod njih upravo policijska pretraga. Za čas sam opet silazila niz stube i zapuтила se kući. Bila sam neopisivo tužna i osamljena. Drugi dan otišla sam do profesora Valdeca u njegov atelier u školi. Tu sam ga našla živa i zdrava; u atelieru je bio i Hotko i gospođa Valdec. Atelier prilično opustio: brončane biste kralja Petra, Nikole Crnogorskoga, reljef Zmaj Jovana Jovanovića kao i ostale stvari sretno su uklonjene i zakopane na Varaždinskom bregu u Valdecovom vinogradu¹³². Jučer su im pretražili i prebacali stan, ali odnijeli samo jednu bilježnicu, u kojoj

¹³¹ Miroslav Kraljević: *Portret slikara Benkovića*, ulje na platnu, Pariz, 1912., vlasništvo Moderne galerije u Zagrebu.

¹³² Varaždinskom breg je brežuljkasto vinogradarsko područje južno od Varaždina, u Valdecovo vrijeme omiljeno okupljalište bogatih Varaždinaca. Valdec je naslijedio od majke nakon njezine smrti 1904. godine vinograd u Dugom Vrhu.

je profesor Valdec imao zabilježene svoje američke adrese. Hotko je sjedio u fotelju kraj Strossmayerove vitrine, oko njega smo sad svi troje stajali. Za koji je dan trebao otići na istočni front, tj. Rusiju. Tu sam sad istom čula da je Čus već od početka rata u Srbiji i da se govori da je poginuo; da je Petz Julije u Lepoglavi, da je Strajnić također negdje u zatvoru, profesor Auer je taj koji ga je denuncirao¹³³, i još neke druge. Valdec je bio pod policijskom paskom.

Još u proljeće 1914., prije nego je buknuo I. svjetski rat, kad se Valdec vratio iz Amerike radi konačne postave spomenika Dositeju u Beogradu, zatražio je opet putnicu za Srbiju. Poslije otkrića spomenika¹³⁴ vraćao se u Zagreb iz Beograda upravo na dan atentata u Sarajevu¹³⁵ i bilo mu je neobično na zagrebačkom kolodvoru uznemireno gibanje austrijskih oficira. Tek, vozeći se kroz grad kući, doznao je za atentat. Budući da se Frangeš, sav sretan, neprestano dodvoravao Nijemcima, Valdec je bio sam kao profesor kipar na kiparskoj školi. Nije mi bilo moguće da se upišem u školu jer sam došla prekasno, ali prof. Valdec dopustio mi je, kao i Turkalju, da radimo u školi i, da se služimo zajedno s ostalima modelom i da dolazimo na večernji akt.

Kad sam prvi put došla na večernji akt, nešto prije početka rada, u jako rasvijetljenoj i dobro ugrižanoj (radi modela) sali za akt, stajalo je usred prostorije nekoliko novih lica slikara, a među njima, dižući škrinju u zrak, sve je nadvikivao neki novi, tamnoputni mladić, kovrčave crne kose i bijelih jakih zubiju. Vikao je Gaugin, Van Gogh, Cézanne, i smijao se – Sava Šumanović – kojega sam kasnije bliže upoznala i, kojega su ustaše u ovom drugom ratu strijeljali u njegovom rodnom mjestu Šidu. Od prošlogodišnjih đaka,

¹³³ U Arhivu za likovne umjetnosti čuva se prijepis kratke autobiografije u kojoj se Robert Auer osvrće na ove optužbe.

¹³⁴ Spomenik Dositeju Obradoviću otkriven je 9.6.1914.

¹³⁵ 28.6.1914. Gavriilo Princip izvršio je u Sarajevu atentat na habsburškog prijestolonasljednika, nadvojvodu Franju Ferdinanda, i njegovu suprugu Sofiju. Sarajevski atentat smatra se uvodom u Prvi svjetski rat.

već na svojim mjestima s daskama na koljenima, ugledala sam redom Sonju (Tajčević), Milenka (Gjurić), Srećka (Sabljaka), Jesiha, Milana Šteinerja, Šipeka, Rambouška i druge. Od osam slikara, koji su trebali da završe ove godine IV. tečaj, dvojica već se nisu vratila: Julije Petz, koji je sjedio u Lepoglavi, i Dušan Adamović, koji je bio u vojsci. Od sada se upisivalo svake godine sve manje muških, a više ženskih, a 1917./18. upisalo se u školu samo sedam ženskih đaka¹³⁶.

Evo nekoja imena iz druge polovice prvog desetljeća ove škole. Osim Save Šumanovića: Turkalj Josip, ostao slobodni kipar; Gjurić Milenko, slikar, postao nastavnik na Obrtnoj školi; Steiner Milan, slikar (umro 1919.); Šipek Viktor, slikar, Tajčević Sofija, slikar, udala se za novinara Krešu Kovačića¹³⁷; Kratena Jaroslav, slikar, posvetio se ikonografiji, Beograd; Nikolić Vera, slikar, Uzelac Milivoj, slikar; Jesih Slavo, slikar; Tiljak Gjuro, slikar; Režek Ivan, slikar; Pečka Emanuel, slikar, znamenit samo radi toga jer je u vrijeme NDH 1941. do 1945. obavljao premetačine i istrage kod svojih kolega. Bio i kod Vladimira i Antonije Tkalčić u Kušlanovoj 48. Došao isto tako i slikaru Jozi Kljakoviću i htio ga uhapsiti, ali se Kljaković razgalamio i oborio na njega, premda je Pečka imao uvijek uza se dva gestapovca. Kljaković se spasio za onaj momenat, a poslije zajedno s Meštrovićem emigrirao u Italiju. Moram dodati, da ipak nije bio previše strašan. N.pr. kod nas je premetačinu u polovici prekinuo i s gestapovcima otišao. Istine radi! Možda je u njemu protinjala ipak mrvica drugarskog poštenja.

U ovim godinama I. svjetskog rata, premda smo bili daleko od pravog ratnog područja, teško se radilo. Đaci su bili jedan za drugim pozivani u vojsku. Studirali na prekide,

¹³⁶ Prema podacima iz Monografije ALU iz 2002., 1917. upisano je 11 žena.

¹³⁷ Udala se 1919. godine (Željko Marcijuš, *Sonja Kovačić Tajčević*, katalog izložbe, Zagreb, Galerija Ulrich, 2002.).

usred godine se opet vraćali kao nesposobni za vojsku. Nekoji se nisu nikad više vratili u školu, godine su odlazile, pa se prihvatili drugog zvanja.

Ipak je rad u školi još jednom oživio godine 1915./16. Te je godine na večernjem aktu vodstvo preuzeo Ljubo Babić, novoimenovani nastavnik na školi. On je uveo croquis na večernjem aktu. Tu se počelo sad živo raditi. Svi su đaci počeli dolaziti na večernji akt, što prije nije bilo. Osobito kipari bili su u tom lijeni. Sad su i kipari u tom sudjelovali, dapače su donášali i glinu sobom i modelirali male aktove brzo u pokretu. I bilo je među tim figuricama dobrih stvari za paljenje. Valdecovom je zaslugom škola godine 1915./16. usred rata opet procvala kao nikad prije. On je dozvoljavao svakomu da radi. Turkalj ne imajući gdje, radio je cijelo vrijeme rata u školi, premda nije više bio đak ove škole¹³⁸. Kako li smo svi bili jadni u ono vrijeme!

Turkalja je neprestano bolio želudac, pa se nemajući gdje drugdje, stiskao ovdje u školskom atelieru uz peć. Većinom smo u školi boravili prije i poslije podne. Turkalj (upisao se u školu 1910./11.) bi često i preko objeda ostao u atelieru. Tko bi se slučajno vratio, našao bi Turkalja uposlenog oko peći. Objesio bi na batinu dugu metalnu žicu, a na kraju žice komad špeka, otvorio gornja vratašca od željezne "Meteor" peći i pržio špek. Kad bi mast počela kapati podmetnuo bi brzo kruh. Tako se prehranjivao. Jedno vrijeme je Sava Šumanović s njim dijelio hranu, što mu je majka slala iz Šida. To je bilo iza toga, pošto su Jozi Nijemci ili Mađari ubili oca, koji ga je pomagao.

Kosta Strajnić, koji je izvukao živu glavu, ispod, kako se pričalo, Auerove denuncijacije, donio je prikaz o školi, ovaj

¹³⁸ Turkalj je apsolvirao još 1914. godine.

put u službenim "Narodnim novinama" od 11. kolovoza 1916. godine pod naslovom "Naši najmlađi". U tom prikazu Strajnić spominje, "Mlade", "Mlađe" i "Najmlađe". Mladi su naši profesori u odnosu prema starijima Rendiću, Quiquerezu i drugima. Mlađi su Račić, Kraljević, Becić, Petrović, Šulentić, Miše, Kokotović i Križanić. A poslije "mlađih" dolaze najmlađi. Oni su još đaci koji uče, piše u tom prikazu Kosta Strajnić. "Upoznasmo ih na nedavnoj izložbi Umjetničke škole"¹³⁹. Evo imena đaka, koji se ovdje spominju: Marijan Trepše, Milan Nedeljković¹⁴⁰, Sonja Tajčević, Sava Šumanović, "koji među najmlađima zauzimlje posebno mjesto...", Milan Steiner "jedan od najvećih talenata na školi", Petar Orlić, Milenko Gjurić. Od kipara: Greta Pexider-Srića, Tonka Košćević: glava "Starice" "kao djelo rijetke kvalitete. Po djelima ovdje izloženima," kaže Strajnić, "autorica je sebi osigurala jedno od vidnijih mjesta u našoj likovnoj umjetnosti." "Naročito se ističe na ovoj školskoj izložbi velika kompozicija božićnih "Jasala" Vojtjeha Braniša..."¹⁴¹ uz Ferdu Ćusa, modernog predstavnika crkvene umjetnosti." – I Vladimir Lunaček, ondašnji naš najveći kritičar donio je u Obzoru od 18. srpnja 1916. godine pod naslovom "Izložba umjetničke škole" prikaz o radu i đacima ove godine na školi. Koliko su pažnje posvećivali u to doba svakom kretanju i radu na polju umjetnosti, čak i svakom počimanju sa željom da se digne i ide naprijed. Lunaček spominje imena uglavnom ista¹⁴². Svoj članak završuje ovako: "Uzevši sve u jedno možemo kazati, da su ove godine slikari u istinu kao u nekoj utakmici radili, i da su zaista svojim radovima učinili svojim učiteljima veliku uslugu, što više radost. Jer nema sumnje, da je bilo nužno da ta škola ostane, da se podupi-

¹³⁹ Izložba je otvorena 17.7.1916. godine u prostorijama Više škole za umjetnost i umjetni obrt.

¹⁴⁰ Ivan Nedjeljković.

¹⁴¹ Braniševe jaslice nalaze se u župnoj crkvi Sv. Blaža u Zagrebu.

¹⁴² Lunačekov tekst o Antoniji Košćević citiran je u uvodnom poglavlju.

¹⁴³ Kao mjesto čuvanja sadrenog poprsja Vatroslava Lisinskog navode se 1930-ih prostorije pjevačkog društva *Lisinski* u Zagrebu (podatak iz kataloga *Pola vijeka hrvatske umjetnosti*, Zagreb, 1938.). Pjevačko društvo djelovalo je do 1948. godine. Danas je nepoznato mjesto čuvanja te skulpture.

¹⁴⁴ Čusova skulptura u gipsu *Glava djeteta koje siše* nalazi se u MUO, pod inventarnim brojem 5164. Akt MUO 384/1934. donosi podatak da je tu skulpturu Antonija Tkalčić-Košćević poklonila Muzeju 1934. godine.

¹⁴⁵ Inter arma silent Musae, lat. U ratu Muze šute.

¹⁴⁶ Frangeš je ratne godine proboravio na talijanskom frontu, dodijeljen Umjetničkoj grupi (od jeseni 1915. do 1918. godine).

¹⁴⁷ Spomen-ploča Franje Josipa postavljena je 1916. unutar vojarnje u Novom. U Arhivu za likovne umjetnosti, u Ostavštini Valdec, čuva se zahvalnica 3. satnije etapnog bataljuna datirana 27.9.1916. godine.

re, da ti mladi talenti budu ovdje temeljito uzgojeni, pa da onda kad mine rat pođu u svijet da se usavrše.” Na kraju piše Lunaček da “onako kako su sada mladi mi se možemo pouzdati, da neće u našoj umjetnosti doći ni na području plastike, ni na području slikarstva ni na području umjetnog obrta do zastoja, već da će sve to još uznapredovati.” To je bila Lunačekova nada i vjera u budućnost. A kako je dalje bilo u istinu? Škola je bila na izdisaju. Rat je uništio ovu generaciju. Većina je nestala po frontama, nekoji su poginuli u ratu, a mnogi se zavukli u pučke i srednje škole kao nastavnici. Austrija je izvukla sve što je bilo zdravo i mlado. Ostali su na školi samo slabi i boležljivi i s težim tjelesnim greškama, jadni mali, grbavi Steiner, hromi Leović, sa srčanom greškom i kratkovidni Ramboussek, s greškom na nogama Sava Šumanović i drugi slični. Čusovih radova bilo je svagdje spremljenih i kod mene na tavanu: glava Lisinsko-ga¹⁴³ i “Dječja glavica kako siše”¹⁴⁴. Pokupili smo te stvari i spremili u muzej. Kad se taj cijeli kaos svršio i 1918./19. upisali se novi đaci u novoosnovanoj Jugoslaviji, a najviše njih, premda sposobnih za rad, za njihove želje i planove nitko više nije pitao.

“Inter arma silent Musae”¹⁴⁵. Atelier profesora Valdeca pretvorio se u žitnicu, spremište za jabuke i ostale prehrambene produkte iz Valdecovog vinograda na Varaždinbregu. Kako je bio pod policijskom paskom, držao se kuće, atelier a i vodio kiparsku školu, svoje i Frangešove đake¹⁴⁶. Profesor Menci Klement Crnčić pribavio je svomu mlađemu kolegi narudžbu portreta Franje Josipa u reljefu za Kraljevicu¹⁴⁷, oprostivši mu gentlemenski njegovo jugoslavenstvo i putnice za Srbiju. Tako je Ruda spasio glavu u prvom naletu

neprijatelja. U svom atelieru radio je i dva reljefa “Narod za svoje nemoćnike”¹⁴⁸. Njegov je atelier bio velikom zavjesom od sivkastog baršuna pregrađen u dva dijela. U prvi, manji, mogao je svatko slobodno ući, a u drugom se radilo. Tu sam mogla i ja raditi kad je trebalo, a radila je i gospođa Valdec. Tu sam radila minijaturu spomenika Dositeju, koju je neki kolektor naručio, a gospođa Valdec je bila vrlo spretna u cizeliranju manjih stvari u bronzi. Ona je sve Valdecove portrete cizelirala sama, kao i ovoga Dositeja, a i moj mali portret Vladimira Tkalčića kasnije¹⁴⁹.

Helena Valdec

Ona je bila prava žena za našega Rudu Valdeca, strpljiva prema njegovim ispadima nezadovoljstva sa samim sobom, držala mu je atelier u čistoći s pietetom, pravila mu je “gerüstove”¹⁵⁰ za male stvari i skice, naučila je cizelirati bronzu, pa je sva njegova djela ona sama cizelirala, a da se pritom nikad nije hvalila ili isticala, a niti tužila na prevelik posao, a njegove je čak voljela kao i on sam (sl. 13.). – Nije bila lijepa, minijaturno, žensko lice brata Bele Čikoša, ali ljubaznost i razumijevanje svega i svakog čovjeka, činilo ju lijepom. Odijevala se u bijelo i ljeti i zimi. Posjedila je već s 29 godina. Sada, u ovo vrijeme bila je posve bijela, srebrena glava, bljedolika put lica, snježna bjelina haljine od mekanog svilenog batista. Bila je niskog rasta. Savršena proporcija tijela činila ju višom i vitkom. Bila je osjetljiva, nježna i skromna. Otac major, viši austrijski časnik, djed general u austrijskoj vojsci. Bilo je šestoro djece u obitelji, pet dječaka i ona jedina djevojčica, zadnja, najmlađa¹⁵¹. Pričala je, majka

¹⁴⁸ Plaketu i medalju *Narod za svoje nemoćnike* Valdec je izradio 1916. godine. Primjerci se čuvaju u Gliptoteci HAZU, Modernoj galeriji i Arheološkom muzeju u Zagrebu.

¹⁴⁹ Tkalčićev portret u bronci bio je izložen 1972. godine na izložbi hrvatskih kiparica u Gliptoteci HAZU (*Izložba kiparskog stvaralaštva*, Zagreb, Gliptoteka JAZU, 1972.). Čuva se u Muzeju za umjetnost i obrt, Zagreb.

¹⁵⁰ gerüst *njem.* okvir

¹⁵¹ Helena (Jelka) Čikoš-Sesija rođena je 1872. godine u Bjelovaru, gdje je u to vrijeme živjela obitelj. Otac Petar Čikoš, vitez od Sesije, bio je krajiški pukovnik, a majka Justina, rođ. Modesti, iz ugledne osječke obitelji. Helena je imala šestoro, a ne petero braće (Vinko Zlamalik, *Bela Čikoš Sesija*, Zagreb, 1984.).

je nije voljela, pa je najveći dio svoga djetinjstva provela iza fotelje svoga oca, koji ju je jako volio. Kad je otac bio na samrti¹⁵², pozvao je sve sinove i svakome nešto rekao. Beli, najstarijemu¹⁵³, da bude njegov zamjenik u obitelji i tako dalje redom, a kad je došao do nje, zašutio je i rekao samo: O, Helene, Helene, du armes kind! O Heleno, Heleno, jadrno dijete”.

Dok smo se s profesorom svi đaci bratili odmah po svršetku školovanja, ona nikad nije pristala da nam kaže “Ti”, pa smo na isti način i mi naprama njoj istupali. S poštovanjem smo joj se približavali i u šalama i igri i poslovima. Pa i danas, pošto je ona već davno pokojna, pošto je već odavna nema među nama, Hotko i ja često se sastajemo i pabirčimo istim poštovanjem upravo na granici sentimentalnog obožavanja po uspomenama i sjećanju na gospođu Valdec¹⁵⁴.

Ne znam hoće li komu koristiti ovo moje pričanje, ali meni – meni čini neizmjereno zadovoljstvo. Oprostite!

¹⁵² Petar Čikoš umro je 3.8.1888. u Bjelovaru.

¹⁵³ Prema V. Zlamaliku, Bela je bio drugi sin u obitelji, rođen 1864. godine.

¹⁵⁴ Helena Valdec umrla je u Zagrebu 19.1.1953. Pokopana je na zagrebačkom groblju Mirogoj.

Slika 13. Društvo i štićenici gospođe Valdec, Vrhovac, oko 1920.

Međutim dok se ovako u školi u povučenosti i tišini radilo kao u nekoj oazi, u onim burnim i žalosnim ratnim godinama Prvoga rata, Valdecov je vinograd na Varaždinsbregu počeo propadati, pa ga je Valdec morao prodati. Njegovi vinciliri Imbrek i Franca kupili su prigodom te prodaje sedam rali zemlje i vinograda! A profesor Valdec kupio je s ostatkom novca u Zagrebu na Vrhovcu br. 35 lijepu malu kuću, okruženu s nešto vrta u sjeni starog i visokog drveća¹⁵⁵.

Vrijeme dok se to zbivalo i mijenjalo, provela sam u Varaždinu gdje je moj muž dr. Zvonimir Milković, odvjetnik i pjesnik, s kojim sam se vjenčala u septembru 1913. godine, bio rođen¹⁵⁶. Sad sam se vratila sama u Zagreb. Moj muž je, uz to što je pravio stihove i divio se prirodi, mene udarao šakom gdje je uhvatio! Nije bilo mjesta na mojem tijelu gdje nije bila modrica. Gospođa Valdec, u mojoj parnici protiv njega, pristupila je kao svjedok na sudu. Ona je bila velik čovjek i taj veliki čovjek bio je moj prijatelj.

Kad sam se početkom marta 1918. vratila u Zagreb sama, od naših drugova bila je jedina Mila Wodsedalek (Wod), koju sam našla. Potražila sam opet našega Rudu Valdeca. Našla sam ih, njega i gospođu Valdec, u njihovoj novoj kući na Vrhovcu.

Mila je rekla nedavno, sada, kad smo već blizu kraja života, sjećajući se prošlosti: "Kad je umro Valdec, umro nam je otac i majka naša."

Ali da nastavim. Oni nisu imali djece. Bračni par Valdec odlučio je da će uzeti jedno tuđe zapostavljeno dijete, a ostvarenje te odluke bilo je dano gospođi Valdec. I jednog dana, ona je donijela pred svog muža djetesce od par

¹⁵⁵ Danas se kuća nalazi u kompleksu samostana karmelićanki Božanskog Srca Isusova, a u samu kuću smješten je Dječji dom Sv. Terezije od malog Isusa.

¹⁵⁶ Zvonimir Milković i Antonija Košćević upoznali su se vjerojatno na druženjima u klijeti Rudolfa Valdeca u Varaždinsbregu.

mjeseci, ali kakovo! Profesor se zaprepastio: malo, mršavo stvorenje, izgladnjelo, zapušteno, smežurano kao starac. Ali ona je tješila sebe i umirivala svoga muža: “Ono će se brzo oporaviti. Zar znadu roditelji kad im se dijete rodi, kakovo i što im se rodilo!” Liječnik je dijete pregledao. Bilo je zdravo. Majka djeteta bila je Margarita Eckel¹⁵⁷, mlada djevojka, učenica na ženskom liceju¹⁵⁸, kćerka inženjera Eckela, jednoga od glavnih pomoćnika arhitekta Bolléa, a otac student. Taj “strašni” događaj uzviltao je bio na ženskom liceju, u ono vrijeme, vrlo mnogo prašine. Otac je otjerao kćerku i ona je ostavivši školu, licej, otišla u Budimpeštu kao bolničarka, a dijete je dao na hranu tuđim ljudima, gdje je imalo propasti. Mali Geno¹⁵⁹ počeo se brzo oporavljati na dobrom tlu, njegovan toplom rukom gospođe Valdec i, uvijek na šalu spremnim pogledom profesora Valdeca. Kako duboko u zlo seže malograđanska zasukanost! Na tog malog dječčića, rođenog od čiste djevice, navališe kao zvijeri kad se pojavio “nezakonit” na ovom svijetu. Ovdje je bio u obitelji Valdec čista radost i veselje. Mnogo su ga držali na Varaždinbregu u vinogradu, da bi na čistom zraku ojačao. Tamo se igrao s vincilirovom djecom i naučio od njih pjevati zagorske pjesme. Bile su mu 3½godine, kad se jedanput u Zagrebu slavilo Nikolinje, a đaci umjetničke škole preobukli se, Čus u Sv. Nikolu, Bačić, Čikošev đak, u vruga, a Wodse-dalekova i Hotko kao anđeli i došli k profesoru Valdecu da dijele darove malomu Geni. Dijete se naravno preplašilo, pa ga je prof. Valdec uzeo na ruku. Na to je zapitao Sv. Nikola maloga, je li zna što lijepa zapjevati i neka zapjeva. A mali Geno drščućim, tankim, djetinjim glasićem u samo dva tona otpjeva: “Svi se momci poženije, a ja ostah sam!” Svi se u

¹⁵⁷ Prezime pravilno glasi Eckhel.

¹⁵⁸ Prva ženska srednja škola (ženski licej) osnovana je u Zagrebu 1892., a nalazila se u Opatičkoj ulici.

¹⁵⁹ Eugenu Eckhelu promijenjeno je prezime u Valdec 1916. godine (Narodne novine, 24.8.1916.).

jedan glas nasmijaše, a Geno se još više preplaši i pokrije svoje lice u profesorovu bradu, pričala je kasnije Mila.

Život na Vrhovcu

Kad sam se sad ja javila u ožujku 1918. godine opet kod profesora Valdeca na Vrhovcu, oni su me srdačno primili i čista radost sijevnula im je na licu. Oboje su bili jednaki, otvoreni. Bili su sami. Rat je trajao i nije se znalo kako će i kada završiti. Sjedili smo kod poznatog starog stola u novoj blagovaonici, s velikim šesterokraklim prozorom i otvorenim vidikom prama zapadu na Črnomerec i daleki niski horizont. Prizemna kuća stajala je sama, slobodna, na brijegu nad Zagrebom lijevo uz cestu, na maloj uzvisini. Od bijelo obojenih vrata u malenoj živici uspinjao se krivudavi put, posut bijelim šljunkom, prama kući. Glavni ulaz bio je na stražnjoj strani kuće, prama zapadu. Tu je iza ugla, poslije rata, stajala ogromna figura u bronzi, nadnaravne veličine, cara i kralja austrijskoga Franje Josipa, na samoj zemlji, bez postamenta, licem okrenuta prama kući, a zaleđe bio joj je krajnji zapadni obronak zagrebačke gore, sasvim nisko dolje, “Babji kut”, odakle bi se, često smo promatrali za velikih ljetnih vrućina, valjali iza njegove glave teški oblaci puni zlih namjera! Silhueta tog kipa, koja je imala kao pozadinu ovaj tamni i opasni dio dalekog horizonta, preplašila je svakog novog posjetioca. Taj “Franjo Josip” bio je poklon Slovenaca Rudi Valdecu za jedan drugi manji kip Petra I Karađorđevića, kojega je Ruda izvukao iz Varaždinsbrega već prvih dana iza oslobođenja i poklonio Slovencima. Tog ogromnog brončanog čovjeka mislio je Ruda upotrijebiti za spomenik

Strossmayeru, koji se nadao dobiti na izradbu. Međutim je taj kip stajao tamo sve vrijeme dok su oni živjeli na Vrhovcu i istom 1926. bio je pretočen za spomenik kralju Petru u Bečkerek¹⁶⁰.

Na južnoj strani kuće nalazila se velika terasa, odakle se pružao pogled na južni dio Zagreba s tornjem sv. Blaža¹⁶¹ malo u lijevo, a dolje, gotovo pod nogama stajale su kasarne¹⁶² odakle smo u devet sati svaku večer za lijepih ljetnih dana slušali odzvanjati vojnički “retraite”¹⁶³, obično dok smo još večerali na terasi.

Te večeri u ožujku 1918. sjedila sam nasuprot njima i oni su slušali šuteći moju prilično tužnu priču iz vremena koje sam provela u Varaždinu. Nisu mnogo pitali, nego su me zadržavali kod sebe i gospođa Valdec mi je odmah odredila mjesto u malom Rudinom kabinetu na širokom kauču. Mali Geno narastao je i sad mu je bilo oko 14 godina. Da ne bude sam, uzeli su još jednog desetgodišnjeg dječaka, Ivicu (sl. 14.). Oni su spavali i učili zajedno u jednoj sobi. U stanu je bilo pet soba. Stol je u blagovaonici stajao blizu prostora na kojem je visio zastor od grubog domaćeg platna sa širokim raspletom dolje i resama, koje su sezale nešto niže od prozorske klupčice. Iz blagovaonice vodila su naravno lijepa vrata od hrastovine u ostale prostorije: u profesorov kabinet, u veliki salon s parketima složenim u obliku zvijezda, iz kojega su vodila staklena vrata na terasu. Do njih vrata u sobu u kojoj su spavali i učili Geno i Ivica, odatle se išlo u sobu profesora i gospođe Valdec, i dalje u kupaonu, koja je bila posebno lijepi i praktični uređaj u kući. Električna nije bila uvedena nego je na stolu stajala velika petrolejska lampa s *abât-jour*¹⁶⁴, koja je jasno osvjetljavala samo

¹⁶⁰ Grad Bečkerek današnji je Zrenjanin (Srbija). Spomenik kralju Petru, postavljen 1926., uništen je nakon Drugog svjetskog rata.

¹⁶¹ Crkvu Sv. Blaža u Prilazu Gjura Deželića projektirao je Viktor Kovačić, a gradnja je započela 1912. godine.

¹⁶² Kompleks vojnih zgrada u Ilici 242 do danas je u istoj funkciji.

¹⁶³ *retraite*, franc. povečerje

¹⁶⁴ *abât-jour*, franc. sjenilo

stol s bijelim stolnjakom. Ostala sam na večeri. Dječaci su otišli spavati u svoju sobu osvijetljenu samo širokim trakom svjetla od naše lampe sa stola. Sva su vrata bila otvorena i iz ostalih tamnih prostorija dolazila je toplina tihog i prostranog doma. Spavala sam na kauču u kabinetu profesora Valdeca izvrsno kao u hramu božjemu. Moj prvi pogled ujutro pao je na pisaći stol i na sliku Madone nad pisaćim stolom. Tu je sliku donio neki vojnik iz talijanskog fronta. Bila je tako izvrsna kopija Rafaelove Madone, da se u jedno vrijeme sumnjalo nije li to sam original. Kasnije se po stručnjacima utvrdilo da je to kopija iz početka XIX. stoljeća. Kad su Valdecovi prodavali Vrhovec, prodali su i ovu sliku. Novi vlasnik dao je sliku restaurirati. Restaurator Dragica Dekleva, sliku je sasvim izmijenila i pokvarila. Sad se ova slika nalazi u magazinu Muzeja za umjetnost i obrt. Original je u Londonu¹⁶⁵.

Prozor ove male sobe, bio je okrenut na jug na Zagreb, a pred njim su rasla tri već stara i visoka bora. Tu sam sada proživjela po dva mjeseca ljeta svake godine, dok su oni živjeli u toj kući. Kad bi se borovi pred prozorom jednog jutra pojavili u prvoj jesenskoj magli početkom septembra, bio je znak da se oprostim od Valdecovih i vratim u moj stan u gradu. I u zimi sam, kad mi je bilo moguće, odilazila na Vrhovec i po kiši i po snijegu. Kiparstvom se nisam mogla više baviti. Trebalo je zaraditi za običan život svakdanji. Uzimala sam učenike iz pučkih i srednjih škola, drugoredaše i popravkaše, za satove iz francuskog i njemačkog jezika, matematiku, radila sam od jutra do mraka. U atelier profesoru Valdecu nisam više išla. Jedino Vrhovec je bio za mene otok mira i odmora. Tu sam zajedno s Valdecovima doče-

¹⁶⁵ U posjedu londonske Nacionalne galerije nekoliko je Rafaelovih Madona.

kala konac Prvoga svjetskog rata 1918. godine neprimjetno, kao da je on već davno sve u nama razorio i za nas svršio. Jednoga dana, već se približavalo drugo proljeće, 1919. u martu, vratio se Hotko. To je bilo među nama svima neopisivo veselje, jer se on od onda, kad smo ga posljednji put vidjeli u Valdecovom atelieru o Božiću 1914. više nije javio. Budući da nije imao nigdje nikoga niti kud ni kamo, ostao je i on na Vrhovcu. Sad nas je kod stola profesora Valdeca bilo šestoro.

Slika 14. Rudolf Valdec s Genom i Ivicom

Ali prije nego nastavim, evo par riječi iz života našega školskoga druga Davorina M. Hotka:

Kako je Hotko bio zarobljen 1915. u Rusiji

Zadnji put smo Hotka vidjeli u atelieru profesora Valdeca prije odlaska u vojsku o Božiću 1914. godine. Ali prije nego počnem pričati o onom što je Hotko pričao po svom povratku iz rata, moram se vratiti na neke ranije događaje iz njegova života. Već je poznato kako je ostao bez roditelja, kako je dospio u Obrtnu školu, pa u umjetničku, bio dobar đak i kako je oskudijevao i mučio se, živio ponajviše od tuđe milosti, koju on nije ni vidio ni teško osjetio, osjećajući se sretan u svom kiparskom zvanju, koje je tek učio. Sve što je radio kao kipar od svoga početka bilo je obavijeno nekom naročitom milotom. Konstrukcija svakog njegovog djela bila je čvrsta, čvrstih kostiju, zglobova kao izlivenih i na svom mjestu, preko krepkih, napetih mišica prelijevala se toplina njegove mekane duše. Takav je bio njegov rad “Ivan Krstitelj”, kojega je radio zadnje godine u Umjetničkoj školi, kao narudžba za novo podignuti dom Slobodnih zidara u Ulici Mošinskoga u Zagrebu. Stanovao je badava u vrtnoj kućici, u Rokovoj ulici, kod bankovnog direktora Dušana Plavšića, “hotelu za sve one koji nisu imali stana”, a hranio se badava u restauraciji glavnog kolodvora s još dva studenta, glazbenikom Markom Martinčićem i Aleksandrom Jurkovićem, filozofom. Restaurater se zvao Šnajder, bio je fini čovjek. Nikad im nije dao osjetiti da su oni siromašni studenti. Bili su podvoreni kao gosti. Posluživao ih je konobar Handler, koji je kasnije otvorio u Ilici 133 gostionicu “Ilički po-

drum”¹⁶⁶, kamo su se iza dolaska Meštrovića u Zagreb¹⁶⁷, po svršetku prvoga svjetskoga rata, povukli i gdje su se sastajali stari i mladi zagrebački umjetnici: Čikoš, Crnčić, Kovačević, Iveković, Šenoa Branko, Frangeš, Hammel gradski senator modelirao karikature diletant¹⁶⁸, a mlađi Uzorinac Mirko, Krušlin, Hotko, Rendića više nije bilo, Kratina, Dušan Adamović, Vrbić Milan i drugi. Već je spomenuto kako je Hotko godine 1911./12. radio za Sveučilišnu biblioteku, radio svu ornamentiku, radio više od svih jer je imao jedan cilj i to da što više prištedi novaca, da bi slijedećeg semestra mogao otići u Bruxelles kiparu Rousseauu na daljnje studije. Živio je vrlo skromno i novac nije dizao. Profesor Valdec položio je njegovu zaradu u Tajništvu Umjetničke škole, i u jesen 1912. godine otputovao je Hotko u Bruxelles. Profesor Valdec te je godine otišao u Ameriku, a tajnik Cvetišić obećao je da će od tog novca slati Hotku određenu sumu svaki mjesec, što je i savjesno izvršio, a profesor Valdec dodao je od svoga još malu potporu.

Profesor Valdec poznao je u Zagrebu neku Francuskinju, koja je opet poznavala kipara Rombeaua¹⁶⁹ u Bruxellesu i, dobivši od nje pismo za toga kipara, tako oboružan i zbrinut krenuo je Hotko na put. Stigavši u Bruxelles, pričao je Hotko, izašao je iz vlaka i sad nije znao kuda bi. Bilo mu je 22 godine, nježan, izgledao je kao dječarac. Stane kraj “policemana” i, koliko je znao reče mu nešto francuski. Redar ga nije ništa razumio. Hotko izvadi rječnik i “poliglota” i nađe rečenicu, koju treba. Redar se razveseli i počne mu tumačiti. Ali Hotko ga nije ništa razumio. Na to redar uzme poliglota i stane listati, nađe rečenicu i oni su se sporazumjeli. Hotko je tražio stan kipara Rombeaua, za kojega

¹⁶⁶ Jugozapadni ugao Illice i Čanićeve ulice.

¹⁶⁷ Meštrović se u Zagrebu trajno nastanio 1922. godine, kada je postao redoviti profesor na Umjetničkoj akademiji.

¹⁶⁸ Hamelova bista A. G. Matoša iz 1914. (nastala prema posmrtnoj masici koju je izradio Robert Jean Ivanović), do sada pogrešno smatrana Valdecovim djelom, čuva se u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti HAZU.

¹⁶⁹ Egide Rombeaux.

je imao pismo. A redar mu je tumačio broj tramvaja i kako će naći ulicu. Pošto se i u tramvaju sporazumio gdje treba izaći, našao je i ulicu i, napokon svoga kipara. Stanovao je u vili. Primio ga ljubazno, ponudio kavom, poslao po jednoga svoga đaka i predao mu Hotka. Tu je Hotko čuo, da je prijamni ispit za Akademiju već počeo prije dva dana i da je zakasnio. Onaj đak našao mu je stan i sutra ujutro došao po njega, da ga odvede u Akademiju.

Tu je čuo, da je ispit već započeo i da će trajati još tri dana. Pregledali su njegove svjedodžbe i fotografije radova i, pošto je rastumačio da nije zakasnio svojom krivnjom nego uslijed prelaženja iz vlaka u vlak, u što nije bio dobro upućen, primili su ga ipak k prijamnom ispitu. Jedan đak Belgijanac Flamanac, Stephan Devrint, pribavio mu je materijal i sve što je trebao za rad. Na ispitu bilo ih 28 đaka raznih narodnosti. Bila je jedna Indijka holandskog porijekla. Bilo je Engleza, Francuza, Amerikanaca, a najviše domaćih Belgijanaca. Model, po kojem su radili, bio je postavljen u sredini velikog ateliera, a mjesta za kandidate vukla su se ždrijebom. Ovaj put je bio postavljen u sredinu dvorane gipsani od-ljevak Michelangelova Roba. Hotko se utisnuo na najlošije mjesto. Imao je još tri dana do konca ispitnog roka. Sav je drhtao, pričao nam je kasnije, od radnog elana. Za tri dana dostigao je svoje drugove. Od 28 đaka, 7 ih je bilo primljeno, a među njima i Hotko.

Rekli su mu da je jedan kompatriot njegov na Akademiji. To je bio Vanka¹⁷⁰. On je već bio dvije godine ovdje. Hotko je pričao dalje: kiparstvo je učio kod dvojice profesora. Jedan je bio Rousseau. Kod njega se radilo poslije podne od 5 do 9 sati kod umjetne rasvjete, drugi je bio Paul Dubois,

¹⁷⁰ Vanka je u Bruxelles došao 1910. godine (Nevenka Posavec Komarica, *Maksimilijan Vanka*, katalog izložbe, Zagreb, Klovievi dvori, 2002.).

a radilo se prije podne od $\frac{1}{2}$ 9 do 12 h. Pet minuta poslije pol do 9 h vrata su se zatvorila i nitko nije više mogao ući u škole. Strogost je bila velika. Tko je izostao više od 4 dana neopravdano, nije mogao dalje pohađati Akademiju. Pušiti se nije smjelo u zgradi. Za vrijeme rada nije se smjelo govoriti. Na red u školskim atelierima pazili su posebni namještenici, penzionirani činovnici, "servanti". Oni su imali u kutu atelieru svoje mjesto, odakle su pazili da se marljivo radi, da se ne razgovara, da se ne puši, da modeli točno dolaze i t.d. Ako je netko trebao štogod iz kancelarije, onda se to moralo reći ovakovom servantu, koji je to onda obavljao za sve ujedanput. Poslije podne od 2 do 5 h bila su razna predavanja, na koja Hotko nije trebao polaziti, osim na anatomiju, koja se predavala seciranjem leševa. Radilo se vrlo marljivo i mnogo. Zabavljalo se malo. Đaci su živjeli rastepeno i nisu se po večerama sastajali. Bilo je oko 1200 đaka na Akademiji. Rijetko kad bi se sastajali izvan škole, a onda bi se uhvatili za ruke njih 20 najmanje i tako hodali uz harmoniku i to je bilo sve. Završili bi s pivom. Gdje je to od "Jazbine" u Zagrebu, sjetio bi se Hotko svoje domovine.

Na koncu godine bio je ispit i to na ovaj način: kandidat je dobio posebnu manju prostoriju, gdje će raditi svoju ispitnu radnju. Kad bi ulazio, pregledao bi ga servant i, kad se uvjerio da nema sobom nikakvih pomagala, pustio bi ga unutra. Tako je Hotko unišao u svoju komoru i tu dobio tri naslova svojih zadataka: 1) Orpheus, 2) Izgubljeni sin, 3) Vrijeme. Po tim naslovima je morao izraditi tri kompozicije kao dobro prorađene skice. Za dvije skice dobio je Hotko "accessit", t.j. pohvalu, i to za "Orpheusa" i "Le fils perdu". Osim toga je bilo na koncu godine posebno natjecanje

“Concours aux mille Francs”. Dobitnik kod tog natjecanja imao je cijelu slijedeću godinu na raspolaganju atelier, svjetlo, model, ogrjev i korekturu profesora, ako je tražio. Kod toga natječaja Hotko nije sudjelovao, jer je u isto vrijeme sudjelovao kod jednog drugog rada u domovini, za spomenik u Kostajnici (op. a.: poprsje Franje Josipa I). Taj posao je dobio i mislio se opet zaslužnim ušteđenim novcem vratiti slijedećeg semestra u Bruxelles, Rousseauu. Ali Rat 1914. priječio je izvedbu ovoga spomenika kao i povratak Hotkov na Akademiju. Rat je buknuo u augustu i Hotko se nekako izmotao iz opće mobilizacije sve do Božića, ali je 2. januara 1915. godine ipak morao krenuti na front. Isti taj dan, prije odlaska, sjedio je kod Valdeca u atelieru.

Hotko kao “politisch verdächtig”¹⁷¹, stavljen je s još četiri Hrvata u 15. ukrajinsko-poljski puk sa sjedištem u Lavovu¹⁷². Godinu 1915. do jeseni proveo je u Karpatima, a onda se njegova pukovnija pomakla dalje i zaustavila kod rijeke Stir. To je močvarni kraj, gdje su često do prsiju hodali u vodi i mulju. Pošto su se učvrstili na sigurnom mjestu, poslan je Hotko kao izvidnica s nekoliko ljudi prama selu Rafalovki¹⁷³. Stigli su u to selo puzajući i oprezno, ali je selo bilo posve prazno, sve kuće prazne, a vidjelo se, da su ostavljene u zadnji čas. Još su tu i tamo bježale svinje i kokoši, a na ognjištima još je bilo žeravice i kuhalo se mlijeko ili su bili ostaci jela i kruha na stolu. 45. Poljski puk, u kojem je bio Hotko kazne radi s još četiri Hrvata, u kojoj su bili još i Rumunji, Poljaci, Česi i sve ostale narodnosti, koje su Austrija i Nijemci mogli samo uhvatiti, nalazili se kod Lucka ispred tog sela Rafalovke. Rusi su bili dosta daleko s druge strane Stira. Hotko je pričao dalje, kako su se, došav-

¹⁷¹ politisch verdächtig, *njem.* politički sumnjivac

¹⁷² Najveći grad zapadne Ukrajine.

¹⁷³ Rafalovka – mjesto u sjeverozapadnoj Ukrajini, tijekom Drugog svjetskog rata premješteno 12 km istočno od originalnog mjesta na rijeci Stir (geto) – <http://home.comcast.net/~carol.deckelbaum/genealogy/rafalovka.html>.

ši on sa 60 ljudi u Rafaluvku, najprije bacili na jelo. Uхватili su svinju, bajunetom ju zaklali, očistili, kožu opržili na vatri i pekli. Zapalili su vatru. Dim su morali Rusi vidjeti, ali nitko nije pucao. Kad su svinju ispekli, iznijeli su je iz kuće na sakriveno sabiralište u bližoj šumi, a za kratko udarila je granata s ruske strane na kuću u kojoj su pekli i rastepla ju. Hotko je pričao, da se tako redovito događalo. Pošto su ispekli i skuhalu hranu, dim bi se vijao nad kućom, ali nitko nije pucao s ruske strane, a kad su hranu iznesli udarila je granata u kuću. Hotko veli da su Rusi njih morali vidjeti kao na dlanu. Jednog dana došla je zapovijed da on s nekoliko ljudi krene opet dalje, prama Stiru, tj. prama Rusima u izviđaj. Hodali su tako da je on išao prvi, a dva vojnika u određenom razmaku za njim, iza toga šest ostalih, pa opet dva i zadnji jedan. Poslije nekog vremena opazi Hotko da je sam s dvojicom iza sebe, a ostalih nema. Bijesan krene natrag da nađe zaostale. To su bili neki Rumunji. Hotko ih je našao u nekom jarku kako čuče i puše. Pričao je naš blagi i djevojački Hotko da ih je kundakom tukao od bijesa za ovu drugarsku izdaju, govoriti im nije mogao jer se nisu razumjeli. Krenuli su opet istim putem naprijed. Sastali su još neke odrede. Bilo ih je sad u svemu oko 60 vojnika. Međutim su čuli, da se oko njih nešto zbiva, miče, šušti u daljini. Bila je noć, oko jedan sat. Oni su išli lagano naprijed prama rijeci. Napokon se čulo s obje strane pucanje, topovi sve bliže i bliže, tako da su oni ostali na jednom mjestu, da razmišljaju, što sad? Hotko je komandirao. Brzo su iskopali jarke u krugu i tu se za čas svi ušančili. Za kratko su bili usred strašne bitke. Vika, jauk, pucanje, strahota i pakao, a oni šćućureni ovdje u zemlji čekaju. Tako je Hotko pričao dalje: ujutro oko

sedam sati iskrsnuli su oko njih neki ljudi u dugim kaputima, kao da su iz zemlje izašli. Napetost je bila silna. Hotko je zabranio svojim pucati. Tko će jedan hitac ispaliti, visjet će. Kad je Hotko viknuo “stoj”, oni, Rusi, su stali. Nastalo je dovikivanje jednih i drugih. Hotko i njegovi drugovi nisu ni jedan metak izbacili. Rusi su se sad približili, to je bilo 19. listopada i on i njegovi drugovi bili su zarobljeni! Dva Rusa vodila su ih prema Stiru. Kad su došli do rijeke, pala je nje-mačka bomba na pontonski most, koji se rastepao pa nisu mogli preko. Brzo su gradili novi. Prvi, drugi i treći put pala je granata i razorila mostovne naprave, dok napokon ipak nisu nekako sretno prešli na drugu stranu. To je bilo ujutro jednog listopadskog dana. Sada su hodali besprekidno, uz jedan kratki odmor, do četiri sata popodne. Došli su do neke stanice, gdje su ih ukrcali u vlak i vozili do Kijeva. Tu su ih razdijelili u grupe po narodnostima, a zatim su putova-li deset dana do Podsibira, i smješteni su u “Japanski logor” (nazvan tako za Rusko-japanskog rata¹⁷⁴). Bilo ih je 16.000 zarobljenika, najviše Nijemaca, onda Čeha, Mađara, Židova, Turaka, Rumunja, Hrvata i drugih.

Jedva su se smjestili (s Hotkom se našao i Defranceschi Ante iz Zagreba, kasnije profesor na Pedagoškoj školi), još se nisu, tako reći, ni osvijestili od svega, kad je preko cijeloga logora prohujao tifus i kolera, pokosivši u jednom mjesecu 12.000 zarobljenika. Od 16.000 ljudi samo 20 nije oboljelo od tifusa ili kolere. Bile su tu Poljske i Češke legije, koje su posve izginule, a sami rasni, mladi dečki bili su među njima (pričao je Hotko)! Defranceschi od njih dvojice obolio prvi i odvucli su ga na saonicama nekuda u neku udaljeniju baraku. Kasnije je obolio i Hotko i, zajedno

¹⁷⁴ Rusko-japanski rat odvijao se od veljače 1904. do kolovoza 1905. između carske Rusije i Japanskog Carstva.

s nekim opernim pjevačem Bučovskim, na Badnjak 1915. godine, otpješačio kroz tunele od snijega u baraku br. 41 za oboljele. Neki Čeh, zarobljenik, po imenu Prohaska, liječnik, upravljao je lazaretom. Išao je vrlo na ruku Slavenima, ali ipak nije imao kuda smjestiti ovu dvojicu, nego je Hotko zajedno sa svojim drugom morao čekati, dok netko umre, da on legne na njegovo mjesto. Nekoliko je dana ležao u nesvijesti, a probudio se od toga što je njegov drug, koji je umro, položio svoju hladnu ruku na njegovu vruću glavu. Hladnoća mu je godila, pa mu je to možda i spasilo život, kako je Hotko tvrdio.

Tako je naš drug Hotko, umjesto da mirno uči na Akademiji u Bruxellesu, kako je bio smislio za ovu jesen, sada ležao daleko u Rusiji u Podsibiru, obolio od tifusa. Kad je toliko ozdravio da se mogao dignuti, na polasku iz lazareta, pao je u snijeg i ostao ležati. Tko ga je spasio i kako, nije znao. Dobio je recidiv tifusa, kojega je prebolio na daskama svoga kreveta, bez ičega, ozdola gole daske, samo gunj za pokriti. Dobio upalu zglobova (*op. a.*: u barakama nepodnošljiv smrad.). Drug Defranceschi, koji je prvi ozdravio, nosio je Hotka na svojim leđima na zrak. Sve je bilo dobro dok ga je natovario i nosio, pričao je Hotko, ali kako mu je bilo kad ga je vani naglo spustio s njegovom upalom zglobova na голу smrznutu zemlju, to zna samo onaj, koji je isto prošao. Taj drug Defranceschi umro je 1949. Bio je profesor na Pedagoškoj školi u Zagrebu. Za ovog drugog rata otišao u Skrad na liječenje i tamo umro.

Japanski logor ležao je na rijeci Samarki¹⁷⁵. Bio je ogroman, dva sata hoda dugačak. Preko rijeke stepa, nepregledna i široka, pijesak, tu i tamo divlji pelin, gdje gdje koja

¹⁷⁵ Rijeka Samara (Samarka) u zapadnoj Rusiji.

breza. Straže nije bilo, jer se iz tog logora uopće nije moglo pobjeći radi pustoši okolice. Svaki koji je bježao poginuo je putem.

U proljeće Hotko se javio u radionicu i počeo portretirati nekog praporščika (potporučnika), odmah rezao u drvu i bio dodijeljen u stolariju, kopirao planove nekom arhitektu, koji je gradio logore. Kad je snijeg okopnio, trebali su krenuti iz logora dalje u Sibiriju. Hotko, vješti lijevač u gipsu, javio se u ortopediju i došao u Saratov u ortopedijski institut¹⁷⁶. Tu je imao stan, hranu i plaću 30 kopječki na dan. Tu je stekao nove, nezaboravne prijatelje, nekog studenta prava, Viktora Mihajloviča Lebedeva, i medicinku Ninu Kirilovnu, sestru u institutu. Lebedev je vodio logorske račune. Tu u Saratovu ostao je dvije i pol godine. Ortopedski institut nalazio se u nekoj prijašnjoj tvornici "Vinisklad" (op. a.: Vinnyj sklad – skladišta vina), sastojao se od šest velikih zgrada. Tu u Saratovu doživio je revoluciju. Najprije Kerenskijevu¹⁷⁷, a onda Boljševičku. Kerenskijeva nije ništa promijenila njegov život. Poslije revolucije boljševika, postao je slobodan kao i svi ostali zarobljenici, i dobio plaću kao svaki drugi radnik, ali se morao obvezati, da će još šest mjeseci raditi za boljševike, i da neće otići, dok ne odgoji nasljednika. To je bilo u oktobru 1917., a istom u januaru 1919. mogao je krenuti iz Rusije u domovinu. Krenuo je po najvećoj zimi. Bilo je 30° ispod ništice. Sestre u bolnici načinile su mu veliki paket s kolačima. Na kolodvoru sam on, zarobljenici, bijede svakojake. Tražio vagon za sebe. Pronašao nešto, zavukao se unutra i našao fino mjesto za ležati. Vagoni za životinje. To je bio vagon čeških legionara. Tu su bile i tri Poljakinje bjegunke, koje su se vraćale u Polj-

¹⁷⁶ Grad Saratov smješten je u centru doline rijeke Volge.

¹⁷⁷ Aleksandar Kerenski, premijer ruske vlade od lipnja do listopada 1917. godine, pobjegao u SAD tijekom boljševičke revolucije (listopad 1917.).

sku. Putovalo se kako se već putuje u ratno vrijeme. Vožnja je trajala mjesec dana (*op. a.*: dva mjeseca). Mostovi su bili porušeni, vraćali se natrag. Kod Kurska¹⁷⁸ nisu mogli dalje, onda na Arel, pa opet natrag, onda na Vilno¹⁷⁹, pa opet prama Petrogradu i konačno opet dospjeli u Kijev i tu ostali osam dana. Bilo ih je sedam muškaraca Čeha, tri Poljakinje i Hotko u ovom vagonu. Kijev su si dobro pogledali. Od Kijeva je trebalo ići pješice. Vlak nije išao dalje, jer su se tamo još vodile bitke protiv boljševika. Oni su htjeli preći preko fronta, ali im to nikako nije uspijevalo. Kod Fastova¹⁸⁰ su ostali u nekoj šećerani, gdje se nije radilo i tamo spavali. Ali Poljakinje se nisu usudile dalje i ostale su, a Hotko i ostali prešli su front i došli k protivnicima boljševika. Oni su puštali zarobljenike u velikim grupama, ali ne pojedince. Na prvoj stanici vlakovi oklopljeni, plombirani. Naredba je glasila, da se nitko ne smije naći poslije osam sati u blizini stanice. Što će oni sad?! Pred tim ruljama zarobljenika sve su se kuće zatvarale. Očajni, samo da se udalje od tog opasnog mjesta, poskakali su na neki plombirani vlak s oružjem, koji je upravo kretao. Neki na stepenice, neki su se samo rukama objesili za bilo što, Hotko je sjedio na puferu od lokomotive s još jednim drugom i držali se za ruke, straga vruće, sprijeda vjetar, vozili se tako koja tri sata, oko ponoći došli u neko mjesto, gdje bilo više teretnih vlakova. Tu se Hotko povukao na sijeno u jednom otvorenom vagonu i dalje se u sijenu vozio. Polagano su odmicali naprijed. Vlak ide, ide, stane, nema se čim više ložiti. Brezovim drvom se ložila lokomotiva. Stoje, stoje, usred šume. Morali su sakupljati novac za mito, da su krenuli dalje. Hotko je imao hrane, a neki ništa. Vlak stane u nekom mjestu, oni svi bježe

¹⁷⁸ Kursk – grad u središnjoj Rusiji.

¹⁷⁹ Vilnius – glavni grad Litve.

¹⁸⁰ Fastov – grad u središnjoj Ukrajini.

na trg da nešto kupe za pojesti, a vlak međutim ode bez njih. Brzo uzeše izvoščika¹⁸¹ i tjeraj za vlakom, koji je opet negdje stao i uvijek su dostigli svoj vlak. Tako je bilo nekoliko puta. Na granici veliki logor za zarobljenike u kojem se raspoređivalo kud koji treba da ide, na koju stranu. Hotko je izgubio svoje Čehe i našao se odjednom među Mađarima, pa je kod razdiobe karata za put dobio i mađarsku kartu s crvenim križem. Samo s tom kartom moglo se ući u vlak. Kao Mađar ušao je u vagon, gdje je svaki zarobljenik Mađar našao posebni krevet, pa i Hotko. Ali u vlaku kod pretrage ustanovljeno je da Hotko nije Mađar. Bacali ga van. Neki doktor Gross, Židov, pomogao Hotku, da je i dalje ostao na svojem krevetu. Izvrsno su ih Mađari hranili. Prije Miškolca¹⁸² opet pretraga, opet Hotka osumnjičili da je špijun. Ali neki žandar znao je hrvatski, i bio u Zagrebu, i poznao neke ljude u Zagrebu i tako je Hotko došao s njima do Budimpešte. Svi u karantenu. Jugoslaveni stavili u neku kasarnu, Hotko i neki Srbi, Crnogorci, Banaćani, oko stotinu ljudi. Nitko se nije više za njih brinuo. Novaca nisu imali. Neki su već mjesec dana tamo čekali, hrane nisu dobivali. U blizini su se smjestili Francuzi kao pobjednička vojska. Hotko ode do njih i zamoli ih na francuskom jeziku da bi pomogli Jugoslavenima. Oni su bili odmah spremni i podijelili su svakom našem vojniku od njihovog domaćeg kruha, po 1 hljeb oko 3 m dug, 1 kobasu i sira i uputili su Hotka na jugoslovenskog delegata. Hotko je potražio našega delegata, a on kao da je s neba pao (Hotkove riječi): da, da, vi ste ovdje, no dobit ćete karte za put! Vrativši se Hotko natrag u kasarnu odmah su se svi složili i postrojili u grupe s komandantom na čelu, prema liniji kamo koji putuje. Ali, delegat sve krivo

¹⁸¹ izvoščik, *rus.* vozač

¹⁸² Miškolc – grad u Mađarskoj.

napisao, na stanici nisu ih htjeli pustiti da otputuju. Ipak na moljakanje Hotkovo i ostalih, krenuli su dalje iz Budimpešte do Gjekeneša. Vlak stao. Pješice do mosta. Na granici su im Mađari dali cigarete za rastanak i napokon predali ih našima. Do Koprivnice opet pješačili 1 sat i pol. Napokon na pragu doma. Tu su se brijali, šišali, i došli u 1 h u noći u Zagreb. Trebali su ići u kasarnu, ali Hotko skrene od čete i, neimavši nigdje nikoga zaputi se u kavanu Bauer i stane na vratima gledati po ljudima. Vidio je Pjera Križanića i još dvojicu. Prošli su kraj njega, ali ga nisu prepoznali. Ostario je i imao bradu. Ujutro zaputi se Hotko do profesora Valdeca. Pošao je u stari stan na Prilazu, ali tamo oni više nisu bili, pa je mislio, da su svi izginuli. Napokon ih je našao na Vrhovcu. Nikada mu put nije bio tako dug kao ovaj na Vrhovec. Što je bio bliži, to se više žurio, napokon je trčao kao izbezumljen. Našao je gospođu Valdec sasvim sijeđu, bilo joj je onda nešto preko četrdeset godina. Ona je upravo izašla u vrt pred kuću i opazila ga prva. Iznenadena i radosna, otvorila je vrata profesorove sobe i poviknula: "Ruda, znaš tko je došao!" A Hotko iza nje, nakon kratke stanke čuo poslije dugog vremena glas profesora Valdeca: "Hotko", i na to je ušao u sobu. To je bilo 12. marta 1919. godine.

Opet o našem Rudi Valdecu

Dežman je napisao o njemu već davno, nekako oko 1900. godine: "U njegovim modrim očima bio je mir. Podsjeća na Germana s plavom bradom, širokim plećima i dobroćudnim crtama... Gotovo da mu je tijelo u nesuglasju s njegovim životom, tako raznježena je njegova duša, tako

plaha i tankočutna, a on to skriva pod oporom vanjštinom... Kroz muke i borbu ispuniti svoj poziv,” rečenica koju je on često citirao... Opet Dežman: “... odlučni ustrajni otpor zrcali se uza svu blagost malo ne jovicajnost, koja je ipak najjača strana njegova značaja.”¹⁸³

A D. Plavšić opisuje ga iste godine u “Obzoru” prigodom otkrića Valdecovog prvog javnog spomenika Antunu Njemčiču u Križevcima, ovako:

“Malen, odebeo gospodin, s okruglom, crvenom glavom i crvenkastom, prama dolje ravno odrezanom bradom. Izdaleka se doima kao germanski pastor, izbliza mu se na očima i oko ustiju pozna hrvatski Zagorac. Profil mu je plemenit...”¹⁸⁴

Kad se Hotko vratio iz zarobljeništva, već samo po sebi zbog bezratnog stanja, a i njegovom prisutnošću život je na Vrhovcu postao veseliji. U početku je spavao u malom atelieru pod terasom, ali se poslije premjestio, jer je tamo bilo vlažno, gore u stan na istočnu stranu k dječacima. Bio je slab i bolestan. Na Vrhovcu se lagano oporavljao.

Kad su se vratili Nušićevi iz inozemstva, gdje su proveli sve četiri godine Prvoga rata u bijegu pred Nijemcima, odsjeli su i oni kod Rude Valdeca na Vrhovcu. Jedan dan ostao mi je nezaboravan u sjećanju. Ostali smo kod stola, poslije objeda, Valdec, Branislav Nušić i ja i gledali smo kroz blizi, ogromni prozor prama Grmoščici¹⁸⁵ kako lijeva kiša, a Geno i Ivica svukli se do gaćica i skaču po kiši pred prozorom. Na stolu još crna kava u šaličicama i cigarete i duhan s papirićima u staklenoj kutiji, srebrom okovanoj, nezaboravnoj. Hotko je pošao zatvoriti prozore u ostalim

¹⁸³ Ivanov, *Rudolf Valdec*, Vienac, br. 38, 23.9.1899., str. 613–615.

¹⁸⁴ Dušan Plavšić, *Rudolf Valdec*, Obzor, br. 206, 1899.

¹⁸⁵ Grmoščica – podnožje Medvednice s južne strane.

sobama, a gospođa Valdec, sva bijela sa svojom sijedom kosom u bijeloj, laganoj haljini, trčkala je po puteljku pred prozorom noseći lonce s cvijećem na kišu. Gleda Nušić po svima naokolo, nasmiješi se i okrenuvši se Valdecu reče mu prijateljski: "Zaštitnik vanbračne djece." A Valdec mu odgovori kratko i jednostavno, prije nego je glavu spustio na bradu, jer mu se poslije ručka pomalo drijemalo: "Kad sam bio malen umro mi je otac, a za mene se pobrinuli tuđi ljudi." Mislio je župnika Herzla i Račkoga i Suhina. "Ja im to ne mogu vratiti, oni su umrli, pa vraćam na drugima." Hotko i Geno bili su vanbračno rođena djeca. Gospođa Valdec bila je najmlađe dijete, djevojčica, u obitelji Čikoš, ostalo petoro bili su dječaci, u staroj austrijskoj vojničkoj obitelji. Bela Čikoš bio je najstariji od braće. Volio je svoju malu sestru kao otac i najbolji prijatelj. Ona se udala, ali muž njen nije se nikako mogao snaći u umjetnički nadarenoj obitelji i oni su se razišli. Helena je ostala kod brata Bele. Kad su se Ruda i Helena htjeli vjenčati, morali su preći na pravoslavlje jer se u katoličkoj crkvi Helena nije mogla drugi put udati. Za Nušića je i gospođa Valdec bila vanbračno dijete. A ja? I ja sam trčala k našem profesoru Rudi Valdecu kad sam se najednom, iza moga brodoloma u Varaždinu, našla izbačena iz reda građanskog društva. Jedini Ivica bio je i u Nušićevim očima zakonito dijete, ali, majka mu je odbjegli, ostavila oca i petoro djece. Nikada nije pitala za ovo dijete i nije se za nju znalo. Taj mali Ivica jednoga je dana pobjegao.

Ivica je bio ambiciozni dječak. Htio je da bude prvi, a nije mogao biti uvijek, jer je Geno bio stariji. To ga je silno smetalo i ja sam ga često promatrala sa strane kako neprijateljski gleda gospođu Valdec, kad je dijelila večeru. Jednog

je dana pobjegao. Nije ga bilo na ručak i, već je padala noć, a njega nema. Počeli se uzrujavati u kući. Napokon je nastalo trčanje i potraga za njim. Jedni su ga tražili u susjedstvu, a Hotko je otišao na policiju. I, oko osam sati, evo Hotka, vodi Ivicu Vukovića. Našao ga na Južnom kolodvoru. Okružili smo ga svi i gledali u njega, a on je stajao onako malen i jadan pred nama i gledao u pod. Hotko je vodio ispitivanje: "Što si mislio? Kud si htio putovati?" A on je odgovorio: "K mami." Svi smo zašutili. Trebao je biti kažnjen, ali gospođa Valdec samo reče: "Jadni moj mali Ivica, ni ne znaš kako si veliki bijednik." I bez kazne smo svi sjeli k večeri.

Za oba dječaka brinuo se Valdec do kraja svoga života. Geno je svršio pravni fakultet i visoku komercijalnu školu, a Ivica se nije mogao nikako sprijateljiti na Vrhovcu, pa je profesora Valdeca mnogo truda stajalo, dok ga je smjestio u internat Obrtne škole. On je danas sposobni elektrotehničar.

Valdec je bio društven čovjek. Volio je u zajednici raditi, u zajednici s drugima veseliti se i, sve što je zaradio, podijelio je sa svima oko sebe. Svake nedjelje popodne sabralo bi se društvo kod njega na Vrhovcu. Prijatelji su rado izašli na zrak na Vrhovec, a Valdec je imao lijepu terasu. Dok je još Nušić bio Valdecov gost, došao bi često uz Čikoša i Branko Šenoa, da se s Nušićem porazgovore o zajedničkom radu Srba i Hrvata na polju umjetnosti. Nušić je jedanput rekao: "Vi ste, Hrvati, puni elana, ali brzo spadnete i ne dovršite, a mi Srbi smo hladniji, pa izvrsno nastavljamo! Tako zajednički možemo mnogo lijepa i dobra stvoriti!"

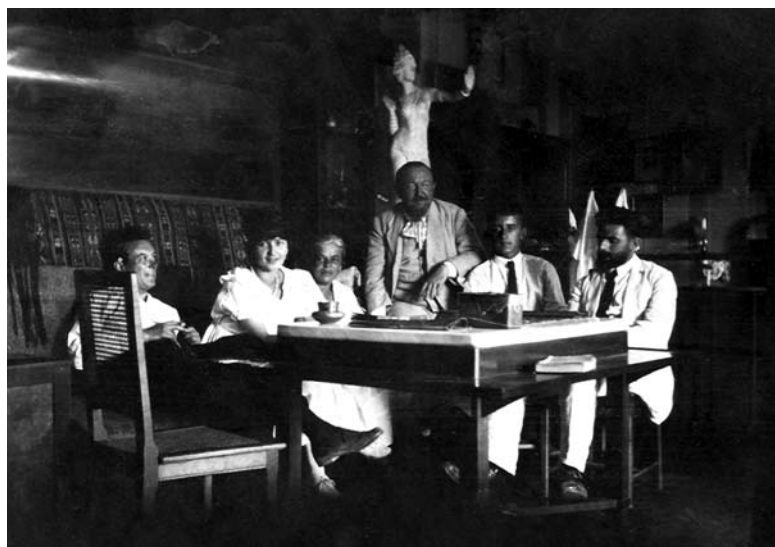
Svakodnevni popodnevni gost bio je Bela Čikoš, brat gospođe Valdec. Oko četiri sata poslije podne, došao bi

na crnu kavu. Iza Bele došao bi jaki i plečati, s razbarušenom prosijedom kosom, Ćiro Iveković, profesor i rektor na Visokoj tehničkoj školi. Oni su sjedili ili na terasi ili u blagovaonici i gledali na Črnomerec i Grmoščicu, na niski horizont na zapadu, pušili, pili crnu kavu i šuteći, mudro rješavali životna pitanja. Osim još mnogo drugih, tu sam kod Valdecovih na Vrhovcu upoznala i Vladimira Tkalčića, onda kustosa na Etnografskom muzeju. S njime sam se 1925. vjenčala, a profesor Valdec bio nam je vjenčani kum. Od mlađih znali su se često zaletjeti, tražeći svježeg zraka po ljetnoj vrućini, ili šalicu toplog čaja zimi, bolehljivi Horvat-Kiš (Istarski puti), mladi A. B. Šimić i još mlađi U. Donadini. Ova sva trojica umrla su u ovo vrijeme na tuberkulozi. Šimić i Donadini naglo, a Horvat-Kiš se dugo vukao i kašljucuo, melankolično se smješkajući.

Ruda je volio sam zabavljati društvo. Više puta i cijeli stol po nekoliko sati. I sve je držao jednako u napetosti. Po ovoj strani svoje naravi bio je i najviše poznat. Da bi društvo što bolje pozabavio, znao je pričati smiješne događaje, u kojima nije bilo ni mrve istine. Više puta je pričao kako je kumovao nekom cigančetu s toliko detalja, da nije nitko posumnjao u istinitost toga događaja. Ali u svojoj suštini bio je ozbiljan isto tako kao i moralan čovjek. Na pogled ostavljena djeteta ili mladog čovjeka u bijedi, za čas mu se odrazio topli odsjev i mekoća srca na licu. Bio je spreman i sama sebe izvrgnuti ruglu i praviti iz sebe ludu, da nasmije i pozabavi kakvog moćnog čovjeka na vlasti, ako je trebalo, da time pomogne kojemu siromašnom đaku. Htio je pomoći i pomagao je. Činio mi se najsretniji, kad je došao kući i ušavši u sobu, ugledao kod svog stola sve one koje je volio,

a koji nisu bili odabranici sudbine, nego odbačeni i prezreni od svoga društva (sl. 15.).

Često si je time navukao i superiorni smiješak svojih “dobro situiranih” znanaca. Upravo se borio, da bude naprama svakomu čovjeku što tolerantniji i pravedniji. U tom ga nije mogao spriječiti ni smesti nikakav “superiorni smiješak”.

Slika 15. U salonu na Vrhovcu, 1922. (Ć. Iveković, T. Košćević, H. Valdec, R. i G. Valdec, Hotko)

K Valdecovima se moglo doći u svako doba dana. Ja sam često trčala k njima na Vrhovec po najvećoj kiši i snježnoj mećavi. Hotko je pričao: “Kad sam se vraćao 1919. iza Prvoga rata iz ruskog zarobljeništva, put je trajao dugo. Ali kad sam stigao u Zagreb, ništa mi nije bilo tako dugo kao put od kolodvora do Vrhovca. Što sam bio bliže, to sam

više trčao. Na koncu sam trčao kao lud! Kako ću ih naći! Našao sam gospođu Valdec sasvim sijedu i bijelu”. Hotko je ostao kod njih i oženio se, a kad je profesor Valdec umro (1929.), uzeo je gospođu Valdec k sebi u svoju kuću, gdje ona još i danas živi (2. II 1951.)¹⁸⁶.

S dolaskom Hotka nastao je istom pravi mirnodopski život na Vrhovcu. Evo, kako je prolazio običan dan ovoj maloj zajednici na Vrhovcu kod Rude Valdeca. Ljeto. Veliki praznici. Prvi ujutro dizao se profesor Valdec sam. Obično u 6 h, a više put i u 5 h ljeti. Već uveče priredilo se za njega na stolu u blagovaonici samovar i on si je sam kod stola kuhao čaj. Onda je sjedio kod stola, nešto bilježilo ili crtalo ili je sjedio mirno i razmišljao. Nama se činilo kao da čeka upravo nas, jer je sjedio kod stola tako dugo, dok mi svi nismo ustali, okupali se i došli k stolu.

Do 7 h bili smo svi kod stola. Kupaona se svaki dan ljeti i zimi grijala. Okrenuta je bila na istok, pa ju je još i prvo sunce obasjavalo. Za poslugu bile su dvije sestre, Anica i Milka, i sluga Ivan. Kako je tko dolazio k stolu, profesor Valdec mu je sam točio čaj od onoga što je sam skuhaio. Kad smo svi bili kod stola Anica bi donijela mlijeko i kavu. Profesor Valdec je imao svoje mušice. Nikoga nije puštao da dugo spava, pa je često bilo muke s Genom i Ivicom, a i Hotko je rado spavao. Gospođa Valdec ih je više puta morala zvati, a često i malo prodrmati. Vidim ju u njezinoj bijeloj haljini, svježu, okupanu, kako sjedi kraj profesora i zove “Hotko!”, a Hotko je ponovno zaspao. “Geno, Ivica”, a oni bi se lijeno i pospano dizali i za čas su bili u kupaoni gotovi. Hotko je bio od prirode neobično čist, na njegovoj ružičastoj puti nikad nismo bili sigurni je li se prao ili nije.

¹⁸⁶ Hotkovi su u to vrijeme živjeli u Bosanskoj ulici br. 37.

Uvijek je izgledao svjež i opran. Pošto smo svi došli k stolu, profesor Valdec je obilno doručkovao i otišao u svoj atelier u Umjetničkoj školi, odakle se vraćao tek oko 6 sati popodne. Hotko još nije imao pravog posla. Tek je došao iz Rusije. Bio je suh i slab. Radio je s profesorom na velikim figurama za razne novogradnje, koje su bile u toku, kao Jugobanka¹⁸⁷ i Slavenska banka¹⁸⁸.

Ja sam zimu provela u gradu. Mojim kiparskim željama i planovima bio je konac i kraj. Mislila sam da je sve to samo privremeno. Koristila sam se mojim znanjem francuskog i njemačkog jezika i srednjoškolskom naobrazbom, pa sam se bavila podučavanjem. To je bio mučan život za me. Oslabila sam i ja, premda nisam bila u Sibiriji kao Hotko. Težak je put umjetnika, jer on treba dugo i mnogo dok dođe do svoga. U radu umjetnost uzima njega cijeloga, a nitko neće da ga kroz to vrijeme pomogne, što više, on nema vremena da misli na sebe, pa još daleko zaostaje za drugima i mora materijalno propasti. Većina ljudi ne može razumjeti što je to ljepota i kako ona mami, fali im za to živac ili žlijezda ili tako nešto, pa u umjetniku-đaku gledaju čudaka i prije mu se podriguju nego da ga podupru.

Ljeti, kad nije bilo podučavanja, nisam silazila iz Vrhovca sve do septembra. Svi bi se preko dana razišli po raznim poslovima, ja sam ostala u kući, pa sam opet počela modelirati dolje u malom atelieru. Modeli su mi bili susjedna djeca neke udovice Erbežnik.

Ali, da nastavim kako nam je prolazio dan u ljetu na Vrhovcu. O podne objedovali smo bez profesora jednostavni ručak, a oko 6 h vratio bi se profesor kući. Činilo se kao da cijela kuća čeka na taj čas. On bi najprije otišao u

¹⁸⁷ Jugoslavenska se banka nalazila 1920-ih na sjeveroistočnom uglu Praške i Jelačićevog trga, na adresi Praška 1 (danas Croatia osiguranje). Kuća je izgrađena 1881. godine po nacrtima Janka Jambrišaka, a za potrebe banke adaptirao ju je Ignjat Fischer 1920-ih. Valdec je za ovu zgradu izradio osam statua s atributima različitih grana gospodarstva. Ugovor za izvedbu tih kipova (od 16.12.1920.) čuva se u Arhivu za likovne umjetnosti HAZU.

¹⁸⁸ Slavenska (hipotekarna) banka sagrađena je na uglu Vlaške i Draškovićeve ulice prema projektu Huga Ehrlicha (1921.–1923.). Dekorativne skulpture trebale su stajati na stupovima pročelja, ali kako Ehrlich nije bio zadovoljan Valdecovim modelima šest jugoslavenskih planina za koje je, navodno, mislio da su *previše modernističke*, skulpture nikada nisu izvedene (Žarko Domljan, *Hugo Ehrlich*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1979.).

kupaonu i izašao osvježen u domaćoj bijeloj košulji ogrnut lakom, smeđom radnom haljom od tanke vune, koju je nosio u kući. Sjeo bi za stol na terasi, na čelo stola. To je značilo, da je licem bio okrenut prama kući, tj. prama vratima salona iz kojega se dolazilo na terasu, a mi svi ostali imali smo pred sobom njega i pogled na grad i u zelenilo. Anica je donijela čaj. On si je sam natočio i zapalio cigaretu. Tako je sjedio i čekao večeru na svježem povjetarcu kod zapadanja sunca. Gospođa Valdec je imala posebni pleteni stolac na strani, gdje je ona ili šivala ili nešto cizelirala ili je čitala razne puto-pise i romane. Za razgovore i diskusije nije imala volju, dok smo Hotko i ja, koji smo bili jednakih godina, imali stotinu problema i profesor Valdec nije nikada bio toliko umoran, da se ne bi s nama upustio u prepirku.

Jednog ljeta imali smo goste. Dvije gospođe Belgijanke i jedan gospodin, zet od madame Kairis, jedne od tih gospođa, Srbijanac iz Beograda, gospodin Kosta Šreplović. On je bio udovac, jer je kćerka, jedinica gospođe Kairis, umrla. I to na kakav tragični način! Ona je prala kosu benzinom. I, premda je daleko stajala od peći u kojoj je gorjelo, zapalila se i izgorjela. Otac gospodina Koste živio je u Beogradu. Bio je slobodni zidar kao i naš profesor Ruda Valdec¹⁸⁹. Brat Šreplović zamolio je Rudu Valdeca, da bi primio pod svoj krov ove gospođe i njegovog sina, koji se nalaze na povratku iz Beograda u Belgiju, a žele ostati neko kratko vrijeme u Zagrebu. Gostoljubivi Ruda prepustio je svoju spavaću sobu ovim damama i Kosti Šreploviću, a on sam i gospođa Valdec smjestili su se za ova dva tjedna u svojem velikom salonu. Kako je meni francuski jezik bio prilično poznat, postavili su mene kao tumača. Gospođa Kairis bila je imućna industri-

¹⁸⁹ Petar Šreplović (otac Koste Šreplovića) pripadao je loži *Šumadija* u Beogradu.

jalka iz Liègea. A naš Kosta upoznao se s njezinom kćerkom na nekom kongresu masona, na nekoj sestrinskoj večeri. To su bile večere kod kojih su mogle prisustvovati i žene i kćeri članova slobodnozidarskih loža. Na takvoj jednoj sestrinskoj večeri upoznao se i naš Tomislav Krizman s Vidom Nikolajević iz Beograda, kasnije njegovom ženom (još za vrijeme Austrije). Takav kongres masona bio je sada u Zagrebu i Kosta Šreplović htio je kod tog kongresa sudjelovati. Povodom toga kongresa slobodnih zidara bila je upriličena i posebna večer u Hrvatskom kazalištu, gdje se davala te večeri “Čarobna frula” od Mozarta¹⁹⁰. Cijelo kazalište kupili su masoni, tako da nijedno mjesto nije više bilo raspoloživo. Ali, ja sam silno željela da budem te večeri u kazalištu, da vidim taj “masonski kongres”, zato sam molila moga prijatelja Božidara Zajčića, koje je u to vrijeme uz svog bratića Masovčića vodio tajničku službu u kazalištu, da mi za tu večer pribavi kartu. Zajčić mi je donio kartu, ali mi je rekao da je jedva došao do nje, jedino tako što ju je skupo platio. Bilo mu je nerastumačivo da on, kao tajnik u kazalištu, nije mogao doći do karte.

Imala sam mjesto u loži mezanin, lijevo do lože u kojoj su bili Šreplovići iz Beograda, otac i dva sina. Bilo mi je lijepo što mi je uspjelo uvući se u kazalište, jer mi se ova masonska tajnovitost činila kao nešto nepristojno naprama nama, t.j. ostalom društvu, a po svojem važnom načinu bila mi je smiješna. Pod odmorom došao je Darko Zajčić da me posjeti i čudio se ovoj večerašnjoj publici u kazalištu. Sva su braća masoni bili u strogo crnim odijelima i bijelim prsima, a njihove žene i kćeri u elegantnim večernjim haljinama. Ja sam se čudila, da on kao tajnik ne zna ništa o današnjoj

¹⁹⁰ Opera *Čarobna frula* bila je na redovitom repertoaru HNK u Zagrebu 1927. godine.

večeri (kako su masoni znali čuvati svoju tajnovitost!), pa sam mu, iz zahvalnosti što mi je pribavio kartu, odala tu tajnu. Uživala sam, kad sam gledala njegovo začuđeno lice. Otišao je naprijed u parket, pa je iz cerclea¹⁹¹ promatrao lice za licem, kad su se iza odmora vraćali u teatar. Valdec nije bio te večeri u kazalištu.

Te godine bilo je veoma vruće ljeto i velika suša. Osim profesora, u grad nismo silazili. Večerali smo na terasi. Kad se profesor Valdec vratio u 6 sati iz ateliera kao da je nastao blagdan u kući. Kako je bila velika vrućina svi smo bili lagano obučeni u bijelo. Samo gospođe Kairis imale su na sebi haljine zatvorene do grla, a na glavi krive pletenice, koje su uvečer, kad su išle spavati, objesile na kvaku prozora. (To su zapazili dječaci Geno i Ivica, dva fakinčića.) Gospođe Kairis čudile su se ovom našem životu, pod trajno plavim nebom, kakvoga one nemaju tamo u Belgiji (a nije im ni potrebno za hladne račune). Prigovarale su vrućini, na kojoj smo mi lagano odjeveni i okupani uživali. Pitale su me, malo s visoka, je li mi uvijek tako besposleno živimo! (*op. a.*: Bili su praznici!) Šetale su po sobama, u hladovini, kad sam sama s njima bila kod kuće prije podne, i ogledavale namještaj. Stale bi pred postelje dječaka, koje su bile pokrivene prekrasnim, grubim seljačkim plahtama, izvezenim do polovice. Promatrale bi kako vučem zastore na prozorima, da zaštitim stan od ljetne žege, koji su bili isto tako od domaćeg platna s raspletom u donjem dijelu izvezeni crveno i bijelo. Svi pokrivači, stolnjaci, salveti i ručnici bili su iz domaćeg platna, tkani u Zagorju, doneseni iz Varaždinbrega. Na kaučima, jastuci tkani od domaće vune, s prugama. Na pletenim foteljama na terasi, na svakom naslonjaču po kakav

¹⁹¹ cercle, *franc.* krug

zobunac donesen iz raznih krajeva naše domovine, iz Skoplja (kad su bili u posjetima kod Nušićevih¹⁹²), kao i iz Zagorja kakav "lajbec"¹⁹³. Sve je bilo šareno na terasi. Na podu i zidovima u sobama mutapi, hasure i čilimi. Osobito su bili lijepi bosanski mutapi, koji su bili prostrti svagdje, gdje se mnogo hodalo. Bili su svijetlosive boje, a na krajevima su imali po dužini smeđe, tamnosive i uske bijele pruge. Bili su veoma čvrsti. Jugoslavenska vlada kupila je takove mutape 1925. godine za naš paviljon na velikoj internacionalnoj izložbi u Parizu¹⁹⁴. I oni su natkrilili sve francuske čilime ove vrste (Laufteppich) i ljepotom i čvrstoćom. Gospođa Kairis me upitala jednog dana, je li sve to rađeno kod nas u zemlji. Ja sam joj potvrdila. A onda ona nastavi: "Vi ništa ne kupujete izvana?!" Činilo mi se kao da joj to nije pravo. "Je li sve kuće imaju tako kod vas?" "Sve." potvrdim. Ja sam bila slab informator. Tako sam odgovarala, jer sam vidjela da su ove dame sve više pokazivale pasivno lice i prezir oholice, koji smatra da je došao iz kulturnog svijeta naprama divljacima. Kod stola su vrlo malo uzimale, jer su bile vikle na hranu priređenu na maslacu. Oživile bi tek onda, ako je došao razgovor na cijene robe. Bile su dobri trgovci, što mi, na žalost, nismo bili. Gospodin Kosta sjedio je također po najvećoj žegi u odijelu za posjete. On nije mogao skinuti ni tamni gornji kaput, jer je nosio košulju s posebnim ovratnikom, koji se nakopčavao na košulju. Dok su naši, Hotko i dječaci, nosili posebne ljetne košulje kao bluze s otvorenim prsima. To je za naše dame u zaprašenim, preznojenim haljinama bilo nepristojno. Gospodin Kosta je bio veseo i vedar Srbijanac. Za kratko se s nama sprijateljio i činilo se kao da smo mu bliži nego obje belgijske dame, punica i tetka, pa se

¹⁹² Vidi bilješku 117.

¹⁹³ lajbec, *dijalekt.* prsluk

¹⁹⁴ Riječ je o Međunarodnoj izložbi primijenjenih umjetnosti održanoj u Parizu u studenome 1925. godine. Kraljevina SHS imala je vlastiti paviljon u kojem su izlagali umjetnici iz čitave države, između ostalih i Rudolf Valdec.

gospođa Kairis odlučila na odlazak. Da na neki način uzvrate usluge koje su im bile ovdje pružene, one su pozvale mene da dođem u Liège, da se upoznam s belgijskom umjetnošću. (Kad su stigle u Liège, javile su se s par riječi. Ali gospodin Kosta napisao je opširno pismo u kojem je detaljno opisao put, svaki voz, svaku uru, svaki prijelaz u drugi voz, da bi netko od nas mogao laglje onamo doputovati.)

Nitko od nas nije putovao u Belgiju. Došla je jesen i mi smo se punom parom bacili svaki na svoj posao i na svoje brige. Hotko je radio s profesorom Valdecom koji je imao i previše posla, a ja sam odlazila u atelier profesora Čikoša, gdje sam crtala olovkom, tušem i ugljenom, jer sam predala molbu za namještenje na Arheološkom muzeju, gdje su trebali crtača, što sam i dobila. Jednog dana gospođa Valdec, sva radosna, javi, da je na Obrtnoj školi prazno nastavničko mjesto za kipara i neka Hotko preda molbu. Ali Hotko se na njezino čuđenje strahovito usprotivio. On želi ostati slobodan! Nikakovi savjeti ni nagovaranja gospođe Valdec, profesor je šutio, nisu koristili. Na to je gospođa Valdec, u brizi da će Hotko promašiti ovakav momenat i od straha, da ne bi uz umjetnost umro "od gladi i tuberkuloze", zamolila mene da sastavim molbu. Ja sam sastavila molbu, a gospođa Valdec je sama prepisala, dala Hotku da ju potpiše i poslala na ministarstvo. Hotko je dobio namještenje na Obrtnoj školi¹⁹⁵ i, to ga je utuklo za cijeli život, kako on tvrdi još i danas, kad se sastanemo nas troje, gospođa Valdec, koja je već blizu osamdeset, Hotko, koji već računa kako će u penziju, i ja, za koju ovo dvoje kavalirski tvrde da ne starim. Kad se mi tri nađemo sami, kod istog stola koji je bio na Vrhovcu, mi smo toliko radosni što smo se našli skupa,

¹⁹⁵ Vidi bilješku 96.

toliko se nasmijemo čemu god kao da će za čas k nama sjesti profesor Valdec i profesor Čikoš. Kojih već nema više od 20 godina!

Slučaj "Domovina"

Ali da nastavim. Još prije nego smo mi tražili naša namještenja, dogodila se katastrofa na Vrhovcu. Katastrofa Vrhovca i početak svršetka Rude Valdeca s njegovih 57 godina.

Jednog dana iza svršetka rata, nekako još u prvo vrijeme kad sam došla na Vrhovec, bio je utorak popodne, s namjerom da ostanem preko noći i prespavam, nađem veliko veselje. Vratili su se Nušićevi iz inozemstva. Branislav Nušić sa gospođom i Gita, koja se međutim udala, bila je sa svojim mužem Mimom Predićem. O mojem prespavanju nije bilo više govora, jer je bilo sve zaposjednuto. Gospođa Nušić bila je obučena u crno radi gubitka svoga sina, jedinca, Bana, koji je poginuo u ovom ratu. Ona je bila u dubokoj tuzi, jedva je odzdravljala, ni s kim nije govorila, samo je od časa do časa teško uzdahnula. Gospodin Nušić, uvijek isti, zvao je Valdeca i dalje "zaštitnikom vanbračne djece", radi svih nas, koje je našao oko stola. Stari Nušićevi željeli su vratiti se što prije u Beograd, a mladi, Gita i Mima, odlučili su nastaniti se trajno u Zagrebu, kojeg je Gita već dobro poznavala i gdje su ju svi njeni prijašnji prijatelji voljeli. Mima je bio novinar i naumio je izdavati u Zagrebu novine, koje će se zvati "Domovina"¹⁹⁶. U to ime, sastali su se jedno poslije podne kod Valdeca svi koji su željeli ili da se pozdrave s Nušićem ili da sudjeluju kod izdavanja ovoga budućeg

¹⁹⁶ *Domovina* je izlazila dnevno, u dva izdanja. Vlasnik je bio Valdec, a glavni i jedini urednik Milivoj Predić. Prvi broj objavljen je 1.1.1920., a zadnji 6.9.1920.

lista. Blagovaonica je sva oživila. Sunčeve zrake s niskog zapada protkale su cijelu blagovaonicu kroz šestokrilni prozor, žutim i crvenim svjetlom; ustalasale kolute dima dobrih domaćih cigareta koji se gubili prama salonu i terasi. Na stolu srebreni, mali, nama tako dobro poznati svakodnevnii samovar s vrućom vodom, kantica s friškim čajnim ekstraktom i posudica s procijeđenim mlijekom, staklena, stara kutija za cigarete sa srebrenim okovima, pepeonici, na bijelom stolnjaku. Oko stola Valdec, Čikoš, Branko Šenoa, Branislav Nušić, Mima Predić, Dušan Plavšić, gospođa Valdec i gospođa Nušić, Gita, Hotko i ja. To je bio taj dan, kad je Nušić s istinskim elanom rekao, što sam već prije negdje spomenula: “Vi ste, Hrvati, puni elana, ali brzo spadnete i ne dovršite, a mi Srbi smo hladniji, pa izvrsno nastavljamo i tako mi zajednički možemo mnogo lijepa i dobra stvoriti.” Mnogo se govorilo o umjetnosti, o zajedničkom radu Hrvata i Srba i, pravili se konkretni planovi oko izdavanja budućeg lista “Domovina”. Gospođa Valdec je točila kavu i čaj, gospođa Nušić sjedila je dostojanstvena u svojoj žalosti mirno i šuteći, Gita je živo sudjelovala uz svoga muža u planiranju oko “Domovine”. Dušan Plavšić, stari drug Valdecov iz 1900-te, kad su kao mladići zajedno putovali u onda još carsku Rusiju, u Petrograd i Moskvu, sada direktor Jugobanke, sjedio je ovdje kao financijer buduće “Domovine”, jer Mima Predić nije imao nijednog dinara svoga. Valdec bi imao sa svojom kućom i zemljom jamčiti za dug u Jugobanki, koji će nastati kod izdavanja “Domovine”, dok se list neće moći sam uzdržavati¹⁹⁷. Čikoš je šutio i pušio, ja sam uzela neki svoj posao, Hotko je otišao po vino u solidni Valdecov podrum, koji se nalazio pod jednim dijelom kuće. Lagano

¹⁹⁷ Isto tako, Valdec je uložio dodatnih 100.000 kruna u Nakladno društvo *Obnova* kao nakladnika *Domovine* – skica za statut *Domovine* u rukopisu, Ostavština Valdec, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU.

se spuštala noć. Zapalila se velika petrolejska lampa. Pošto se još jedanput definitivno utvrdilo sve što je bilo potrebno oko prvih koraka za izdavanje "Domovine", društvo se počelo razilaziti. Prvi su se oprostili Plavšić i Šenoa, iza njih otišli smo Čikoš i ja, a Nušićevi i Predićevi ostali su kod Valdecovih na Vrhovcu. Taj dan ostao mi je živ u uspomeni. Šuteći spuštali smo se Čikoš i ja iz Vrhovca, kraj Valdecove živice i susjednih poznatih plotova, po tami prama gradu. Zle slutnje su nas pratile.

Kad sam od sada dolazila na Vrhovec, govorilo se samo o "Domovini" i o svemu onomu što je bilo s time u vezi. Predić je Valdecu, kao uzvrat za njegovu spremnost u novčanoj pomoći za "Domovinu", obećao pribaviti nekoliko starih topova za lijevanje bronzе, zatim veću narudžbu od deset portreta kralja Petra u bronzi i ponudio mnogo drugih sličnih usluga. Narudžba na deset busta kralja Petra stigla je skoro¹⁹⁸. Buste su se lijevale u Zagrebu, a cizelirali su ih gospođa Valdec, Hotko i Rudolf Frajs, bivši Frangešov đak. Buste su bile sve naručene za Srbiju. Novcem, koje je Valdec dobio za buste, počeo je Mima izdavati "Domovinu". Gita i Mima bili su i dalje gosti Valdecovi na Vrhovcu. S vremenom je bilo Giti i Mimi stanovanje na Vrhovcu pre-daleko za njihove poslove, pa se Gita sjetila moga stana u Gundulićevoj ulici. Obećala mi je da će mi njezin tata pribaviti stipendij za daljnje studije u Parizu, ako joj prepustim moj stan i pokušstvo. Na kraju, stipendija nije bilo, a Gita i Mima uselili su se u lijep stan s pokuštvom u kuću trgovca Čuka na Jelačićevom trgu¹⁹⁹.

Kad je izašao prvi broj "Domovine", bili su Gita i Mima još Valdecovi gosti, i bili su tako dugo dok nisu počeli na-

¹⁹⁸ U Ostavštini Valdec sačuvan je dopis Ministarstva prosvete (2.2.1920.) u kojem Valdeca obavještavaju o državnom otkupu 10 busta kralja Petra za svotu od 50.000 dinara (1920. odnos dinara i krune bio je 4:1). Bista kralja Petra I. bila je postavljena pred zgradom vojne realke u Mariboru u srpnju iste godine (dopis upravitelja škole Valdecu – Ostavština Valdec).

¹⁹⁹ Kuća Čuk – Jurišićeva ulica br. 2, secesijska stambena trokatnica trgovca Nikole Čuka iz 1909., projekt je Aladara Baranyajia.

slučivati, da se list neće održati. Stari Nušićevi bili su već u Beogradu i nisu imali s tim poslovanjem nikakve veze. Gita, pod uplivom svoga muža, odvušla je u svoj novi stan u kući trgovca Čuka na Jelačićevom trgu od gospođe Valdec po njezinoj dobroti sve, što se samo odvući dalo: od svega suđa po nešto, malu kuhinjsku vagu, neke fotelje, dva čilima; no ne samo to – profesor Valdec je kod nekog krojača imao materijal za crno odijelo i frak. Kako je Mima sad trebao crno odijelo za “reprezentacije”, Valdec je Mimu poslao do krojača, da načini za Mimu odijelo, a ono što ostane od materijala, da vrati Valdecu. Kad je “Domovina” prestala izlaziti, a to je bilo skoro (ne znam točno datume, ali tko se više interesira za ovu stvar, može ove novine naći u Sveučilišnoj biblioteci), Valdecovi su ostali upravo ope- rušani, prevareni i porobljeni. Na kući ogroman dug, a u kući je u svakom kutu nešto manjkalo. Mima je odnio ne samo crno odijelo, nego i ostatak sukna. Profesor Valdec je morao platiti šivanje kod krojača, račun su ostavili ne- plaćen. Kad je “Domovina” propala potpuno, Mima i Gita otišli su iz Zagreba, a da se nisu više kod Valdeca javili, niti se s ikim u Zagrebu oprostili, a stan i što se u stanu moglo, prodali su. Otišli su u Belje, gdje je na državnom dobru Mima dobio namještenje kao činovnik. O kakovim topovima ili bronzi ili ičemu sličnomu više nije bilo govora. Da je na kuću Valdecovu bio dignut tako silan dug, velika je krivnja lakovjernosti Valdecovoj, ali je ipak najveća krivnja bila na Dušanu Plavšiću, za kojeg je Valdec držao, da će kao njegov prijatelj i vješt novčar bolje rukovoditi i paziti Valdecovu imovinu. Mima je dizao bez skrupula novac dok je mogao, Plavšić je davao dok je išlo na vrijednost kuće²⁰⁰. Valdecovi

²⁰⁰ U Ostavštini Rudolfa Valdeca u Arhivu za likovne umjetnosti nalazi se obavijest Hrvatskog štamparskog zavoda od 28.12.1920. u kojoj Valdeca izvještavaju o opterećenju njegova računa po nalogu g. Dušana Plavšića, nadravnatelja Jugoslavenske banke d.d. u Zagrebu, za račun uprave *Domovine*. Riječ je o svoti od 675.447 kruna. Valdec je olovkom dodao primjedbu: *Lijepo! – ali ja ne priznajem!* Treba napomenuti da je Valdec u to vrijeme, kao profesor Više škole za umjetnost i umjetni obrt, imao godišnju plaću od 4.200 kruna (Dekret o plaći iz 1919. – Ostavština Valdec, Arhiv za likovne umjetnosti).

su ostali ojađeni, utučeni, u najvećim brigama, a Hotko i ja nastojali smo da im pomognemo preći preko tih nevolja vedrim raspoloženjem i iskrenim i odanim prijateljstvom.

Događaj je bio opće poznat. Našem Rudi Valdecu rugao se sav Zagreb radi Domovine. U kritikama nazivali su ga “lakovjernim”. U “Koprivama”, humorističkom listu onog vremena izašla je pjesmica ²⁰¹ (*op. a.: str. 967*, ne znam godine ni broja):

Rudolf Valdec
Bohem dobrih starih dana
Đentlemen bez straha, mane,
Ne zna što je tuga, jad,
I kad carske glave kleše
Oči mu se mirno smiješe
U radu je vječno mlad

Ko bard ljepote gestom smjelom
Sa uzdignutim vedrim čelom
S Kršnjavijem je bio boj!
Sad je isti ko i prije
Nikad nikom služio nije
On je uvijek bio svoj!

Umjetnik je garda stara!
Sakupio nešto para
Finansierski pravio gest
Al ga kao dobrog sina
Prevarila “Domovina”
I dala mu u leđa “pest”.

²⁰¹ Koprive iz 1921. godine.

Tako su se njemu rugali, dok je on imao sto muka i briga, kako da spasi onaj komadićak krova što mu je ostao nad glavom. Obolio je, i poslije toga više nije bio nikada pravo zdrav²⁰². Bilo mu je onda 48 godina. Jedno poslije podne mi se živo usjeklo u sjećanje. Kad sam došla na Vrhovec, Ruda je ležao u postelji. Gospođa Valdec, u svojoj bijeloj haljini, izašla je pred mene i rekla: “Ruda je bolestan, leži, jako smo se bojali ove noći, ali sad mu je bolje”. Bilo je tiho i mirno, neobično u ovoj kući. U sobama sumrak. Kroz veliki prozor u blagovaonici rumenilo se još nebo na zapadu. “Skoro sam otišao”, rekao je Ruda, kad sam ušla u njegovu tamnu sobu i stajala kraj kreveta. “Srce,” progovorio je.

Velike narudžbe

Za kratko vrijeme Valdec, kao da se opet sasvim oporavio. Zaboravio je na Mimu i “Domovinu”. Radio je portrete kralja Aleksandra i Marie Rumunjske, koja još nije bila kraljica Jugoslavije, te je opet putovao kao i prije u Zagreb, Beograd, a sad još k tomu i Bukurešt (sl. 16.). Kad su portreti bili gotovi, ni jedan ni drugi nije kralj Aleksandar htio otkupiti i platiti. Portreti su ostali u malom kabinetu na Vrhovcu i ja sam, uza sve nevolje koje su na Valdecove navalili, spavala dalje na kauču u tom kabinetu uz kraljicu Mariju, koja je stajala u vosku tik kraj moje glave, na “drehstuhlu”²⁰³, i uz Rafaela vis á vis na stijeni, kamo je moj prvi pogled pao, kad sam se ujutro probudila. U isto vrijeme radio je s Valdecom portret kralja Aleksandra u Beogradu i Vlaho Bukovac²⁰⁴. Kad su se vraćali kućama, Valdec u Zagreb, a Bukovac u Prag, Bukovac je bio ogorčen. U Za-

²⁰² Prema Uvjeranju o nesposobnosti za svaku službu Regrutne komisije Zagrebačke komande iz 4.5.1920., Valdec je bolovao od difuznog emfizema i *miodegeneratio cordis* (Ostavština Valdec, Arhiv za likovne umjetnosti).

²⁰³ drehstuhl, *njem.* stolac s kotačićima

²⁰⁴ Bukovac je boravio u Beogradu početkom 1922. godine (Vera Kružić Uchytíl, *Vlaho Bukovac*, katalog retrospektivne izložbe, Zagreb, Umjetnički paviljon, 1988.).

grebu nije se htio ni zaustaviti, a Valdecu je rekao na oproštaju: "Ja sam mnogo ličnosti portretirao, ali nitko nije sa mnom tako postupao. Kao da nisam umjetnik nego sluga." Ni stana ni hrane, a u dvor su si morali sami plaćati auto.

Slika 16. Pjer Križanić, *Nekada i sada*, 1922.

Poslije toga, godine 1923. Valdec je priredio još jedanput izložbu u Beogradu, gdje je izložio ove neotkupljene portrete²⁰⁵. Portret kraljice Marije izradio je Ruda u mramoru. Ni jednu stvar nije tamo ni grad ni država ni dvor otkupio. Stari Nušić bio je Valdecu vrlo uslužan. Sam je išao na dvor do Aleksandra i molio, da bi Aleksandar posjetio izložbu. A Aleksandar, premda je obećavao, nije došao²⁰⁶.

205 Izložba R. Valdeca i O. Ivekovića otvorena je u Oficirskom domu u Beogradu 12. veljače 1923. Valdec je izložio skulpture koje predstavljaju našu Kraljevsku porodicu i druge članove dinastije, a Iveković triptihon sa solunskog fronta i studije iz Makedonije (tekst pozivnice, Arhiv za likovne umjetnosti).

206 Izložbu je otvorio Branislav Nušić, tada načelnik Umjetničkog odjela Ministarstva prosvjete. U Ostavštini Valdec čuva se posjetnica kraljeva tajnika Vlade B. Petrovitčaja-Niegoscha, na čijoj je poledini napisano rukom: *Poštovani gospodine Valdec, Njegovo Veličanstvo Kralj blagodari Vam na pažnji, al' pošto je mnogo zauzet poslom, nemoguće Mu je odlučiti unapred da li će i kada moći posetiti Vašu izložbu. Da ne bi pak svet dugo čekao otvaranje iste, Njegovo Veličanstvo mi je naredilo, da Vam poručim, da možete odma otvoriti izložbu. – Srdačno Vas pozdravlja i poštuje Vaš... Beograd, 10. Februara, 1923.*

Valdec je potpuno slomljen vozio svoje stvari natrag u Zagreb. Tek poslije njegove smrti od gospođe Valdec kupila je galerija slika u Beogradu bustu Marijinu u mramoru. Bustu Aleksandrovu prodala je kasnije gospođa Valdec u više komada na razne ustanove. Nikola Crnogorski još je i danas u posjedu gospođe Valdec (1951. g.)²⁰⁷. Na toj izložbi prodala se samo skica Dositeja. Evo što znači raditi za kraljeve!!!

Napokon je Valdec prodao Vrhovec 1924. godine, kupile su ga časne sestre Sv. Križa i otvorile tamo dječje sklopište²⁰⁸. Platilo je dug za "Domovinu", i s ostatkom sagradio malu prizemnu kućicu s mansardom u Bosanskoj ulici 30. U prizemlju samo jedna lijepa velika soba i pomoćne prostori-je, a kraj te sobe je naknadno prigradio atelier. U mansardi spavaonice i kupaona. Te iste godine, preko natječaja, dobio je izradbu spomenika kralju Petru na konju u bronzi za grad Bečkerek. Ugovor je potpisao 13. VI. 1924.²⁰⁹, a spomenik je imao biti gotov i otkriven na Vidovdan 1926.²¹⁰ To je bio prvi javni spomenik s konjem načinjen kod nas, južnih Slavena, izrađen od domaćeg umjetnika, odliven u zagrebačkoj lijevaonici i postavljen u našoj zemlji. Ravno 470 godina nakon Donatellova Gattamelate, koji je iza antike bio prvi konjanički spomenik u bronzi u susjednoj Italiji. Taj spomenik u Bečkereku je skinut 1945. godine i pretopljen, kako mi je rekla gospođa Valdec.

Kad bi tako radili za vrijeme renesanse, ne bi se danas vidjela prava skala duhovnog i tehničkog razvitka umjetnosti onoga vremenskog razdoblja. Zašto uništiti umjetničko djelo? Neka ostane kao historija, muzej. Ako Valdec i nije Donatello, ali je dijelak našega života. Što bi Firenza imala da su Cimabuea premazali kad su došli bolji, ili, Gattamelatu

²⁰⁷ Danas se sadrena bista kralja Nikole I. nalazi u fundusu Gliptoteke HAZU.

²⁰⁸ Vidi bilješku 155.

²⁰⁹ U Arhivu za likovne umjetnosti čuva se Ugovor između Valdeca i Odbora za podizanje spomenika u Velikom Bečkereku, datiran 11.6.1924. godine.

²¹⁰ Spomenik je postavljen u rujnu 1926., ali nikada nije svečano otkriven [S.P.: *Povijest spomenika kralju Petru u Velikom Bečkereku*, *Obzor*, 14.6.1927].

skinuli, kad su došli novi vojskovođe. Umjetnina je naročito djelo čovječjih ruku. Toliko milijuna ljudi živi u isto vrijeme, a samo jedan može učiniti ovakovo djelo. Svaki dan vidimo po nekoliko konja, pa ih ne možemo ni nacrtati. Kad bi samo ovo pomislili, ne bi tako lako srušili djelo stvoreno čovjekovom rukom i još u zemlji tako siromašnoj umjetničkim tvorevinama kao što je naša. Sv. Jurja kojega je načinio Nijemac Fernkorn pomno čuvamo!²¹¹

Odmah iza spomenika za Bečkerek, radio je Valdec, dobivši na natječaju, spomenik za Bjeljina: "Kralj Petar ubija troglavog Arapina".²¹² I taj je spomenik skinut 1945. godine (op. a.: Fotografije oba spomenika nalaze se u Gipsoteci.). Valdec je načinio kralja Petra, kako stavlja mač u korice: "Dosta je ratovanja." S dvije strane visokog postamenta, načinio je dva reljefa. Jedan, kako kralj Petar pognut, na seljačkim kolima, praćen narodom, preko teškog terena, bježi u Albaniju. Drugi, kako se trijumfalno kao pobjednik, praćen vojskom vraća u domovinu.²¹³

Strossmayerov spomenik

Dok je Valdec radio na ovim spomenutim većim radovima u Bečkereku i Bjelini, razvijala se prava bura oko podizanja spomenika Strossmayeru.

Konac rata 1918. dočekao je Valdec kao i đaci Umjetničke škole, razasuti po svim frontovima, s velikim elanom nadajući se sada novomu radu i stvaranju. Rada je bilo, ali i nove borbe, nepredviđene.

Sa svršetkom rata došao je u Zagreb i ovdje se nastanio Ivan Meštrović²¹⁴ s grupom Dalmatinaca: Joza Kljaković,

²¹¹ Spomenik *Sveti Juraj ubija zmaja* danas se nalazi na Trgu maršala Tita u Zagrebu (postavljen 1908. godine).

²¹² U Ostavštini Valdec nalazi se Ugovor s Odborom za podizanje spomenika u Bjeljini iz 30.6.1926. te fotografije modela u glini. Spomenik je postavljen tek nakon 1935. godine (iz tog vremena datiraju dokumenti o sudskom sporu između ljevaonice u Beogradu i udovice Helene Valdec).

²¹³ Ova dva reljefa nalazila su se na postamentu spomenika u Velikom Bečkereku.

²¹⁴ Meštrović se u Hrvatsku vratio 1919. radi narudžbe za grobnu kapelu Račić u Cavtatu. U Zagrebu trajno boravi od 1922. do 1942. godine.

Kršinić, J. Miše, Studin i drugi. Oni su bili mladi, došli su iz emigracije, a sam Meštrović već je stekao ime u inozemstvu kao kipar te su oni zasjenili naše domaće umjetnike. Dok su Valdec, Čikoš, Kovačević, Crnčić, Iveković i drugi u ono vrijeme prije prvoga rata, svoj rad i svoje djelovanje širili među običnim srednjim građanima, Meštrović se nastanio u gornjem gradu, aristokratskom dijelu Zagreba.²¹⁵ Uselio se u jednu staru gospodsku kuću koju je preuredio u mali dvorac i svoj život i djelovanje ograničio samo na "gornjih deset tisuća". U toj sredini i sa svojeg sjedišta osvajao je za sebe sve unosnije poslove na umjetničkom kiparskom području. Pretvorio je školu u Akademiju i postao rektor²¹⁶. A naši umjetnici koji nisu imali pristup u taj izabrani krug Meštrovićev, povukli su se iz Jazbine i kavane Bauer dalje prema zapadnoj periferiji grada u "Ilički podrum", nisku i intimnu malu gostionicu²¹⁷. Tamo su se sastajali do kraja života Čikoš (+1931), Valdec (+1929), Iveković, Kovačević, Šenoa Branko, Hotko, Uzorinac, Šprem i ostala umjetnička omladina.

Godine 1923. predalo je "Gospojinsko udruženje za podignuće Strossmayerovog spomenika" izradu spomenika bez natječaja Meštroviću. To je bio udarac u srž života naše-ga Rude Valdeca.

"Valdec je odrastao i živio u sjeni Strossmayera i Račkoga", tako su pisali nekrolozi iza njegove smrti. Za malenog dječaka Rudu Valdeca zauzeo se Rački. Rački ga je kasnije doveo do Strossmayera. Valdec je načinio još kao mladi kipar dobar portret Strossmayerov²¹⁸. Poslije je načinio prema fotografiji i naravi mladenački portret Strossmayerov²¹⁹. "Životni san mu je bio," piše Ljubo Babić

²¹⁵ Meštrović je u Mletačkoj kupio tri parcele s građanskim kućama (brojevi 6, 8 i 10) i dao ih adaptirati u jedinstveni objekt. Darovnim ugovorom kuću i umjetnine u njoj darovao je Hrvatskoj 1952. godine. U kući se danas nalazi Atelier Meštrović, u sklopu Fundacije Ivana Meštrovića.

²¹⁶ Meštrović je bio profesor na ALU od 1922. do 1945., a rektor od 1928. do 1944.

²¹⁷ Vidi bilješku 166.

²¹⁸ Brončana Strossmayerova bista iz 1901. nalazi se u Svečanoj dvorani HAZU.

²¹⁹ Dvije Strossmayerove biste iz 1909. (mramor, bronca) nalaze se u HAZU.

u svojoj knjizi “Povijest umjetnosti kod Hrvata”, “načiniti Račkomu i Strossmayeru spomenik. Shvaćao je to kao svoj životni poziv. Godinama je fantazirao o tome, godinama sastavljao materijal i maske i portrete i kostime (imao je posebni stakleni ormar u atelieru, gdje je čuvao uspomene i odijela Strossmayerova) i crteže, nebrojene projekte, mnoge odljeve, male i velike, za tog svog Strossmayera. Čitav niz fotografija i studija ljubomorno je sakupljao i čuvao; to bi mogao biti čitav mali muzej Strossmayerov. Ipak mu se taj cijeli životni san rasplinuo...” “Ali,” veli Babić dalje, “zato je njegova najbolje izvedena glava upravo njegov najizraženiji lik – lik Strossmayerov, i to onaj u mladosti, pun temperamenta i unutarnje vatre. Taj je lik gosparski. Oko usta toga portreta titra superiorni smiješak, lijepo čelo se podiglo, a izražajna maska ponosito priča o ovome čudnom čovjeku naših prošlih dana. Priča točno o meceni i o gordom biskupu kakav je uistinu bio i, kakav se cijeloj savremenoj i kasnijoj generaciji usjekao u sjećanje.”²²⁰

Za vrijeme rata 1914–1918., uz to što je vodio školu, a nije se moglo ništa raditi osim kipova Franje Josipa, Valdec je radio plakete²²¹. No glavni mu je posao bio komponirati i praviti skice za spomenik Strossmayeru (sl. 17. i 18.) i Račkomu. Sate i dane prosjedio je kod svog stola u atelieru pored Strossmayerovih relikvija, pisama Račkoga, studirajući i čitajući njihova djela i ono što se o njima pisalo; obojicu je dobro poznao i osjećao naprama njima duboku ljubav. Na Vrhovcu u svojem kabinetu, kod pisaćeg stola ispod Rafaelove Madone, sjedio je i studirao djela o proporcijama, o zlatnom rezu, bacio se na psihologiju, u vrijeme potpunog zastoja svakog rada pod kraj rata, 1918. godine. Kroz

²²⁰ Ljubo Babić: *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*, Zagreb, Matica hrvatska, 1934., str. 138–140.

²²¹ Plakete *Obitelj Herman*, 1915., i *Narod za svoje nemoćnike*, 1916.

222 Odbor gospodja za podignuće Strossmayerovog spomenika počeo je djelovati ubrzo nakon Strossmayerove smrti 1905. godine na inicijativu Kornelije Dežman. Uz priređivanje svečanih večeri, kazališnih predstava i koncerata, prinos je sabiran i izdavanjem koledara *Strossmayer*. U razdoblju od 1923. do 1926. Odbor je priredio 30 Zabavnih večeri u Hrvatskom glazbenom zavodu (*Odbor gospodja za podignuće Strossmayerovog spomenika*, Svijet, god. I, br. 19, Zagreb, 6. 11. 1926.)

223 U Ostavštini Valdec, Arhiva za likovne umjetnosti, sačuvan je dopis Odbora zagrebačkih gospodja za Strossmayerov spomenik iz 1906. u kojem Valdecu zahvaljuju na posudbi Strossmayerova poprsja za svečane kazališne večeri.

224 Godine 1915. Odbor za podizanje spomenika Strossmayeru u Osijeku (započeo radom 1905., iste godine kao i zagrebački Odbor) predložio je izvedbu Valdecova idejnog projekta, za što je već bio spreman i ugovor. Spomenik je trebao stajati na glavnom osječkom trgu. Međutim, do te realizacije nikada nije došlo (Stjepan Sršan, Ostao je zavjet, Glas Slavonije, 15.5.1990., str. 9). Akademski kipar Marijan Sušac izradio je prema Valdecovoj skici spomenik Strossmayeru, postavljen 1997. godine ispred biskupske palače u Đakovu (Daniela Pavlić, *Osijeku je potreban moderan izlagački prostor*, razgovor, Glas Slavonije, 11.8.1997., str. 30).

to vrijeme “Gospojinsko društvo za podignuće spomenika Strossmayeru” priređivalo je u Zagrebu najelitnije zabave za sakupljanje novca u svrhu podignuća spomenika²²². Valdec je svim tim priredbama posuđivao Strossmayerove portrete, dapače je načinio posebne, nadnaravne veličine glave u gipsu za priredbe u kazalištu²²³. Čekao je samo da rat svrši i da se ove pripreme privedu u djelo²²⁴.

Slika 17. Rudolf Valdec, *Skica za spomenik J. J. Strossmayeru*, olovka na papiru

U njegovom domu na Vrhovcu vladao je duh kao da se već ostvaruju Strossmayerove riječi prigodom otvorenja Akademije:

“Ovo (t.j. Akademija) je osobit ures prestolnog našega grada, koji opredjeljenje ima, da u ovo naše doba uskrisi i obnovi neumrlu slavu slavnoga našega Dubrovnika, koji je znao i umio i tada zublju prosvjete i slobode u vis dignuti i plamteću uzdržati, kada je svuda naokolo na Balkanu gusta tama neznanstva i sužanjstva ležala. Ako se takve zgrade kao što je ova u našem stolnom gradu širile budu, grad će naš ubrzo ne samo nutarnjim bićem i opredjeljenjem svojim, nego i vanjskim licem i obličjem slavni i neumrli naš Dubrovnik zamijeniti ili, kad sam već prije hrvatsku našu domovinu na Balkanskom poluotoku prispodobio Toskanom, to će zgrade ovoj našoj akademičnoj zgradi slične, kada se umnože, pretvoriti stolni naš grad, ako Bog da, makar i u čednoj mjeri u lijepu i uzoritu Firencu.”²²⁵

²²⁵ Car Franjo Josip odobrio je 4.3.1866. godine Statut JAZU, a prva svečana sjednica održana je 28.7.1867. godine. Pokrovitelj Akademije bio je Strossmayer, a prvi njezin predsjednik Franjo Rački. Citirani govor Strossmayer je održao prigodom otvorenja Galerije slika 9.11.1884. godine.

Slika 18. Rudolf Valdec, *Skica za spomenik J. J. Strossmayeru u Osijeku*, sadra, 1906

Poznavajući Strossmayera kao izvrsna govornika, zamislio ga je u spomeniku prikazati stojeći, u momentu kad govori Rimu s poklikom “*Per Deos immortales*”²²⁶ protiv proglašenja nepogrešivosti pape, a mjesto za spomenik ili pred Akademijom ili pred kakvim posve novim arhitektonskim blokom.

U isto vrijeme i ostali svijet pratio je razvoj rada na podizanju spomenika. Već godine 1909. razvila se diskusija o mjestu, gdje da se podigne budući spomenik, pa su pojedine ustanove i ljudi dali slijedeće izjave: Jugoslavenska Akademija bila je za mjesto pred samom Akademijinom zgradom²²⁷, Kaptol đakovački isto tako. Za mjesto pred Akademijom bili su dalje: Matica Hrvatska, Hrvatsko društvo umjetnosti, Jugoslavensko umjetničko društvo “Lada”, Društvo Sv. Jeronima, Hrvatski klub arhitekata, prof. Natko Nodilo, H. Bollé, arhitekt Kovačić. Zatim je bilo i nekoliko raznih mišljenja: Kaptol zagrebački pred novim sveučilištem²²⁸, Braća hrvatskog zmaja pred donjogradsku gimnaziju²²⁹, arhitekt Ćiro Iveković na granici Kaptola prama Jelačićevom trgu, don Frane Bulić Strossmayerovo šetalište, i još neki drugi stavljali su razne prijedloge. Kad je 1923. godine predana izradba spomenika Meštroviću, javio se “Slobodni čujmo” 17. VII 1923.: “Čitamo u Jutarnjem listu, da se odbor za podiznuće spomenika našem biskupu i meceni Strossmayeru obratio na g. Meštrovića za izradbu spomenika, a on da je ponudu u načelu prihvatio. Mi samo znamo, da je gosp. Rudolf Valdec, kipar i profesor na umjetničkoj školi, već godine i godine proučavao i pravio skice u svom atelieru za taj spomenik. Znamo, da je imao već gotovih skica. A kad tamo, čini se da je on po odboru možda mimoiden.

²²⁶ *Per Deum immortalem*,
lat. Za besmrtnoga Boga

²²⁷ Zrinjski trg 11.

²²⁸ Trg maršala Tita 14.

²²⁹ Rooseveltov trg 5, danas
Muzej Mimara.

Doista, ne bi bilo lijepo od odbora, da ne raspiše natječaj... mi imademo još osim g. Meštrovića kipara, koji imadu pravo da se natječu...”

Tako i slično raspisale su se i ostale zagrebačke novine, neke s više slobode, neke s manje, već prama svom karakteru. Beogradska “Politika” donijela je 4. XI. 1926. članak od Većeslava Vildera. On piše: ... mermer i bronza moraju Strossmayera prikazati u onoj pozi u kojoj ga poznade celi kulturni svet, po čemu je postao veliki, daleko izvan granica Zagreba, Strossmayer apostol, borac jedinstva i napretka, sjajan govornik sa vatikanskog koncila, mogao je biti ovekovečen samo u uspravnom stavu – pred svojim delom – Jugoslovenskom Akademijom...” “Neprimetljivo je odgurnut onaj umetnik, koji je za života Strossmayerova radio na njegovu liku, koji je dobro poznao velikana. Spomenik se poručuje bez konkursa, ali kod Meštrovića. Ko da tomu prigovori?” Dalje između ostaloga nastavlja: “Spomenik ne sme da bude pred Jugoslovenskom Akademijom... ne, mora biti baš straga iza Jugoslovenske Akademije, gdje je do sada bio klozet...!” Članak izašao pod naslovom: “Veliki čovek – mali biskup”, Politika, 4. XI. 1926.

I drugi zagrebački listovi u to doba, kao “Večer”, “Hrvat”, “Jutarnji list”, “Riječ” donijeli su svaki u svom tonu nešto o toj nekorektnosti što se tiče natječaja.

Borba za spomenik bila je velika. Nastale su dvije struje: Zagrepčani, građani bili su za Valdeca, a manjina sa zagrebačkim župnikom dr. Svetožarom Rittigom na čelu, bila je za Meštrovića. Čas su bili jači jedni, čas drugi. Bila je čak opasnost jedno vrijeme da Meštrovićev spomenik bude bačen u ropotarnicu, u momentu kad su bili jači domaći purgeri,

koji su bili u većini. Meštrovićanci, koji su bili u manjini, tvrdili su čak da su ovi "Domaći" "neprijatelji Strossmayerove ideologije i, nadaju se, da će se ta gospoda uvidjevši svoju pogrešku lako odreći za dobru stvar svoje tašte slabosti." (Obzor, 11. V. 1926.).

Na sjednici gradskog zastupstva Meštrović je dobio manjinu, pa se u članku u istom broju Obzora nastavlja: "Ako separatni votum što ga je u ime manjine najavio gosp. dr. Rittig ne bi uspio iz formalnih razloga kao nenadležan, ne preostaje nego to pitanje iznova pokrenuti... zadnji je čas, da se pitanju spomenika priđe malo ozbiljnije bez obzira na zaključak većine gradskog zastupstva..."

Napokon je pobijedila manjina s dr. Rittigom na čelu, koja je bila za Meštrovića, a zagrebački građani zajedno s omladinom osvetili su se Meštroviću jednom satiričkom pjesmicom izašlom u ondašnjem humorističkom listu "Koprivama" (Imam istrgnut list iz Kopriva sa naznakom stranice, s. 758, ali nema oznake godine ni mjeseca. Bit će valjda iste godine 1926.)²³⁰. Ispod naslova: Ivan Meštrović, nalazi se Meštrovićeva karikatura, a ispod karikature ovi stihovi:

Naš najveći – još živući
S problemima kamen muči
I po temi iz Asira
Hram kosovski modelira.

U Zagrebu gradu bijelu
Revoluciju diže cijelu:
Intimni jedan "zavod" tjera
da podigne Strossmayera.

²³⁰ Riječ je o *Koprivama* iz 1927. godine.

U Čikagu za njeg znadu
Mnogo cijene njegovu bradu
Indijance pravi njima
Sa kosovskim nosovima.

Na sve strane kleše, radi,
Čak i Mauzoleje gradi!
Svagdje gordu glavu prigne
Gdje može da paru digne!

(*op. a. "Zavod" = zahod, koji se morao premjestiti, da
tamo dođe spomenik.*)

Meštrović je dobio na izradbu spomenik Strossmayeru bez natječaja, što je on primio bez skrupula, razumije se samo po sebi. Još je poslao slugu k Rudi s molbom, da mu posudi na neko vrijeme poprsje Strossmayerovo, što ga je Valdec načinio. I Valdec mu je poslao svoje poprsje Strossmayera!

22. listopada poslije podne sakupile su se napokon članice Odbora za podignuće spomenika, na licu mjesta iza Akademije, gdje je bila u ogromni postament od dalmatinskog mramora uložena u olovnoj kutiji spomen-povelja. Evo teksta povelje:

"Dan poslije smrti velikog Prosvjetitelja hrvatskog naroda i slavenskog rodoljuba Josipa Jurja Strossmayera, koja se zbi 8. travnja 1905. u biskupskom gradu Đakovu, sabraše se najugledniji Zagrepčani i odlučiše na ponuku dr. Jurja Vrbanića, da u svome gradu, umrlome čovjeku učine neumrlu spomenik. Odmah ustrojiše "Građanski

odbor” za sabiranje priloga. Na čelo mu stupi ugledni građanin Antun Gnezda. Narod s oduševljenjem prihvati ovu misao. Iste godine dana 14. lipnja na pobudu ugledne rodoljubne Kornelije Dežman složi se u Zagrebu i “Odbor zagrebačkih gospođa za Strossmayerov spomenik”. Prva mu predsjednica bijaše grofica Vjera Jelačić. Plemenite gospođe s velikom ljubavlju i požrtvovnošću dadoše se na posao. Svaki grad, svaka općina slala je svoje prinose. Do dana 31. prosinca 1911. “Odbor zagrebačkih gospođa” sabrao je 115.850.90 kruna...” (dolazi popis sakupljenih svota) “... nakon svjetskog rata, kada se ispuni što je veliki duh Strossmayerov u svojim predviđanjima gledao, “Odbor zagrebačkih gospođa” uskrsnu zamrlo djelo. Dne 24. studenoga 1920. ... pod vodstvom neumorne predsjednice Kornelije Dežman odbor ustrajno koraca za ostvarenjem svoga cilja. Nadbiskup Bauer prima pokroviteljstvo nad Odborom zagrebačkih gospođa za Strossmayerov spomenik...” (ovdje piše o novom sakupljanju) “... U sjednici dana 5. lipnja 1923. nakon obrazloženja tajnice gospođe Klõtilde Kreneis-Cvetišić zaključuje Odbor zagrebačkih gospođa bez natječaja predati izradbu spomenika slavnom hrvatskome kiparu Ivanu Meštroviću. Davna misao stvara se u djelo. Umjetnik svrši kip u ljeto 1922. Vojno ministarstvo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca rješenjem... predaje šest topova iz rata za oslobođenje, da se iz njih salije mironosni kip Narodnoga Prosvjetitelja. Lijevanje spomenika predano tvrtci Oblak²³¹, a podnožje tvrtci Bilinić²³² iz dalmatinskog mramora. Želja bijaše da otkrijemo spomenik velikom rodoljubu u jubilarnoj godini Hrvatskog Kraljevstva 1925. Rodi se spor o mjestu

²³¹ Zvonimir Oblak započeo je kao Kerdićev šegrt u Akademijinoj ljevaonici, a 1922. osnovao je u Zagrebu svoju ljevaonicu, u kojoj je odlio tri velika spomenika: Meštrovićeva Strossmayera, Valdecova Kralja Petra za Veliki Bečkerek i Frangešova kralja Tomislava.

²³² Pavao Bilinić imao je krajem XIX. i početkom XX. st. klesarsku radionicu u Splitu. Njegova žena, slikarica Regina Bilinić, davala je prve poduke u crtanju mladom Meštroviću. Godine 1900. Meštrović je radio u Bilinićevoj radionici. Pavlov sin Harold Bilinić s Meštrovićem je 1926. godine predložio projekt preuređenja cijeloga trga za spomenik Strossmayeru.

za spomenik. Konačno pobijedi misao i volja umjetnika kipara. U mjesecu listopadu 1926. dokončavaju se radovi za otkrivenje, a mi radnici ovoga rodoljubnoga narodnoga djela po staroslavnom običaju ugrađujemo ovu pečatanu potpisima načelnika slob. i kr. glavnog grada Zagreba, uglednika, te članica "Odbora zagrebačkih gospođa za Strossmayerov spomenik" za vjekovitu uspomenu."²³³

Spomenik je bio otkriven u nedjelju 7. XI. 1926.

Svečanost otkrivanja obavila se na slijedeći način: najprije je bila svečana misa u katedrali. Odavle je krenula povorka s odborom gospođa u narodnim nošnjama na Akademijin trg. Tamo iza Akademije bio je podignut mali paviljon okičen zelenilom i hrvatskim trobojkama. Tu su bili zamjenik Nj. Vel. Kralja, nadbiskup Bauer, gradski načelnik²³⁴, đakovački biskup²³⁵. Pred spomenikom predstavnici raznih društava i strani predstavnici. Iza paviljona počasna četa vojske i vojna glazba.

Kad je došao izaslanik Nj. Vel. Kralja general Matić, vojna glazba zaspivala je himnu. Zatim je tajnica gospođa Kreneis-Cvetišić, održala govor (vidi na slici Svijet 1926., str. 412²³⁶). To je bio ujedno prvi prijenos naše mlade Radio stanice, osnovane 16. V. 1926. sa terena. Zatim je govorio zagrebački nadbiskup Bauer. Nakon ovoga govora ispalila je počasna četa salvu, glazba je zaspivala, a sa spomenika je skinuto platno. Ukazao se Strossmayer, ne onaj Valdecov, nego onakav kakvoga je opisao Vilder u Politici, kako ga mi i danas gledamo: "Strossmayer sedi raširivši noge. Ne vidi se pravo na čemu sedi – jer, glavno je na spomeniku njegova popovska mantija. Ta je u svim borama obuhvatila spomenik. Tako sedeći diže jednu ruku. Očigledno ima da

²³³ Tekst je citiran iz časopisa Svijet, br. 19, 6.11.1926., str. 380 (*Ulaganje spomenpovelje u Strossmayerov spomenik*).

²³⁴ Vjekoslav Heinzel.

²³⁵ Antun Akšamović.

²³⁶ Svijet, br. 20, 13.11.1926., str. 411 – 413.

znači – da kao biskup blagosivlje vernike...” (Politika, 4. XI. 1926., “Veliki čovek – mali biskup”.) Na to je pred otvorenim sad spomenikom govorio izaslanik Nj. Vel. Kralja, general Matić.

Ali naš Ruda nije mogao mirovati kod kuće. Uzeo je na glavnom kolodvoru kočiju, i provezao se mimo upravo u momentu, kad je general Matić govorio o nekoj “palminoj grančici” i smijao se – trpko²³⁷.

Konac

U Rudinoj duši nije bilo smijeha. Bolest mu je nagrizala srce i život. Ove dvije godine koje je još proživio iza toga, 1927. i 1928., obilazio je lječilišta, ali bez koristi.

1928. načinio je masku Stjepana Radića u kolovozu još iste noći kad je Radić umro²³⁸. A zimi pred samu smrt izrađivao je skicu u vosku za spomenik Fr. Račkom²³⁹. Sjednici gradskog zastupstva uspjelo je napokon odobriti 1929. da se ima podignuti spomenik Račkomu, izradba da se dade Rudi Valdecu, a spomenik da se postavi pred Akademiju (sl. 19). Sav radostan, Dragutin Domjanić javio je to prvi gospođi Valdec. Bilo je to zadnji dan. Kad su mu javili ovu vijest ostao je miran. Nije više sudjelovao u žalostima i radostima ovoga svijeta.

Njegova najveća želja da u Zagrebu podigne jedan spomenik nije mu se ispunila.

Godina 1929. osvanula je sa strašnom zimom. Živa se spustila na 29° ispod ništice, dapače je prekoračila i -30°. Takve zime nismo mi još u Zagrebu doživjeli. Oko 2

²³⁷ *Neumrtli vladiko! Nj. V. kralj kao svoju zahvalnost šalje Ti ovu palminu grančicu i posvećuje Ti je sa riječima: Biskupu Strossmayeru za njegove velike zasluge za prosvjetu Hrvatske i jedinstva našeg naroda!* (Svečano otkriće Strossmayerovog spomenika u Zagrebu, Svijet, br. 20, 13.11.1926., str. 404).

²³⁸ Valdec je izradio Radićevu posmrtnu masku u noći 8.8.1928. godine u prostorijama Radićeve vile u Hercegovačkoj ulici. Gipsani predložak posmrtno maske nalazi se u Gliptoteci HAZU.

²³⁹ Skica za spomenik Račkom u Zagrebu čuva se u Gliptoteci HAZU.

Slika 19. Rudolf Valdec, *Skica za spomenik Franji Račkom*, sadra

mjeseca živa se od -24° nije pomaknula bliže k 0° . Valdec je provadao vrijeme u svojoj mansardnoj sobi. Ova mala vila u Bosanskoj ulici 30 (sada 34) bila je sagrađena tako, da se u prizemlju nalazila samo jedna lijepa i velika soba obložena hrastovim pločama i samo jedna kuhinja, a nad tim u mansardi nalazile su se tri male spavaonice i lijepa i prostrana kupaona (atelier je bio prigraden). U toj kupaoni smo posljednji put Hotko, ja i Valdec razgovarali. Sobe su se spremale, bilo je hladno, a ovdje toplo. Profesor je sjedio u pletenom naslonjaču na hasurama, kojima je bio pokriven kameni pod. I čudnovato kako se već sto puta ponovljena slika ponovila i ovdje, u ovom momentu. Profesor je uzeo na kraju mene za ruku s jedne strane i Hotka s druge i rekao nam je: "Neću više dugo (op. a.: a bio je istom 57 godina). Budite si dobri i uzmite Jelku među sebe." Jelka je bila gospođa Valdec. Hotko je bio već oženjen i ja sam bila već udata za Vladimira Tkalčića.

Poslije toga došla sam opet u Bosansku po najvećoj zimi popodne baš na samoga 1. februara, u petak, a da nisam ni slutila da je to posljednje popodne njegova boravka i života među nama. Postoji jedna rečenica koja kaže: "Kad se rodi čovjek, onda on zaplače, a svi se oko njega smiju i vesele. A kad umire, sad se on smije, a svi oko njega plaču." To vrijedi za našega Rudu Valdeca. Ova mala kućica u Bosanskoj bila je u tom momentu puna njegovih najboljih prijatelja. Osim gospođe Valdec, tu je bio Bela Čikoš, Hotko, Geno, ja i nenadano je došao Veljko Tomić, prijatelj Rudin iz mladih dana. Svi su sjedili kod stola u prizemlju, Hotko je bio gore kod profesora. Oko pola pet sašavši dolje zatražio je da ja pođem gore. Uspela sam se drvenim stepenicama po-

krivenim sagom koje su škripale i ušla sam u sobu. Profesor je bio budan i počeo odmah nešto šaljivo pričati. Kod svake druge, treće riječi ostavljala ga je svijest, brzo se opet vraćao i nastavio tamo gdje je prestao. Ja sam se zaustavila kod podnožja kreveta, nisam htjela ići dalje, jer je u gradu harala gripa. Za kratko se vratio Hotko i ja sam se oprostila od svojega profesora, učitelja i prijatelja tako da sam ga malo prodrmla za nogu na što smo se oboje nasmijali i sa “Zdravo, profesore” na naš stari drugarski način, vratila sam se dolje k ostalima. Hotko je na to pomogao profesoru da pođe u kupaonu i vratio ga natrag. Pošto se naš dragi Ruda smjestio, okrenuvši se u stranu, stavio je ruku pod lice i smirio se. Hotko je tiho izašao iz sobe. Kad se za kratko vratio, odmah je znao i osjetio da je sve svršeno. To je bilo u petak, 1. februara 1929. u $\frac{3}{4}$ do 6 poslijepodne. Bilo mu je 57 godina. Od onda su prošle 22 godine, ali svi mi, koji smo bili kraj njega osjećamo jednako danas, kao i prvi dan, prazninu i gubitak njegove ličnosti. Bio je pošten, čestit i duboko moralan čovjek, prijatelj, otac i umjetnik.

Nije bio pokopan u crkvi kao majstori prijašnjih vremena, ni u Pantheonu, nego na jednoj udaljenoj parceli skupnog groblja zagrebačkog Mirogoja²⁴⁰. Sprovod je kretao po najvećoj zimi od preko 20° ispod ništice²⁴¹.

Neki nama nepoznati pisac pod imenom “Connoisseur” napisao je u “Riječi” 5. 2. 1929., u utorak, dan iza sprovoda, nekoliko riječi. Evo mali odlomak:

“U petak 1. o. mj. oko 6 h na večer, umro je nakon dužeg poboljevanja u svom stanu u Bosanskoj ulici 30 profesor Umjetničke akademije, kipar Rudolf Valdec u 57. godini života. Astma i slabost srca, od čega je pokojni Valdec

²⁴⁰ Valdec je pokopan na pravoslavnom groblju, u jugoistočnom dijelu Mirogoja, na polju 8 GI.

²⁴¹ Na pogrebu je govorio tajnik JAZU Vale Vouk, u ime Umjetničke akademije Branko Šenoa, a u ime studenata Pavao Gavrančić (*Rudolf Valdec*, Hrv. 5.2.1929.).

već godinama patio, posljednjih su ga dana teško mučili, i konačno shrvali, usred djelatnosti na mnogim već započetim ili projektovanim radovima. Lebdeći između života i smrti, padajući posljednji dan često u nesvjesticu, Valdec je ipak za svijesti pokazivao rijetku sabranost i mir. Pred večer je zaspao da se više ne probudi... Umire za vrijeme trajanja izložbe, koju je priredio kao centenarsku proslavu prvoga predsjednika Jugoslavenske akademije Franje Račkoga. Umire u času kad je gradski regulatorni odbor konačno udovoljio njegovoj želji, da se njegov spomenik Franji Račkome postavi na prostoru pred Akademijom. Predavali smo smrtne njegove ostatke zemlji, na nekoj poudaljenoj parceli, baš uoči Strossmayerovog dana... Duboko nam je žao, da mu je teška bolest onemogućila da održi u svečanoj dvorani Jugoslavenske akademije najavljeno svoje predavanje o odnosu likovne umjetnosti prema životu, jer bismo, po svoj vjerojatnosti čuli zanimljivu ispovijest čovjeka, koji je dulji niz godina bio u prvim redovima naših likovnih radnika. Ispratio ga je i kraj vrlo niske temperature i gripoznog vremena veoma znatan broj prijatelja poznanika iz svih mogućih zvanja i zanimanja."

"Riječ" završava svoj nekrolog ovako:

"Nije to bio stari i dobri naš purgerski Zagreb, što smo jučer sahranili mrtvim ostacima kipara Rudolfa Valdeca. Bila je to jugoslavenska romantika onog predratnog, lijepog i naprednog nacionalističkog Zagreba, koji je živio i razvijao se u sjeni Strossmayera i Račkoga, a čiji je veliki glorifikator bio baš Ruda Valdec."

30. V. 1951.

O Višnji Kranjčević i njezinom sinu Dušku

Kranjčevićev unuk Duško radi "Informbiroa" kao prijatelj Rusije osuđen na 2 godine na "Goli otok" gdje je umro od TBC-a kao mladić od 22 god.!

Otac dr Vuletić²⁴² otišao povodom amnestije da ga dovede kući. Duško je umro krajem druge godine logora, pokopan bez znanja roditelja na Rijeci. Kad je otac, dr Vuletić, išao po njega na Rijeku, rekli su mu da je Duško već 2 mjeseca mrtav i pokopan na riječkom groblju s mnogima drugima. To mu je rekla bolničarka koja je bila kod njegove smrti. Tako je umro Kranjčevićev unuk, Višnji sin, ostao je mlađi imenom Silvije. Kad je to čuo njegov otac, liječnik Vuletić, uskliknuo je: "Kolikima sam ja u ova teška ratna vremena pribavljao lijekove iz inozemstva, a svomu sinu nisam mogao pomoći!"

O smrti Gjure Szaba

Szabo je umro 1943., u jesen, usred rata. Umro je prije nego smo mi bili bombardirani u Kušlanovoj ulici²⁴³. Bombardiranje naše bilo je 22. II 1944. Szabo je bio dulje bolestan, pa su ga prijatelji stalno posjećivali. Svake nedjelje prije podne išao je k njemu Vladimir (Tkalčić, moj muž). Tako je jedne nedjelje opet otišao do kuma. Došli su i Plavšić i gospođa Mila Plavšić i u njihovoj prisutnosti oko 12 h o podne izdahnuo je Szabo svoj posljednji dah. Došao je slučajno i dr. Selak i dr Ivan Bach, kustos kod Vladimira Tkalčića. Szabo je zatražio malo vode, ali nije mogao piti kad su mu dali. Malo iza toga jače je dahnuo i to je bilo

²⁴² Ante Vuletić, suprug Višnje Kranjčević.

²⁴³ Antonija i Vladimir Tkalčić stanovali su u Kušlanovoj br. 48.

posljednje. Dr Bach je uz pomoć paziteljice kuće obukao njegovo mrtvo tijelo i položio na odar.

RAD NA SVEUČILIŠNOJ BIBLIOTECI 1911/12.

Nacrte radio Lubinsky

An. K. maske pod prozorima 6 tipova

Staffel rezao i dotjerivao u gipsu sve što je bilo u gipsu
lijevano

Frangješ: pročelje s timpanonom, grb Hrvatske, Slavonije i
Dalmacije²⁴⁴, prikazana četiri
fakulteta

Ćus, vaza kod lijevih vratiju – istok

Valdec, pomagao Hotko: timpanon na južnom pročelju. Pri-
kazuje: lijevo, sužanj rob neznanja, desno: čežnja k svjetlu,
prosvjetli. U sredini je prosvjeta, znanost i umjetnost.

Sove na krovu radili: An. K. temelje, dovršio Ćus, otkucao
u bakru Rimay, nastavnik na Obrtnoj školi

U zgradi:

Nad vratima pušionice lijevo i desno dekorativni posao
izradio Hotko, u sredini Staffel

Mozaik staklo: Marinković

Rozete uz stube rezao direktno u gipsu Staffel

Rešetke za centralno loženje rezano u gipsu Štefic desno, i
Staffel lijevo

Sove na kapitelima radio Ćus

Gotovo sve supraporte (mala čitaonica, katalogi, izdavanje
knjiga, velika čitaonica) i volute radio Hotko

Nad kaminom radio Juhn i Ćus

Feston radio Spiegler

Slike radio Benković i drugi: Crnčić, Iveković, Kovačević,
Jurkić, Auer, Tišov, Bukovac, Rački

²⁴⁴ Godine 1918. iz političkih
je razloga skinuta kruna sv.
Stjepana koja se nalazila nad
grbom.

Wodsedalek Mila u đlačkoj čitaonici dječji reljefi.

Po sjećanju pričao Hotko – zabilježeno 1951.

Spomenica Fancev o Sveučilišnoj biblioteci – bit će točnije²⁴⁵
Ćus, Hotko, Wodsedalek, An. K. (Valdecovi đaci), Štefic
(Slovenac), Juhn, Spiegler (Frangešovi đaci), Benković – đaci
Umjetničke škole

²⁴⁵ F. Fancev, *Sveučilišna knjižnica u Zagrebu*, Zagreb 1925. U: Sveučilište Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u Zagrebu 1974–1924: Spomenica akademickoga senata.

Ćus i Hotko – obojica pali u I. svjetskom ratu 1914.

Juhn – umro mlad

Benković – slikar, umro mlad u Americi

RADOVI KIPARA RUDE VALDECA:

Radovi do 1906. kad je dobio namještenje na Obrtnoj školi i dalje do sloma Austrije:

Spomenik za Njemčiča u Križevcima – prvi javni rad²⁴⁶

Portret Strossmayera, epitaf za kriptu u Đakovačkoj katedrali²⁴⁷

Portret Račkoga²⁴⁸

Sputani genij za Kranjčevića²⁴⁹

Cave criticum – Vladimir Lunaček, novinar i kritičar²⁵⁰

Dimitrijević (glumac), *Čika Mišo*, bio u masonskoj loži²⁵¹

Grahor (graditelj), predsjednik Trgovačke komore²⁵²

Vatroslav Jagić, slavist: bista za Jugoslavensku akademiju, reljef na kući u Varaždinu²⁵³

grof Miroslav Kulmer, bista i reljef²⁵⁴

²⁴⁶ Spomenik Antunu Nemčiću postavljen je 1899. godine.

²⁴⁷ Nadgrobni spomenik J. J. Strossmayeru u kripti katedrale u Đakovu. Valdec je reljef u sadri dovršio 1910., a mramorna ploča postavljena je na grob 1913.

²⁴⁸ Sadrena bista dr. Franje Račkog iz 1901. godine čuva se u Gliptoteci HAZU, dok se brončani odljev nalazi u Svečanoj dvorani zgrade HAZU na Zrinjskom trgu 11.

²⁴⁹ Izrađen 1898., nepoznato mjesto čuvanja.

²⁵⁰ Portretna bista iz 1905., odljevi na više mjesta u Zagrebu (Gliptoteka, Moderna galerija).

²⁵¹ U fototeci Arhiva za likovne umjetnosti nalazi se nedatirana fotografija biste s natpisom Čika Mišo na postolju.

²⁵² Bista Janka Grahora iz 1901. čuva se u Gliptoteci HAZU i Muzeju grada Zagreba.

²⁵³ Valdec je Jagićevu bistu i reljef izradio nakon Jagićeve smrti 1923. godine. Bista se čuva u Modernoj galeriji u Zagrebu, a plaketa je postavljena na rodnoj kući V. Jagića u Varaždinu.

²⁵⁴ Pod pojmom *reljef* autorica možda misli na plaketu izrađenu za lječilište Brestovac 1912. godine koja je uništena. O Kulmerovoj bisti za sada nema podataka.

Izidor Kršnjavi, bista²⁵⁵

²⁵⁵ Brončana bista Kršnjavog iz 1905. godine čuva se u Zavičajnom muzeju u Našicama.

²⁵⁶ Bista dr. Ferde pl. Mixicha iz 1909. godine izložena je u Gliptoteci HAZU.

²⁵⁷ Plaketa dr. Mile Starčevića, 1912.

²⁵⁸ Portret grofice Margite Khuen Hedervary iz 1902. čuva se u Modernoj galeriji u Zagrebu.

²⁵⁹ Izrađen 1899. u bronci, čuva se u Narodnom muzeju u Beogradu.

²⁶⁰ Brončana bista Ivana Viteza-Trnskoga iz 1905. čuva se u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti HAZU u Zagrebu.

²⁶¹ Spomenik Ivanu Mažuraniću iz 1910. postavljen je 1911. na Zrinjskom trgu u Zagrebu.

²⁶² Spomenik Ivanu pl. Kukuljeviću-Sakcinskom iz 1903. postavljen je 1911. na Zrinjskom trgu u Zagrebu.

²⁶³ Portret Edmunda Kolmara iz 1902. Nepoznato mjesto čuvanja.

²⁶⁴ Milan Krešić, sadreni reljef iz 1902. Nepoznato mjesto čuvanja.

²⁶⁵ Spomen-ploča Ferdi Livadiću iz 1902., na pročelju zgrade samoborske Općine.

²⁶⁶ Portret Oskara Weismayera čuva se u Galeriji likovnih umjetnosti u Osijeku (1916., mramor, bronca).

Mizić (Mixich), bista – odjelni predstojnik nakon Kršnjavoga²⁵⁶

Mile Starčević, reljef²⁵⁷

banica Khuen-Hedervary, bista²⁵⁸

Jovan Jovanović Zmaj – reljef²⁵⁹

Ivan Trnski, pjesnik (ilirac)²⁶⁰

Ivan Mažuranić na Zrinjercu²⁶¹

Ivan Kukuljević-Sakcinski na Zrinjercu²⁶²

Edmund Kolmar, trgovac²⁶³

Milan Krešić, direktor Komercijalne banke²⁶⁴

Ferdo Livadić Wiesner, Samobor²⁶⁵

Weissmayer, direktor Osječke banke i kasnije Jugobanke²⁶⁶

August Šenoa, reljef na kući u Mesničkoj ulici²⁶⁷

Srpski kralj Petar [još za vrijeme Austrije 1910. godine]²⁶⁸

Crnogorski kralj Nikola – u isto vrijeme²⁶⁹

Dositej Obradović – glava, spomenik u Beogradu²⁷⁰

Iza I. svjetskog rata:

Portret kralja Aleksandra²⁷¹

Portret kraljice Marije

Portret obitelji Hermann u Osijeku – reljef s četiri portreta u profilu²⁷²

plakete:

1914. – general Gerba²⁷³, Ples za oficirski dom²⁷⁴

2 razne plakete u I. svjetskom ratu “Narod za svoje nemoćnike”²⁷⁵

1914. – Varaždinska garda [s visokim kapama]²⁷⁶

²⁶⁷ Spomen-ploča na rodnoj kući Augusta Šenoe, Mesnička 34. Isti reljef nalazi se na Šenoinu grobu na zagrebačkom groblju Mirogoj.

²⁶⁸ Portret srpskog kralja Petra I. izveden je 1904. U Narodnom muzeju u Beogradu čuva se mramorna bista, a sadreni odljev pohranjen je u Gliptoteci HAZU.

²⁶⁹ Portret crnogorskog kralja Nikole I. izveden je 1910. Brončani odljev je u privatnom vlasništvu, dok se sadreni odljev čuva u Gliptoteci HAZU.

²⁷⁰ Vidi bilješku 87.

²⁷¹ U Fototeci Arhiva za likovne umjetnosti čuvaju se fotografije bista kralja Aleksandra i kraljice Marije. Ostaje nepoznato jesu li te biste sačuvane i gdje se nalaze.

²⁷² Vidi bilješku 59.

²⁷³ Plaketu Vojnog zbora Rade [Raimunda] Gerbe Valdec je izradio 1912. godine. Iste je godine izveo i poprsje Rade Gerbe, ali danas je nepoznato mjesto njegova čuvanja.

²⁷⁴ Autorica vjerojatno misli na *Casino*, spomen-plaketu za ples na organiziranom časničkom zboru izrađenu 1911. godine.

²⁷⁵ Plaketu i medalju *Narod za svoje nemoćnike* Valdec je izradio 1916. godine.

²⁷⁶ Jubilarna plaketa 5. ulanske pukovnije u Varaždinu, 1912.

1918. – kralj Aleksandar, kraljica Marija²⁷⁷

Konjanički spomenik kralja Petra za Bečkerek 1924., 1926.
postavljen (u bronzi, 1945. skinut i pretopljen)²⁷⁸

Konjanički spomenik za Bjelinu – ne znam što je s njim, naslov
Kralj Petar ubija Troglavog Arapina²⁷⁹

Razni radovi:

Prvi i raniji radovi:

Nadgrobnni spomenik za kćerku Svetozara Pribičevića, koja je
rano umrla.²⁸⁰

Nadgrobnni spomenik za kćerku prof. Tomića iz Beograda, koja
se utopila u Ženevskom jezeru, htijući spasiti jedno dijete.²⁸¹

Trenkov pandur (60 cm za Rudolfovu vojarnu)²⁸²

Magdalena²⁸³

Ljubav sestra smrti²⁸⁴

²⁷⁷ Brončana plaketa Aleksandra Karađorđevića i Marije Hohenzollern nastala je 1922. u povodu njihova vjenčanja.

²⁷⁸ Vidi bilješke 160, 209 i 210.

²⁷⁹ Vidi bilješku 212.

²⁸⁰ Sadrena skica za nadgrobnni spomenik, vjerojatno iz 1928., čuva se u Gliptoteci HAZU.

²⁸¹ Nadgrobnni spomenik Nadi Tomić iz 1928., beogradsko groblje.

²⁸² Valdecov rad iz 1911./1912. čuva se u Modernoj galeriji (bronca) i Gliptoteci HAZU (sadra).

²⁸³ Reljef iz 1898., čuva se u Gliptoteci HAZU.

²⁸⁴ Reljef iz 1897. čuva se u Gliptoteci HAZU.

u Americi:

Guslar za Columbia University 1912. g.²⁸⁵

Figure za mnoge građevine u Zagrebu:

Jugobanka²⁸⁶, Slavenska banka²⁸⁷, Sv. Trojstvo za kuću apotekara Pečića u Ilici iza Frankopanske ulice²⁸⁸ (sad skinuto), za Trgovačko-obrtničku komoru²⁸⁹, Umjetnički paviljon²⁹⁰ etc.

Posmrtna maske:

Strossmayer²⁹¹

Kršnjavi²⁹²

Radić – Radićevu je radio od uvečer kasno do u zoru na dan smrti Radićeve. Pomagali su mu Hotko i njegov posinak Genno.²⁹³

²⁸⁵ Vidi bilješku 90.

²⁸⁶ Vidi bilješku 187.

²⁸⁷ Vidi bilješku 188.

²⁸⁸ Valdecov reljef *Sv. Trojstvo* nalazio se u zoni zabata kuće Pečić, a uklonjen je prilikom adaptacije i nadogradnje 3. kata 1936. godine.

²⁸⁹ Zgrada Trgovačko-obrtnog muzeja na Mažuranićevom trgu 14 izgrađena je 1902./03. prema projektu Vjekoslava Bastla. Valdec je izradio skice za alegorijske skulpture obrta i trgovine te skulpturalnu grupu *Hrvatska štiti obrt i trgovinu*, koja se nalazi pred kupolom. Danas se u zgradi nalazi Etnografski muzej.

²⁹⁰ Skulpture *Slikarstvo i Kiparstvo*, koje je Valdec izveo 1898./99., flankiraju glavni ulaz Umjetničkog paviljona, Trg kralja Tomislava 22.

²⁹¹ Sadreni odljev posmrtna Strossmayerove maske čuva se u Đakovu.

²⁹² U Ostavštini Valdec pohranjena je posjetnica Dr. B. Kršnjavog, sina Izidora Kršnjavog, na čijoj je poledini sljedeći tekst: *Molio bi najučtivije za snimanje Totenmaske oca mi Prof. Dr. Kršnjavica koji je noćas preminuo. 5. II. 1927.*

²⁹³ Vidi bilješku 238.

Odlikovanja:

1900. godine na Pariškoj izložbi: brončana medalja

1900. u Rusiji: Red Sv. Stanislava

Srbija: orden Sv. Save III. stepena, koji se nosio oko vrata.

Crnogorsko odlikovanje od kralja Nikole

Kod nas ni za Austrije ni u staroj Jugoslaviji – nikakovo.

IVKA OREŠKOVIĆ

Slika 20. Ivka Orešković, *Autoportret*, ulje, 1918.

²⁹⁴ Riječ je o roditeljskoj kući čelista Živka Tkalčića, prizemnici sagrađenoj u Illici na broju 81 početkom XIX. st. Kuća je srušena osamdesetih godina XX. st., a na njenom mjestu sagrađena je zgrada za potrebe članova Sabora RH (danas Hrvatskog sabora).

²⁹⁵ Nije poznato jesu li sačuvane i gdje se nalaze navedene bilješke.

²⁹⁶ Slikar Maksimilijan Vanka rođen je kao izvanbračno dijete te odrastao bez roditelja, uza svoju pomajku Doru Jugovu iz Kupljenova, sela u Hrvatskom zagorju (Nivenka Posavec Komarica, *Maksimilijan Vanka*, katalog izložbe, Zagreb, Klovčevići dvori, 2002.).

²⁹⁷ 1.12.1891. otvoren je Zemaljski zavod za odgoj gluhonijeme djece u Zagrebu, smješten u vilu Socias (Vinogradska cesta, kasnije Bolnica milosrdnih sestara). Vila je imala 13 soba, a Zem. vlada kupila ju je za 52.000 kruna. Nešto kasnije zemljište vile bit će ustupljeno za gradnju nove bolnice, pa se Zavod preselio u prostorije Kr. zem. muške obrtne škole. Godine 1894. taj se zavod seli u zgradu u Illici 83, tj. u staru zgradu Bolnice milosrdnih sestara. Tu su se tada nalazili i Zem. zavod za slijepe, Zem. rođilište i Kr. primaljsko učilište, a u dvorištu atelijeri Umjetničke škole. Kasnije će se rođilište i primaljsko učilište preseliti u novosagrađenu zgradu u Petrovoj ulici, na tzv. Petrovom groblju, a Zavod za gluhonijeme ostaje u Illici 83, gdje se nalazi i danas kao srednja strukovna škola. Godine 1979. Zavod mijenja naziv u Centar za odgoj i obrazovanje *Slava Raškaj*.

Između tridesetak đaka, oko 1907., osme i devete godine, što su dnevno prolazili onim dijelom Ilice, kraj niske Tkalčićeve²⁹⁴ kuće s prozorima koji počinju kod ko-ljena prolaznika, preko puta stare jednokatnice (Ilica 96, zadnji prozor desno, I. kat – točnije u bilješkama “Vanka i Korčula”²⁹⁵), gdje je stanovao Vanka sa svojom pomaj-kom²⁹⁶, mimo velike zgrade Zavoda za slijepe i gluhonijeme, kamo je bilo utisnuto i rođilište²⁹⁷, između onih trideset đaka (raznih visina, širina i oblika) brzala je sitnim svojim koracima i malena Ivka Orešković, noseći pod rukom blo-kove, omote papira, kutije s bojama i gubila se u malenim vratima, koja vode u park oko Umjetničke škole. Ona je bila đak Čikoševe škole²⁹⁸. Bila je vrlo malena, najmanja rastom²⁹⁹ u školi. Sa svojom visokom frizurou na lijepom licu dosežala je jedva do ramena najmanje kolegice. Nosila je visoku frizuru, držala se uspravno, kretala se odmjerne-no, prava mala otmjena dama. Put joj je bila bljedolika i prozirna. Pažljivo suzdržavana nervoza odražavala se samo na podrhtavanju lijepo rezane gornje usne kad bi progo-ovorila. Glas je imala nježan, baršunast, narav blagu. Svi su je uzimali za povjerljivog prijatelja u nevolji. Ali kistom je znala dobro potegnuti. Profesori su govorili, šteta što nije muškarac. Ivka onda još nije znala, da je i Wagner bio malen i Menzel³⁰⁰ i mnogi drugi, i da nitko nije govorio, šteta što oni nisu nešto drugo. Ali, ona je bila žena, a u ono doba sve je bilo u rukama muškaraca. Škole su postojale i za najmanje sposobnog muškarca, za ženu nisu.³⁰¹ Svatko je imao pravo, ako su se našle u ženi kakve vrijednosti, da ju sprečava, onemogućuje, omalovažava, ne pomaže, na kraju da žali što se te vrijednosti ne nalaze u kojem muškarcu. U

to vrijeme kad je Ivka izašla kao mali čovjek iz svoje obitelji svaki napredak bio je u rukama muškaraca, a novac u očevoj ruci. I ona je morala čekati dok mlađi brat doraste i pođe na studije u Beč, da je i ona mogla s njim poći u Beč na svoje studije.

Ivka se rodila u Osijeku³⁰² 1887. godine, ali je svoje djetinjstvo i mladost provela u Požegi³⁰³ (sl. 21.), gdje joj je otac bio viši upravni činovnik.

298 Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt upisala je 1908./09. kod prof. M. C. Crnčića. Šk. god. 1910./11. Ivka Orešković provela je u klasi B. Č.-Sesije, a 1911./12. apsolvirala kod M. C. Crnčića. U njezinoj završnoj svjedodžbi, izdanoj 21.7.1912., zabilježeno je sljedeće: *Gospojica Ivka Orešković ističe se osobitom marljivošću i darovitošću u slikanju krajobraza, te u reproduktivnim strukam. Veoma ukusno shvaćanje u figuralnom slikanju.* (Arhiv Akademije likovnih umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu).

Slika 21. Ivka Orešković (sjedi treća slijeva) s prijateljicama u Požegi, oko 1900.

Rodila se u staroj ličkoj porodici Oreškovića³⁰⁴, čiji su svi preci³⁰⁵, pa i otac (sl. 22.) u svojoj mladosti služili u austrijskoj vojničkoj službi. Dok su joj sestra i brat bili pravi dinarski tipovi, visoki, lijepi, tamnopusiti s dubokim tamnim očima (sl. 23.), ona je ostala malena i sitna i posve prirod-

299 Prema istraživanju Daine Glavočić, Ivkin nizak stas bio je posljedica urođenog poremećaja u rastu (Daina Glavočić, *Ivka Orešković iz zbirke dr. Josipa Kovačića*, u: XXXIX. Lički likovni annale, katalog izložbe, Gospić, 2004.).

300 Slikar Adolf von Menzel bio je visok samo 1,40 m, što je navodno doprinijelo njegovoj *autsajderskoj* poziciji u onodobnim umjetničkim krugovima.

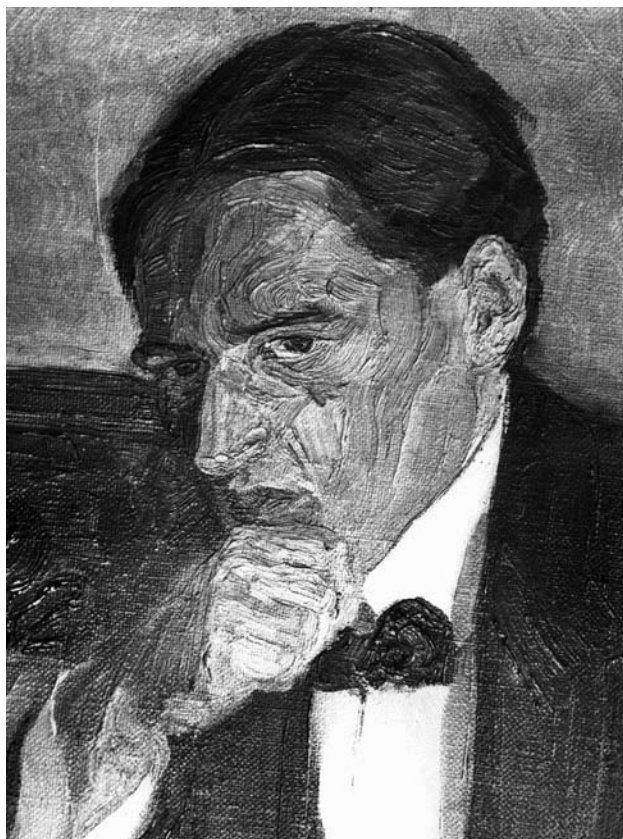
301 Mada je krajem XIX. st. nizom obrazovnih reformi i otvaranjem Ženskog liceja u Zagrebu 1892. nešto popravljen do tada izuzetno nepovoljan položaj žena u obrazovnom sustavu Monarhije, još je uvijek akademsko školovanje žene smatrano luksuzom i bilo je dostupno samo djevojkama iz imućnijih obitelji. *Do posljednjeg desetljeća 19. st obavezu nižu pučku školu pohađalo je samo oko 55% popisanih djevojčica, a prema podacima iz 1895. višu pučku školu pohađalo je samo oko 1% popisanih djevojaka. Gimnazijsko i akademsko obrazovanje bilo je namijenjeno isključivo muškarcima.* Tek se osnivanjem Ženskog liceja u Zagrebu 1892. djevojkama omogućio pristup *muškom* sustavu znanja (Ilda Ograjšek Gorenjak, *Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu*, Povijest u nastavi, Vol IV No. 8, 2006.).

302 Ivka Orešković pl. Breithen Thurm rođena je u Osijeku, no postoji dvojba oko datuma i godine rođenja, kao što je uočila i Daina Glavočić. U Kartoteci umjetnika Arhiva za likovne umjetnosti upisan je datum 23.4.1885., kao i u spomenici ALU, što potkrepljuju podaci s Ivkine osmrtnice iz 1969., na kojoj je navedeno da je slikarica umrla u 85. godini. Isto govore i podaci zagrebačkog groblja Mirogoj na kojem je pokopana.

no – sama. Načinila si je atelier na tavanu roditeljske kuće u Požegi i tu je u izvanškolsko vrijeme počela slikati. Našao se u Požegi i učitelj crtanja jevrejin Siker, kod kojega je ona primala prvu poduku. Kad se čulo, da je u Zagrebu otvorena neka privatna slikarska škola Čikoš-Crnčić³⁰⁶, ona je izmišljala neke poslove u Zagrebu, zabave i slično, pa je po dva, tri mjeseca na prekide polazila privatnu školu Čikoš-Crnčić.

Slika 22. Ivka Orešković, *Moj otac*, ulje, 1916.

Slika 23. Ivka Orešković, *Moj brat*, ulje, 1916.

Kad se 1907./8. otvorila državna Umjetnička škola³⁰⁷, uspjelo je Ivki druge godine, 1908./09.³⁰⁸ da se upiše u školu kao redoviti đak. Boreći se protiv svih i svakoga, maelena je Ivka nepokolebivo stajala uz svoje slikarstvo. Svršivši četiri redovite godine u školi, ona je mogla nagrađena za

U Enciklopediji hrvatske umjetnosti naveden je, pak, datum 29.4.1887., koji se, što se godine tiče, poklapa s navodima Antonije Tkalčić Košćević.

303 U katalogu Daine Glavočić naveden je podatak da je Ivkina obitelj nakon Požege došla živjeti u Osijek: ... *a Ivka se rodila u Osijeku gdje je provela tek petnaestak godina najranijeg djetinjstva* ... te da se iz Osijeka sele u Zagreb. Sjećanja Antonije Tkalčić Košćević navode na drugačiji redoslijed, jer opisuje Ivkino djetinjstvo i ranu mladost u Požegi (otprilike do 1900.), a Osijek je spomenut tek kao grad njezina rođenja.

304 Ivka Orešković rođena je u dobrostojećoj plemeništaškoj obitelji, od oca, Ivana pl. Orešković-Breithen Thurna, koji je bio na mjestu kraljevskog financijskog ravnatelja, i majke Leopoldine pl. Ratković. Imala je dvije sestre, Matildu i Nevenku, te brata Miroslava.

305 Njezinu pretku, Matiji Oreškoviću, kapetanu ličke pukovnije dodijeljeno je plemstvo pridjevka von Breithen-Thurm 23.5.1761. kao hrabrom graničaru [Daina Glavočić, *Ivka Orešković iz zbirke dr. Josipa Kovačića*, u: XXXIX. Lički likovni annale, katalog izložbe, Muzej Like, Gospić, 2004.].

306 Vidi bilješku 298.

307 Vidi bilješku 51.

308 U generaciji koja je upisala Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt u šk. godini 1908./09. uz Ivku Orešković bili su još i: Antun Bačić, Aleksandar Barbarić, Adriena Hampel, Robert Jean, Petar Križanić, Hinko Krušlin, Ivan Lončar, Marija Mihalčić, Hildegard Schmid, Margareta Schönfeld, Alma Sova, Slavko Tomerlin i Maksimilijan Vanka.

svoju marljivost i sposobnost i petu godinu raditi na školi, to jest služiti se atelierom, modelom i korekturom profesora. Prvih godina bila je Čikošev đak, a poslije je prešla u školu profesora Crnčića. Drugovi su joj bili Ljubo Babić, Ivan Benković, Dušan Kokotović, Trbojević Ljuba, Kara³⁰⁹, Vöröš³¹⁰, Maksimilijan Vanka, Petar Križanić i drugi.

Kad su se četvrte godine od postanka škole, 1910./11. razdijelili đaci po pojedinim profesorima, Ivka se priključila u svojem III. tečaju Čikoševoj školi zajedno s Vankom, Benkovićem, Krušlinom, kojima su pridobili novi đaci Car Bogumil, Clément Olga, Anger Marija, Revellant Josip i Vrbić Milan. Tako je nastala Čikoševa škola od kojih 12 đaka. O Vanki je već zabilježen u mojim prijašnjim bilješkama. O Benkoviću također nešto. On se iza svršene škole oženio s kolegicom Marijom Anger iz Samobora i otišao u Ameriku. Krušlin je živio svojim posebnim životom, već kao đak držao se kao vuk samac, premda inače dobar čovjek. Car Bogumil postao je nastavnik u srednjoj školi. Vrbić Milan umro je kratko pošto je svršio školu. Anger Marija³¹¹ iz stare samoborske obitelji, udala se za Benkovića i otišla s njim u Ameriku, gdje su oboje stradali. Revellant Josip još danas živi, radi i izlaže. Olga Clément! O njoj ću još zabilježiti nekoliko riječi ako dospijem. Ona je bila talentirana i osobito naobražena. Majka joj je bila Francuskinja iz Švicarske. Ona se tri put upisala u ovih prvih deset godina škole i svaki put je morala izostati radi pomanjkanja materijalnih sredstava. Bila je vrlo napredna, poginula je od ustaša 1942. u Jasenovcu. Među ovim poletnim i naprednim mladim ljudima provađala je Ivka vrijeme svog slikarskog školovanja u Umjetničkoj školi. Njezina blaga narav činila je, da su joj se svi, koji su

³⁰⁹ Riječ je o slikaru Ljudevitu Kari.

³¹⁰ Riječ je o slikaru Slavku Vöröšu.

³¹¹ Marija Anger ud. Benković umrla je 1920. u Samoboru nakon povratka iz SAD-a.

Slika 24. Ivka Orešković, *Novi* [*Motiv iz Novog*], akvatinta, 1914.

312 Umjetničke veze Zagreba i Praga, učvršćene su još 1903. izložbom Društva umjetnosti u praškom udruženju Manes, na kojoj je izlagao i slikar Vlaho Bukovac, koji je od 1903. i profesor na Akademiji u Pragu.

313 Ivka Orešković i njezini kolege iz Umjetničke škole predstavili su svoje radove 1912. u sklopu Izložbe Umjetničke škole, na koju se osvrće Ljudevit Kara u svome članku u kojem kao kvalitetnije ističe radove Silovskog, Rambouseka, Čutukovića te dva portreta Ivke Orešković (Ljudevit Kara, *Sa izložbe Umjetničke škole*, *Novosti*, Zagreb, 1912., br. 199, str. 3).

314 Za vrijeme studija, 1910., prema podacima Arhiva ALU, Ivka je stanovala na Prilazu G. Deželića 14, dok se na prijavnici za izložbu u Parizu, 1919., kao adresa navodi "Gjorđićeva ulica 9" (Prijavnica se čuva u Zbirci kataloga Arhiva za likovne umjetnosti HAZU).

315 Privatna umjetnička škola za gospođe i djevojke osnovana je 1897. u Beču. Njezini utemeljitelji bili su likovni teoretičar A. F. Seligmann te dvije austrijske umjetnice: Tina Blau i Rosa Mayreder, koje su ujedno i podučavale polaznice. Škola je ukinuta 1938., u vrijeme jačanja nacionalističkog pokreta, zbog židovskog porijekla većine nastavnika. Ivka Orešković tamo je provela dva semestra specijalizirajući bakropis.

316 Na bečkoj akademiji Ivka je provela dva semestra, vjerojatno šk. g. 1912./13., u specijalki za *radirung* kod Ludwiga Michaleka koji je na Kunstschule für Frauen und Mädchen podučavao još i crtanje glave te akta.

317 *radirung*, njemački naziv za bakropis, tehniku risanja iglom po bakru, koji se kolokvijalno rabi i kod nas

trpjeli na kakvim duševnim nevoljama približavali ko dobrom prijatelju. Tako Vanka, koji je bio bez roditelja, kad bi ga uhvatila čežnja za njima, hvatao bi se malene, povjerljive i inteligentne Ivke, da mu sa svojim znanjem i savjetom pomogne. Isto tako i Benković i Angerova, kad im porodica Anger u Samoboru nije dopuštala da se uzmu, zaklanjali su se za sitna Ivkina leđa i tražili razumijevanja, potpore i savjeta. Vanka, Ivka, Benković i Angerova, bili su u to vrijeme poznati dobri drugovi.

U četvrtom tečaju godine 1911./12. prešla je Ivka iz Čikoševe u Crnčičevu školu. U to vrijeme ova naša mala škola uživala je već vrlo dobar glas i izvan granica naše domovine Hrvatske. Te godine došlo je na našu školu i nekoliko Čeha: Rambousek Borivoj, Schlachta Jaroslav, Zejbrdlik Anton, Silovsky Vladimir, Kohout i Strnad³¹², a iz Srbije (mi smo onda bili još pod Austrijom) poslao je ovamo Branislav Nušić svoju kćerku Gitu. Česi su se svi upisali u Crnčičevu školu, a Nušićeva kćerka Valdecu na dekorativnu plastiku. Silovsky Vladimir koji je bio vrlo marljiv, darovit i uzoran đak Crnčičev, brzo se sprijateljio s isto tako marljivom i znanja željom Ivkom.³¹³ Kad je Silovsky pod kraj prvog svjetskog rata, uoči preokreta 1918. godine obolio na španjolskoj gripi, odležao je svoju bolest u Ivkinoj roditeljskoj kući³¹⁴. Ivka i Vladimir Silovsky ostali su i dalje pošto se Silovsky vratio u natrag u Prag, u iskrenom prijateljstvu i dopisivanju kroz sav život, sve do kraja ovog drugog svjetskog rata, kad su radi političkih prilika prekinute sve veze između naše države i Čehoslovačke republike.

Završivši Ivka svoje studije kroz pet godina na našoj školi, ona je napokon dočekala, da joj je mlađi brat dorasao

da pođe na studije u Beč, pa su sada roditelji dopustili Ivki da pođe s njim. U Beču, ona se upisala na “Kunstschule für Frauen und Mädchen”³¹⁵ kod profesora Ludwiga Michaleka³¹⁶ i ostala tamo godinu dana. Kroz to vrijeme načinila je devet radirunga³¹⁷. (op. a : Od ovih devet radirunga nekoje bakrene ploče je kupio Ulrich³¹⁸. Jedan radirung “Aquatinte”³¹⁹ motiv iz Novoga iz Primorja (sl. 24.)³²⁰ nalazi se kod gospođe Vande Alačević r. Borelli).

Poslije Beča, autentična Ivka, htjela je u Paris, ali, ta joj se želja više nije ispunila. Ona se morala vratiti natrag u Zagreb, kući. Ova riječ “natrag”, u Ivki je izazivala zlokobne slutnje, ali ju nije obeshrabrila. Ona je bila malena, ali već je poznavala puteve borbe. Premda je izbio prvi svjetski rat 1914., ona je nastavila slikanjem. Iznajmila je atelier na Tratinskoj cesti, kojega je tamo sagradio neki bečki slikar, Austrijanac Alfons Arndt. On je došao pred nekoliko godina u Zagreb, radi zdravlja, bolovao je na astmu, a sada se morao radi ratnih prilika vratiti natrag u Beč. Iznajmio je Ivki atelier s cijelim uređajem i slikarskim priborom. Bilo je već usred rata 1915. godine. Ivka je trebala cijeli sat hoda od svog stana³²¹ do atelier, ali ju to nije smetalo da ne bi ostajala po cijeli dan tamo i marljivo radila. Trebalo je zaraditi za najamninu atelier, za ogrjev, za modele i još ostalo za život potrebno. Slike je sve uzimao Ulrich i dalje ih prodavao.

Godine 1918. još je rat bjesnio, otvorila je Ivka malu izložbu svojih slika³²². Tom prilikom došao je u Zagreb iz Praga i Vladimir Silovsky, koji se nakon tri godine, koje je proboravio na našoj umjetničkoj školi, vratio u Prag, da tamo završi svoje studije. Sa svojim radovima sudjelovao je kod opće grafičke izložbe³²³, koja je bila u to vrijeme otvo-

318 Ugovorom između Ivke Orešković i galerista Antuna Ulricha dogovoreno je da od svakog *radirunga* umjetnica dobiva deset komada (knjiga Salon Komisija, Zbirka ostavštine A. Ulricha, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU).

319 Naziv za grafičku tehniku dubokog tiska.

320 Rad “Iz Novoga” spominje se kao bakropis, aquatinta i kolorirani bakropis, i bio je Ivkino najčešće izlagano djelo, počevši od njezine prve samostalne izložbe 1918. u Ulrichu. Prema podatku iz Knjige popisa izložaba 1910.–1927. A. Ulricha, tada je rad kupio arh. Carnelutti, dok je drugi rad pod istim nazivom i iz iste godine odabran za izložbu jugoslavenskih umjetnika u Parizu – Expositions des artistes Yougoslaves, održanu u travnju i svibnju 1919. [Zbirka ostavštine A. Ulricha, Zbirka kataloga, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU.].

321 Vidi bilješku 314.

322 Izložba je organizirana u Salonu Ulrich pod nazivom *Kolektivna izložba Ivke Orešković*, u listopadu 1918., a da izložba nije bila baš tako mala, svjedoči popis od 31 izložene slike. Katalog izložbe čuva se u Zbirci kataloga Arhiva za likovne umjetnosti HAZU.

323 Češki grafičari predstavili su svoje radove na izložbi pod nazivom *Izložba Udruženja čeških grafičara Hollar* održanoj 15.10. – 30.10.1918. u Salonu Ulrich u Illici 54. Uz Vladimira Silovskog, izlagali su još i A. J. Alex, Frant. Bilek, Bohumir Jaronek, Adolf Kašpar, Jan Konupek, Antonin Majer, Vaclav Rabas, Jaromir Stretti Zamponi, Viktor Stretti, T. F. Šimon, Max Švabinsky i Karel Vik. Izložba je bila prodajna. Katalog izložbe čuva se u Zbirci kataloga Arhiva za likovne umjetnosti HAZU.

rena u Zagrebu. No on je došao više radi toga da ponovno posjeti Zagreb, svoje znance, a naročito i baš zato da pomogne svojoj prijateljici kod uređenja njezine izložbe. Što se zbivalo upravo pred slom Austrije uoči svršetka rata. Silovsky je obolio ovdje na teškoj groznici koja je onda harala, španjolskoj gripi³²⁴, koja je (kako su tvrdili statističari) pokosila više milijuna ljudi u Europi nego što je poginulo od rata. Silovskoga, koji je bolest odležao u Ivkinoj obitelji, liječio je dr. Stanković, onda još mladi liječnik, kasnije Kraljevski namjesnik zajedno s dr. Perovićem uz Princa Pavla, iza smrti Kralja Aleksandra. Za svoje liječenje nije dr. Stanković htio uzeti nikakav honorar, pa mu je Silovsky poklonio na dar nekoliko svojih bakropisa u znak zahvalnosti za njegovo liječenje.

Godine 1921. putovala je Ivka u Prag na velesajam. Drug Silovsky, da se oduži za usluge, koje mu je Ivka učinila u Zagrebu, stavio joj je za vrijeme njezinog boravka u Pragu svoj atelier na raspolaganje, da u njem stanuje, u kojem je sam stanovao, a on se kroz to vrijeme preselio nekom prijatelju, premda je imao u Pragu roditelje.

Ivka nije htjela u početku pristati na ovu žrtvu. Ali srdajčno i iskreno nagovaranje prijatelja, učinilo je da je ona na kraju prihvatila ponudu. Bojala se zlih jezika. A Silovsky, uvađajući svoju malu kolegicu u uređaj atelieru, naloži joj na kraju, da se dobro zaključa iznutra, i da nikomu ne otvara vrata, pa ma koliko kucao i zahtijevao, osim njemu koji će se javiti svojim glasom. Ivka obeća, da će upamtiti. Tako su prošle dvije-tri noći u neobično tihom Ivki stranom atelieru. Jednog jutra ustala je kao obično i čekala da dođe kolega Silovsky. U to netko zakuca i Ivka pobrza da otvori vrata. A pred vratima stoji neka velika žena i strogo gleda na Ivku.

³²⁴ Pandemija tzv. španjolske gripe koja se pojavila 1918. u samo šest mjeseci pokosila je oko 30 milijuna ljudi u Europi i SAD-u.

Tražila je Vladimira Silovskoga. “Ali njega nema” odgovarala je zaplašena Ivka. “Kako ne, on ovdje stanuje!” “Ali njega ipak ovdje nema”, ponavljala je Ivka svojim plahim glasom. Kad se gospođa na vlastite oči uvjerila da Vladimira Silovskog nema u atelieru, rekla je da je ona Vladimirova teta i da ga nešto treba. Ivka je ostala zbunjena. Tetka je otišla. Otišla je naravno k roditeljima, a roditelji ne bi bili roditelji umjetnika Vladimira Silovskog kad bi bili radili drugačije. Doznajući tko je Ivka, pozvali su je u svoj dom i ona je s njima provela još nekoliko vrlo lijepih dana u Pragu.

Ivka je poslije toga još 2 puta bila u Pragu. Godine 1929. u ljetu, pozvao je Silovsky svoju kolegicu u Prag, gdje se organizirala mala grupa slikara s ciljem da proputuje jedan dio Češke i s umjetničkog, slikarskog gledišta upozna svoju domovinu. Tako je Ivka s nekoliko mladih čeških slikara provela najprije u Hlumu kod Třebove pet tjedana, gdje su oni marljivo slikali. Ivka akvarele i crteže, a Silovsky je isključivo crtao najviše olovkom i ugljenom i priređivao material za grafiku. Zatim je sa Silovskym proputovala tog istog ljeta veći dio južne Češke.

Ali, da se vratimo natrag u Zagreb u atelier na Tratinskoj cesti, u ono poratno vrijeme do 1924. godine. U tom atelieru je Ivka provela svoj najbolji i najljepši dio života, pun rada, pun utisaka i nada u još bolji i intenzivniji stvaralački život. Mislila je, da je to samo uvod u ono što će još doći. Modeli su joj bili prosjaci, kojih je bio pun onaj kraj, slučajni prolaznici i besposleni; cigani, djeca, Bosanci koji su mimo prolazili ostavljajući Bosnu i tražeći boljega kruha. Sve je slike, kako je već prije spomenuto, kupovao Ulrich i skuplje dalje prodavao. Iz tog vremena ostalo je nekoliko slika u

obitelji Orešković: Studija "Bol" (sl. 25.), 35 x 45 (mjere su naznačene od oka), "Mala Bosanka" (sl. 26.), 55 x 40. Slika "Djevojčica koja se budi", kćerka Bogoljuba Krnica, nalazi se u obitelji Krnic, "Istranka" u veličini 120 x 80. (sl. 27.) (op. ur.: Žena s mačkom na krilu i dječakom na lijevoj strani od žene).

Slika 25. Ivka Orešković, *Bol*, ulje, 1916.

Slika 26. Ivka Orešković, *Mala Bosanka*, pastel 1921.

Život je bio težak i mučan. Atelier daleko. Sat hoda.
Ratno i prvo poratno vrijeme. Blato, mokro. Prašina ljeti³²⁵.

³²⁵ Tratinska cesta dvadesetih je godina XX. st. pripadala tadašnjem rubnom, perifernom dijelu grada Zagreba, za čiji je urbanistički razvoj zaslužan električni tramvaj čija se remiza gradi na uglu Tratinske i Savske ceste, mjestu na kojem se danas nalazi Tehnički muzej.

Slika 27. Ivka Orešković, *Istranka*, ulje, 1920.

Tu je doživjela potresnih momenata, koje nije mogla kasnije u životu zaboraviti. Tako je jednog dana došla u atelier kao obično, ali model s kojim se bila dogovorila za taj dan, nije došao. Kako je to bio čovjek koji je tamo negdje blizu stanovao ona ga je posla tražiti. Bilo je ljeto i velika vrućina

i prašina na Savskoj i Tratinskoj cesti. I nađe tog čovjeka u nekoj drvenoj, posve zapuštenoj daščari, malenoj i uskoj koliko je dug čovjek. Leži on na golim daskama i uzdiše. Žena mu je bila slijepa. Čovjek je uzdisao: "Isuse, smiluj se, Mati Božja smiluj se". A žena se vrtjela u tom uskom prostoru i proklinjala starca. Ivka malo pogleda i reče ženi: "Što to radite? Zar ne vidite da on umire. Za četvrt sata će umrijeti." Ali žena je samo nastavljala uplićući u kletve jade iz svoga života: da ju je cijeli život tukao, da je od toga oslijepila, itd. Ivka je izašla i upozorila nekog susjeda, da pođe pomoći tomu čovjeku. I zaista, za jedan sat je onaj već umro.

Iz ovoga ateliera bio je pogled na cijelu Zagrebačku goru. Kraj već spomenutih slika, a i mnogih drugih, koje su otišle nepoznato kuda, Ivka je načinila i ciklus nekoliko slika "Pogled na Sljeme iz daljine". Dvije od tih slika odnio je Silovsky sobom u Prag³²⁶, jednu je kupilo Hrvatsko društvo umjetnosti, jedna se nalazi još u njezinoj obitelji, a druge je uzeo Ulrich. Slika, koja se još nalazi u Ivkinoj obitelji prikazuje zapadni dio Zagrebačke gore kao veliku gromadu u velikim plohama, samo malo ima neba gore na platnu. Na podnožju sitan toranj crkve Sv. Blaža. Na prvom planu desno vidi se nekoliko kuća iz okoline njezinog ateliera i komad ceste. Kućice sagrađene van regulatornog plana, po volji pojedinca, kako to biva na periferiji. Poređaj krovova i ploha zidova s komadićem ceste harmonično se stapa s ostalim na slici u jednu cjelinu. (sl. 28.).

Smrću slikara Arndta u Beču 1924. godine, Ivka je izgubila atelier, koji su baštinile sestre Bestal, od kojih je jedna bila učiteljica crtanja na višoj djevojačkoj školi u Zagrebu³²⁷. Što sad? Ivka je ostala bez mogućnosti rada. Na savjet jedne

³²⁶ U nedatiranom pismu koje je uputio Ulrichu Silovsky je napisao: *Gospodin Gjuric (Milenko) kazao mi je, da je dao uokviriti u Vaš salon dva pastela gospodične Ivke Orešković. Molim da mi ih pošaljete i razumije se, da ću zaplatiti za okvire i za podizanje i put odmah ili zapišite ovu svotu na moj budući račun.* (Pismo se čuva u Zbirci ostavštine A. Ulricha, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU).

³²⁷ Riječ je o Anki pl. Bestall, slikarici i likovnoj pedagoginji koja od 1906. predaje na ženskom odjelu za crtanje i umjetni obrt Obrtne škole u Zagrebu, a od 1908. radi kao profesor crtanja na Višoj djevojačkoj školi u Zagrebu, gdje joj je jedna od učenica bila i buduća ugledna slikarica Anka Krizmanić.

Slika 28. *Pogled iz ateliera na Tratinjskoj cesti, ulje, 1927.*

³²⁸ Viša djevojačka škola na Sušaku osnovana je 1898.

³²⁹ Nema podataka o godini Ivkina odlaska na Sušak. Rekonstrukcijom na temelju dostupne dokumentacije možemo samo sa sigurnošću tvrditi da se 1927. već nalazi na Sušaku jer je ta adresa navedena u zapisnicima Kluba likovnih umjetnica (Zbirka ostavština K.L.U., Arhiv za likovne umjetnosti HAZU).

³³⁰ Ta se izložba ne spominje u onodobnom tisku ni u dokumentaciji Arhiva za likovne umjetnosti.

³³¹ Ovaj se članak ne nalazi u navedenim novinama s obzirom na to da je *Agrarmer Tagblatt* izlazio do 1922.

kolegice iz Umjetničke škole, onda nastavnice crtanja na Sušaku, koju je slučajno srela na ulici, Ivka je predala molbu za nastavničko mjesto na ženskoj gimnaziji na Sušaku³²⁸, gdje su upravo trebali učitelja crtanja. Rijeka je u to vrijeme pripadala Talijanima. Molba joj je bila uvažena i Ivka je postala još iste godine nastavnica crtanja na Sušaku³²⁹. Ali prije nego se rastala sa svojim atelierom i ovim životom u Zagrebu, ona je priredila 1927. godine kolektivnu izložbu svojih dotadašnjih radova³³⁰: bakropisa oko 9 komada, "Dijete s ptičicom"; nekoliko dječjih glavica; "Portret oca"; nekoliko akvarela iz Primorja; "Autoportret"; dva pejzaža u suncu (kupio neki Mađar); "Ličanka" (pastela) i drugo. Bilo je 36 slika na izložbi. Bogzna kud su one otišle. Na ovu izložbu osvrnuo se i poznati onda novinar i kritičar u *Agrarmer Tagblattu* od 10.X.1927.³³¹ među ostalim i ovim rije-

čima: "...na svim tim slikama leži neka vrst sumorne tuge. Nijedne živahne slike u cijeloj dvorani. Osjećajna ćud voli se zadubiti u samotnom raspoloženju. Te sumorne boje prijete da će ugušiti život u slikama, ali one ipak pokazuju mnogo znanja, ozbiljnu težnju, pa i uspjeha. Snaga slike ne leži samo u vođenju kista nego i u igri snažnih boja. I umjetnine trebaju zraka i svjetla za život. Kad je umjetnica kao Ivka Orešković toliko učila, a osim toga milostivo narav nadarila tako sjajnim sposobnostima, ne treba da se ona sakriva za tmurnu svakidašnjost. Ona ima pravo na vesele boje, koje ništa ne prikrivaju nego smjelo i veselo gospoduju. Ivka Orešković ima izvrsne učitelje, koji joj prednjače: Iveković, Crnčić, Čikoš. Ona razumije portrete postavljati, motive naći, vodi kist s puno samopouzdanja, vrlo snažno i vješto riše. Čemu onda naglašavati neku boju, koja često zasjenjuje dobre momente. Gospođa ima osobito volju za bakrorez, ali to ova izložba premalo pokazuje... Izložba donosi i neke dječje portrete, sasvim dobre i originalne, tako da bi čovjek mogao pomisliti, da je to njezino pravo carstvo..., ali i tu nevoli umjetnica izraziti veselje nego plahu sućut i plašljivo osjećanje. I ostali portreti rađeni su s ljubavlju, pokazuju udubljenost u posao, a katkada i umjetničku samosvijest, koja se neće da dignu do punog života... Kako bi čovjek želio vidjeti ovu zanimivu izložbu za nekoliko stupnjeva vedriju, svjetliju, snažniju! Gospojica Orešković je bez sumnje mnogostrana s mnogo sposobnosti, iskušava se u svim tehnikama, ali čini se da joj manjka umjetničko poticanje. Ovaj lijepi talent morao bi se poticati, oživiti, na nj utjecati. Onda bi se vidjelo da ima mnogo umjetničkog odziva..."(S-s) potpis (Siess³³²).

³³² Riječ je o Walteru Siessu, novinaru i likovnom kritičaru *Agramer Tagblatt*.

Ivka! Što je ona mogla kad su po njoj svi kljuckali, kao po onom ružno pačetu-labudu koji se izlegao među pačićima u Andersenovoj priči. A nigdje one gospodske djece da uskliknu: “Gledajte onoga mladoga labuda, kako je krasan! Pustimo ga k našim labudovima, pa da ih sve natkrili!”

Ivka je sada nastupila na svoje nastavničko mjesto na Sušaku, na kojem je ostala 18 godina³³³ (sl. 29.).

Ovdje je (sada) Sudbina prekinula nit njezinoga umjetničkog, stvaralačkog života i traženja. Postala je pedagog, odgojitelj, kao Hotko, Wosedalekova, Juhn, Gjurić i ostala omladina koja nije bila rođena za pedagoga. Jedno je umjetnik učitelj, a drugo umjetnik slikar. Imala je 28–30 sati škole na tjedan. U isto vrijeme radila je na dvije škole, na ženskoj gimnaziji i preparandiji. Slikati je mogla samo kad su došli kakovi praznici, konac semestra, Uskrs i slično. Služila se slikarskim znanjem do sada stečenim, o kakvom daljnjem razvijanju u samostalnom radu nije više bilo ni govora ni vremena. Slikala je djecu, pejzaže i morske motive. Svoje slike slala je na Rijeku, gdje je svake druge godine bila otvorena internacionalna izložba³³⁴. Uvijek su se sve slike prodale. Nikad se nije ni jedna vratila. Novac od tih slika utrošila je Ivka na putovanja o velikim praznicima. Mogao bi tko pomisliti da je u tim praznicima bilo dosta vremena za slikanje! Ali, može li se uz tako velike prekide raditi u umjetnosti! Zar ne traži umjetnost cijelog čovjeka i sav njegov život?! Osim što je bila nekoliko puta u Veneciji i jedanput u Rimu još sa đacima Umjetničke škole, sada je iskoristila svaku priliku za nova putovanja.

Godine 1928. prisustvovala je Ivka internacionalnom kongresu slikara pedagoga u Pragu³³⁵ na kojem je bilo (oko

³³³ Vidi bilješku 329.

³³⁴ Međunarodna izložba *Prima esposizione Fiumana internazionale di belle arti* – MCMXXV održana je prvi put 1925. u Rijeci u Palazzo dell'Esposizione. Svoje radove izložilo je više od 30 slikara, grafičara i kipara s područja Kraljevine SHS. Ivka je bila predstavljena s dva rada: *Studija glave* i *Iz Novog*. Autor postava bio je slikar Milenko Đurić. Izložba je imala bijenalni ritam, tako da je sljedeća, ujedno i posljednja, bila održana 1927. također u Rijeci. I tada Ivka izlaže dva rada: *Motiv s obale* i *Zagrebački motiv* (Zbirka kataloga Arhiva za likovne umjetnosti HAZU).

³³⁵ VI. Internacionalni kongres slikara pedagoga održan je u Pragu u kolovozu 1928.

Slika 29. Ivka Orešković u narodnoj nošnji, Sušak oko 1935.

2000 Engleza, 160 Američana, Francuza, Japanaca) delegata svih mogućih ostalih narodnosti. Ivka je tamo postala tumač Amerikancima (od Jugoslavena bile su četiri žene nastavnice crtanja iz Zagreba, dr. Branko Šenoa, profesor na Umjetničkoj školi u Zagrebu iz povijesti umjetnosti, koji je kod otvorenja Kongresa održao govor). Odatle je zajedno s kongresistima putovala dalje u Dresden, pa u Brno kroz Slovačku preko Tatra do Košica.

Godine 1931. na izložbi likovnih umjetnica u Zagrebu³³⁶, prodala je 4 slike od 7, koliko se u svemu prodalo. S tim novcem otišla je na 3 tjedna u Paris i otresla malo prašinu školske neprijazne zbornice. U Parizu je s velikim interesom razgledala dječju školsku izložbu. Putovala je u Zürich u Švicarsku i pogledala "Pestalozzianum"³³⁷ permanentnu internacionalnu izložbu školskih radova. Tu su bili zastupani svi narodi osim Jugoslavije. Sve ju je više počelo zanimati pitanje odgoja djece s umjetničkog gledišta.

Na Rijeci je u ono vrijeme bila vrlo zanimiva izložba slikarija japanske djece od 5 do 14 godina. Nešto posve zasebnoga. Nije uopće usporedivo s našim školskim izložbama. Preko slika i crteža bili su pisani stihovi ili rečenice dječjom rukom japanskim pismom. Sigurno tumačenja k slikama. Sve radove pokupovali su posjetioc, tako da Ivka nije za sebe više mogla kupiti ni jedan komad.

Godine 1938. u ljetu proputovala je krajeve duž Rajne i Labe, zatim München, Hamburg, Utrecht, Amsterdam, Haag, Rotterdam. Bila je na otocima Marken i Follandam, gdje žive holandski seljaci. Vozila se daleko na Zuidersee. Zatim je proputovala Belgiju, Bruxeless, Anvers³³⁸ (Antwerpen). Sve je to naša malena Ivka proputovala sa zasluženim

³³⁶ Godine 1931. Izložba Kluba likovnih umjetnica održana je u Ljubljani u Jakopičevom paviljonu, a ne u Zagrebu. Na toj izložbi Ivka Orešković nije izlagala. Autorica teksta vjerojatno misli na II. Izložbu K.L.U. održanu u rujnu 1930. u Zagrebu, koja je bila prodajna, a na kojoj je Ivka Orešković izložila devet radova: *Istranka, Gornji grad, Malinska, Novi, Omišalj, Ribari, Učka, Riječka tržnica i Madonna*. Nažalost, nema podatka o tehnikama ni o tome koje su slike prodane. Iduća izložba održana je 1932., i to u Osijeku. Katalozi izložaba čuvaju se u Arhivu za likovne umjetnosti HAZU.

³³⁷ Naziv istraživačkog instituta za povijest obrazovanja pri Sveučilištu za primijenjene znanosti u Zürichu. Ime je dobio prema Johannu Heinrichu Pestalozziju, Švicarcu kojega se smatra utemeljiteljem pedagogije.

³³⁸ Franc. naziv za Antwerpen.

novcem od ono malo slika što ih je kraj napornog školskog rada mogla načiniti. Često joj je uspjelo, da je dobila kakve male narudžbe za turizam, nacrtati kakve naslovne listove, reklame i slično, i za to bi badava putovala prvorazrednim parobrodom u Dalmaciju. A jedanput dapače i u Grčku, proputovala je cijeli Peloponez. Ali, kad bi pogled svrnula na svoj najunutarniji život, na neispunjene svoje želje, koje su katkada zaplamtjele grozničavim žarom, Ivka je bila nesretna. Toliko muka, a tako mali rezultati, mislila je o sebi. Dječji portreti, morski pejzaži, 30 sati škole, to je bio život kroz 18 godina. Za njezin vlastiti, lični stvaralački rad nije bilo vremena.

Navršivši 18 godina službovanja na Sušaku 1942.³³⁹ godine za Hitlerovanja u Evropi i Paveličanja u našoj domovini, Ivku su bacili iz Sušaka u Daruvar, a iz Daruvara u penziju³⁴⁰ (na vlastitu molbu).

Evo u par crta, prikazan život i borba jednog đaka iz prvih dana naše Umjetničke škole, Ivke Orešković, koja je svojom ustrajnošću i upornošću ostala usprkos svim nedaćama kod svoga slikanja. Iskreno boreći se i tražeći istinu u slikarskom izričaju, ne zahtijevajući od nikoga nikakvo priznanje ... a svoj život, svoju osamljenost ispunila je slikajući neopisivim trenutačnim radostima i duševnim zadovoljstvima³⁴¹.

Završavam na Sljemenu po najvećoj buri i šibanju kiše po staklima u Tomislavovom domu.

³³⁹ Vidi bilješku 329.

³⁴⁰ Umirovljena je 1947.

³⁴¹ Ivka Orešković umrla je 18.II.1969. u Zagrebu u 85. godini života. Pokopana je na zagrebačkom groblju Mirogoj, polje 34.

BALADA

**POKOJNOM ŠKOLSKOM DRUGU SAVI ŠUMANOVIĆU,
ĐAKU UMJETNIČKE ŠKOLE 1914. – 1918.**

Slika 30. Sava Šumanović, *Autoportret*, ulje, 1925.

J' a c c u s e !³⁴²

³⁴² J'accuse!, *franc.*
Optužujem!

Ballade du Duel

Je jette avec grâce mon feutre,
 Je fais lentement l'abandon
 Du grand manteau qui me calfeutre,
 Et je tire mon espadon;
 Élégant comme Céladon,
 Agile comme Scaramouche
 Je vous prévien, cher Myrmidon,
 Qu'à la fin de l'envoie, je touche!

Vous auriez bien dû rester neutre,
 Où vais – je vous larder, dindon?...
 Dans le flanc, sous votre maheure?...
 Au coeur, sous votre bleu cordon?...
 Les coquilles tintent, ding – dong!
 Ma pointe voltige: une mouche!
 Décidément .. c'est au bedon,
 Qu'à la fin de l'envoi, je touche.

Il me manque un rime en eutre...
 Vous rompez, plus blanc qu'amidon?
 C'est pour me fournir le mot pleutre!
 Tac! Je pare la point dont
 Vous espériez me faire don;
 J'ouvre la ligne, – je la bouche..
 Tiens bien ta broche, Laridon!
 A la fin de l'envoi je touche.

Envoi

Prince, demande à Dieu pardon!
 Je quarte du pied, j'escarmouche,
 Je coupe, je feint..Hé! là donc,
 A la fin de l'envoi je touche.

Edmond Rostand:

"Cyrano de Bergerac",

I.čin, scena IV.

Balada o dvoboju³⁴³

Otmjeno sad bacam taj šešir svoj
 I ogrtač, napasnoga zeta,
 Izvlačim mač, neka počne boj,
 Ruku moju ništa već ne smeta.
 Ko Céladon, elegantna kreta,
 Ko Scaramouche koji igre znade,
 Mirmidone, sudba vam je kleta,
 Ubost ću vas na kraju balade!

Kamo to srljate, purane moj?
 Bôk vaš i srce sad su mi meta,
 Bar da na trbuh pustim vam loj,
 Kad ta lenta odviše je sveta?
 Kao muha mač ka vama slijeta,
 Za pobjedu imam dobre nade,
 Ubost ću vas na kraju balade.

Još mi manjka jedan slik na oj...
 Vi ste bljeđi no stara tapeta,
 Tu je rima: kukavički soj!
 Oštrica sad, gle, k vama skreta,
 Laridone, stiže rima peta,
 Podignite motku za parade,
 Sramota je već za vašu ljeta,
 Ubost ću vas na kraju balade.

Dopjevak

Kraljeviću, ode s ovog svijeta,
 Mač i noge odlično mi rade,
 Udarac, pa varka...
 Bez uvjeta!
 Ubodoh vas na kraju balade.

³⁴³ Edmond Rostand:
Cyrano de Bergerac, Znanje,
 1994., prijevod: Ivan Kušan.

³⁴⁴ Godine 1914. S. Šumanović započinje studij slikarstva na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt.

³⁴⁵ Josip Joza Turkalj upisao je 1910., kao i A. Košćević, studij kiparstva, pa – iako je 1914. apsolvant – nastavlja raditi kod profesora Valdeca.

³⁴⁶ Večernji akt kao predmet je uveden od samog utemeljenja Akademije 1907. Održavao se od 5 do 7 navečer, a pohađali su ga i studenti slikarstva i studenti kiparstva. U ovom razdoblju predavao ga je M. C. Crnčić.

Bilo je 1914³⁴⁴. godine u kasnu jesen. Nisam se više mogla upisati u školu, jer sam radi promjenjivih prilika, koje su nastale usljed rata koji je tek započeo, zakasnila, ali mi je prof. Valdec dopustio, kao i Jozi Turkalju³⁴⁵, da radimo u njegovoj školi i, da se služimo zajedno s ostalima modelom i, da dolazimo na večernji akt³⁴⁶.

Slika 31. Sava Šumanović, oko 1920.

Kad sam napokon prvi put došla na večernji akt (oko Božića) nešto prije početka rada, u jako osvijetljenoj i dobro ugrijanoj Sali za akt, stajalo je usred prostorije nekoliko novih lica, a među njima, dižući škrinjicu za sjedenje kod crtanja u zrak, sve je nadvikivao, neki novi, tamnopusli mlađić, kovrčave crne kose i bijelih jakih zubiju (sl. 31.).

Vikao je: Gauguin, Cezanne, Van Gogh i smijao se – Sava Šumanović, kojega sam kasnije bliže upoznala i, kojega su Ustaše u ovom Drugom ratu strijeljali u njegovom rodnom mjestu Šidu³⁴⁷.

Postali smo dobri drugovi³⁴⁸ u onim mladim danima, odani, otvoreni i jednostavni.

Upisao se u jesen godine 1914. u školu Otona Ivekovića, zatim je prešao u školu Klementa Crnčića³⁴⁹, gdje je ostao kroz daljnje tri godine do svršetka studija na Umjetničkoj školi u Zagrebu.

Veoma marljiv, nije izostao valjda nijedan dan, ni jedan sat iz škole. Profesore je veoma poštivao. Predavanja je točno polazio i savjesno učio, te polagao ispite, što mnogi drugi nisu činili. Svi su bili revolucionari u odnosu prema profesorima, koje su smatrali zastarjelima. Sava je bio revolucionar samo u slikanju.

Njegovi roditelji³⁵⁰ željeli su da studira Pravo i da postane političar kao i njegov stric Šumanović³⁵¹, koji je dugo vremena vedrio i oblačio među Srbima i Hrvatima u Zagrebu za Khuenove ere³⁵². Ali Sava je htio da slika. Budući da je ražalostio roditelje otišavši u slikare, on je sve uložio da dokaže, da je to jedino u čemu on može dati svoje. Osim ove prirodne sklonosti u njemu za slikarsku umjetnost, i to je bio jedan od razloga, koji je poticao njegovu marljivost:

³⁴⁷ Šumanović je uhićen i strijeljan kao talac u noći s 29. na 30.8.1942. u Sremskoj Mitrovici.

³⁴⁸ Prema pisanju D. Bašičevića u monografiji iz 1960., između autorice i S. Šumanovića postojala je dublja emotivna povezanost.

³⁴⁹ Šumanović prelazi u Crnčićevu školu već na drugoj godini 1915./16.

³⁵⁰ Milutin i Persida Šumanović, rođ. Tubić, oboje iz Šida, otac je bio šumar u Vinkovcima i tamo je Sava rođen. Kada je Sava imao četiri godine, očevim odlaskom u prijevremenu mirovinu vraćaju se u Šid.

³⁵¹ Svetislav Šumanović, brat Savina oca, bio je visoki carski činovnik u Zagrebu, neko vrijeme podban. Kod strica u stanu na Zrinjevcu 2 Sava stanuje tijekom studija.

³⁵² Karlo (Dragutin) Khuen Hedervary postavljen je za bana s ciljem da se razbije otpor jedinstvu Hrvatske i Ugarske; svoju politiku temelji na zavadi hrvatske i srpske buržoazije favoriziranjem srpske.

³⁵³ U svjedodžbi stoji ocjena: *Gospodin Sava Šumanović vrlo darovit, osobito marljiv i savjestan u radu. Polučio je izvanredne uspjehe u figurinalnom risanju i slikanju. Uputio se u sve tehnike grafičkih struka. Kao kandidat za učiteljstvo risanja bi će uz stečenu vještinu osobito dobar i savjestan učitelj* (Ljubica Miljković, *Sava Šumanović slikar svjetlosti*, katalog izložbe, Beograd, Narodni muzej, 2002.).

³⁵⁴ Milan Steiner upisao je akademiju 1912., dvije godine prije Šumanovića, no obojica su bila Crnčičevi đaci.

³⁵⁵ To je bila jedna soba u Karolyjevoj kući u Bosanskoj 48.

³⁵⁶ U monografiji D. Bašičevića kao adresa navodi se Šubićeva 8a. Tu je naveden i podatak da je atelje Šumanoviću ustupio kipar Hinko Juhn.

³⁵⁷ Mila Wod u Prag odlazi nakon par mjeseci 1919. s budućim suprugom Samuelom Viktorom Bernfestom koji na tamnošnjoj akademiji nastavlja studij kiparstva.

³⁵⁸ Vjerojatno je riječ o slici *Portret gospođice T.* iz 1920. koja je do smrti bila u vlasništvu A. Koščević.

³⁵⁹ Riječ je o 1919. godini.

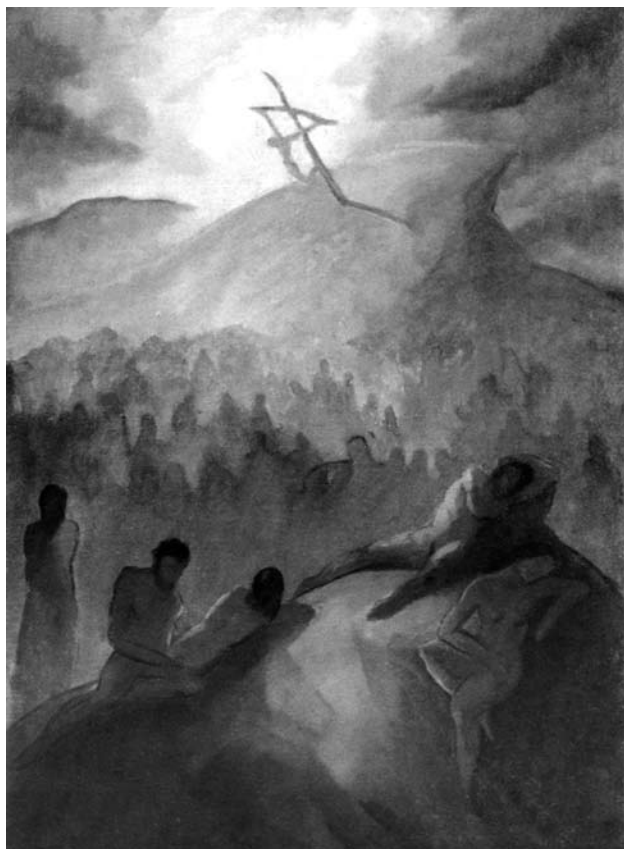
³⁶⁰ Slika *Golgota*, ulje na platnu iz 1919., čuva se u Narodnom muzeju u Smederevskoj Palanki. Na poleđini te slike stoji posveta: Posvećeno gospođi T. K. Gulgota. Da se pretpostavi da je riječ o Antoniji (Tonki) Koščević.

želja da pokaže roditeljima da je on nešto, da je i to nešto što on radi.

Majku je volio tiho bez mnogo riječi i imao je poseban topao pogled i tiše bi izgovorio kad je trebalo negdje reći “moja majka”. A za oca bi rekao: “Zlovoljan je i mrzi na samoga sebe. Tako to biva do podne, a od podneva dalje mrzi na cijeli svijet.”

Kad je završio svoj studij³⁵³ na Umjetničkoj školi 1918. godine, uzeo je atelier zajedno s Milanom Steinerom³⁵⁴ u Bosanskoj ulici³⁵⁵ u vili nekoga Mađara Karolyja, koji je uslijed promijenjenih prilika 1918. odselio iz Zagreba. Imali su s prozora toga ateliera lijep pogled na Zagreb, ali je tamo bila, kako su pričali, preko zime nepodnosiva hladnoća. Kad je Steiner umro 1919., Sava je unajmio atelier kod pećara Kerperta u Jukićevoj ulici br. 8³⁵⁶. Neko kratko vrijeme imao je taj atelier u zajednici s Milom Vod (Wodsedalek) do njezina odlaska u Prag³⁵⁷. To je bila neka drvena šupa preuređena za atelier. Pred velikim staklima toga atelieru bilo je zasađeno nekoliko gredica raznobojnog cvijeća. Jedna nedovršena uljena slika prikazuje put, koji vodi između tog cvijeća i njegovog atelieru. U tom vrtu otkinuo je Sava jedanput nekoliko cvjetova, stavio ih u zemljani lonac, u kojem je držao kistove, te naslikao i poklonio mi mjesto druge kitice cvijeća. U tom atelieru naslikao mi je i portret³⁵⁸, a kad je imao model za studij akta, pozvao bi i mene i Milu da crta-mo. Ostao mi je od toga crtanja jedan ženski akt crvenom kredom. U to vrijeme³⁵⁹ slikao je “Golgote”³⁶⁰ (sl. 32.), “Snimanje s križa”³⁶¹ i slično. Zanimala ga kompozicija.

Godine 1920.³⁶² u jeseni otišao je u Pariz. Stanovao je u Rue Notre Dame des Champs³⁶³, ne znam više broja, kod

Slika 32. Sava Šumanović, *Golgota*, ulje na platnu, 1919.

“Madame la concienza Dussanssy.” U dvorišnoj zgradi u trećem ili četvrtom katu, ne znam više točno, ali svakako u najvišem spratu imao je lijep atelier s pogledom u neko školsko dvorište. Jedna nedovršena slika, ulje, prikazuje to dvorište. U Parizu sklopio je bliže poznanstvo sa slikarom

361 *Da su Proljetni salon, Meštrović i Babić potakli Šumanovića ka biblijskom, vizionarnoj monumentalnosti i patosu velike teme, prizora i prostora, svedoči zaokruženi ciklus dela iz ove godine (Golgota, Skidanje s krsta), Miodrag B. Protić: Sava Šumanović – slikar napretka i povratka, katalog retrospektivne izložbe, Beograd, Muzej savremene umetnosti, 1984.*

362 U Pariz odlazi u rujnu 1920.

363 U pismu Antunu Ulrichu od 8.8.1920. iz Zagreba, prije odlaska u Pariz, kao kontaktnu adresu stavlja adresu svog prijatelja B. Zajčića u Rue Bréa 15 (Zbirka korespondencije Arhiva za likovne umjetnosti HAZU).

Lhoteom³⁶⁴, kojemu je kasnije do 1925. češće iz Zagreba pisao. U tom atelieru slikao je svoga "Le bateliera"³⁶⁵. Pod kraj svoga boravka u Parizu 1921. odselio se u neki drugi atelier, jeftiniji.

Kad se 1921. u ljetu vratio u Zagreb, nije mogao nigdje naći ni stana, a kamo li atelier. Spavao je u prednjoj sobi moga stana u Gundulićevoj 50. II. kat lijevo. Adresa! ... vrata stana, pred kojim je stajala moja drhćuća mladost, i na koja je uvijek nečija ruka pozvonila! Sava je spavao u sobi, gdje su i drugi moji prijatelji odsjedali kad bi se vraćali iz Pariza kao Božidar Zajčić, Pjer Križanić i Mila Vod s Viktorom Bernfestom, kad se vratila iz Praga. Tu je Sava radio koliko je mogao. Na mojem pisaćem stolu radio je skice za inscenacije na zagrebačkom kazalištu³⁶⁶, te neke naslovne stranice za knjige. Naši zajednički prijatelji dolaze ovamo, te ovdje u toj prvoj sobi sjede u beskonačnim razgovorima: A. B. Šimić³⁶⁷, Savi najmiliji od prijatelja, Pjer Križanić, Mara Pjerova koja je u to vrijeme učila pjevati na konzervatoriju, Božidar Zajčić iz Samobora u to doba "pomoćnik tajnika" u Hrv. Kazalištu; Nikica Polić, brat Janka Polića Kamova, Benjamin u ovom krugu prijatelja, svirao je lijepo glasovir, Krešo Kovačić novinar, sin pisca "U registraturi", Ante Kovačića; Mila Vod i Viktor Bernfest kipari; Horvat Kiš (Istarski puti), U. Donadini, a od starih Andrija Milčinić kao otac, koji je uzeo za ženu Olgu Clementovu³⁶⁸, moju saučenicu iz lica³⁶⁹, s kojom sam osam godina do mature sjedjela u istoj klupi.

Šimić, Horvat – Kiš i Ulderiko Donadini umrli su još u to vrijeme jedan za drugim, sva trojica na tuberkulozi. Pjer otišao doskora u Beograd³⁷⁰ i ostavio Zagreb; Mara Pjerova

³⁶⁴ Šumanović u dva navrata pohađa najprije tri mjeseca tečaj, a potom i Lhoteovu Akademiju u Rue d' Odessa i pod utjecajem je njegova neokubističkog stila.

³⁶⁵ Le batelier, franc. lađar, splavar

³⁶⁶ Na prijelazu 1919. i 1920. radio je kao zamjena scenografa u HNK. Izveo je inscenaciju za operu Don Giovanni W. A. Mozarta u režiji Ive Raića, premijerno izvedenu 1.6.1920. Skice se čuvaju u Kazališnom arhivu i u Grafičkoj zbirci NSK u Zagrebu.

³⁶⁷ Ovo je prijateljstvo urodilo i umjetničkom suradnjom: 1919. Šumanović radi naslovnice Šimićeve časopisa *Juriš* (za br. 1 i 2), a 1920. naslovnicu za prvo izdanje njegove knjige *Preobraženja*.

³⁶⁸ 1924. Olga Clement udala se za Andriju Milčinića, kojem je to bio drugi brak.

³⁶⁹ Pohađale su Ženski licej u Zagrebu.

³⁷⁰ Od kraja I. svjetskog rata do 1922. radi kao urednik *Kopriva*, nakon čega prelazi u Beograd u *Novi list*, a 1923. u *Politiku*.

ostavila Pjera, boema, i udala se za dr. Borčića³⁷¹, liječnika, umrla u vrijeme Drugog Svjetskog rata. U Partizanima, pričao je Pjer kasnije, slučajno je naišao u oslobođenom Dubrovniku, po prvi put otkako je bježao pred okupatorom, na neke zagrebačke novine, i među umrlima našao ime Marino. Nije mogao skinuti očiju s toga imena, ne vjerujući i ne poimajući kako se namjerio upravo na ove novine i našao ime koje je tako živo vezalo na sebe njegove mlade godine, pričao je kasnije meni Pjer.

371 Vjerojatno je riječ o Berislavu Borčiću, liječniku.

Slika 33. Pjer Križanić, *Novinar Božidar Zajčić*, karikatura

Božidar Zajčić (sl. 33.), a i “Bogi – dar”, jer se tobože u Parizu pokušao potpisivati na francuski način, a Pjer Križanić mu je načinio portret, gdje veoma jedno izgleda, umro je u Moskvi na početku Drugog Svjetskog rata, kamo je bio poslan kao prvi delegat iz Jugoslavije u bolševičku Rusiju godinu dana prije II rata; – Olga Clementova poginula je u Drugom Svjetskom ratu u logoru u Jasenovcu.

– Ali u ovoj mojoj “Baladi”, u prozi, ovo je bio samo umetak u parentezi³⁷². –

³⁷² parenteza, okrugla zagrada

Slika 34. Sava Šumanović, *Mrtva priroda*, ulje, 1924.

Poslije dosta vremena, mislim tek 1923. g., našao je Sava neke dvije sobe na Prilazu Gjüre Deželića br. 49 te

ih pretvorio u atelier³⁷³. Ovdje je načinio sve one slike do 1925.g. koje je pred koje četiri godine kupila Novosadska Galerija³⁷⁴, oko 20 slika, mislim 1950. g. od barona Turkovića³⁷⁵. Iz tog doba imam dvije slike, ulja, dvije “mrtve prirode”³⁷⁶ (sl. 34.), sa stolicom na tri kose noge, na kojem je kod mene (O uspomene!) stajao kruh kod objeda.

U to vrijeme, ne znam točno dana ni mjeseca, ali svakako poslije povratka iz Pariza, uzeo je Sava namještenje u Muzeju za Umjetnost i Obrt³⁷⁷, gdje je upravo bilo prazno mjesto, a direktor muzeja bio je Gjuro Szabo. Szabo, koji je imao razumjevanja za rad umjetnika, premda Sava onda nije još imao nikakvog imena, koje bi pokazivalo njegovu vrijednost umjetnika, šta više, smatrali su ga i bez talenta³⁷⁸, osobito poslije njegova poznanstva s Lhote-om, kojega je počeo slijepo imitirati, Szabo je tražio od njega samo to, da dođe jedanput u tjednu u muzejsku biblioteku, u subotu prije podne i da dijeli knjige. To namještenje držao je Sava sve do 1925.³⁷⁹ g. kada je napustio Zagreb za uvijek.

Sada, poslije 28 godina, dospjela mi je u ruke, po prvi put iza toliko vremena 1925. godine, kad smo se posljednji put vidjeli u proljeće, reprodukcija jedne slike Savine u 3. br. “Umetnost” 1951. g. pod naslovom “Pijani brod”³⁸⁰ (sl. 35.) i, odmah sam vidjela, zadivljena, bacivši prvi pogled na sliku, da je Sava dostigao ono za čim je u onim mladim godinama težio, što je gledao pred sobom, svojim vidovitim pogledom umjetnika, a drugi nisu vidjeli i, radi čega se mučio, tražeći. Sva njegova božanstva nalaze se u toj slici koja sada leži predamnom. Ali kako! Učeći od njih stvorio je novo, svoje. Slika je živa od života samoga.

³⁷³ U tom atelieru ostaje do drugog odlaska u Pariz u svibnju 1925.

³⁷⁴ Galerija Matice srpske u Novom Sadu.

³⁷⁵ Zdenko Turković.

³⁷⁶ Jedna od dvije navedene slike, *Mrtva priroda*, ulje na platnu iz 1924., bila je izložena na retrospektivnoj izložbi 1984. u Beogradu, u vlasništvu je autoričinih nasljednika.

³⁷⁷ Od 1923. do odlaska u Pariz radi u knjižnici Muzeja.

³⁷⁸ Izložba koju je imao nakon povratka iz Pariza u Umjetničkom paviljonu u studenome 1921. doživjela je neuspjeh kod publike te naišla na nerazumijevanje dijela stručnjaka. Podršku dobiva od dijela kritike: A. B. Šimića, Lj. Micića, R. Petrovića i P. Križanića. Osjećajući nespornost sredine za ovakvo slikarstvo, sâm piše uvodni tekst za katalog u kojem objašnjava svoju umjetnost.

³⁷⁹ U svibnju 1925. ponovno odlazi u Pariz.

³⁸⁰ Slika *Pijani brod*, odnosno *Pijana lađa* nastala je 1927. i inspirirana je slikom *Splav Meduze* Théodorea Géricaulta. Prema nekim tumačenjima, kao inspiracija je poslužila istoimena pjesma Arthurea Rimbauda. Šumanovićeve slika bila je prihvaćena i izložena na Salonu nezavisnih početkom 1928. u Parizu.

Slika 35. Sava Šumanović, *Pijana lađa*, ulje na platnu, 1927.

Sve je jedan sklad i ljudi i more i gibanje, jedan moment, vječnog, sveopćeg na vječno zemaljskomu. Mnogo se mučio da dostigne Ingreovsku oblinu u formi i koliko je samo potrošio boje i platana! Na svemu, na prstima, na vratovima vidim “njegovog prijatelja” Van Gogha. Još vidim živo kako prstom urezuje u liniju po nekoj slici (reprodukciji) Van Gogha tumačeći mi nešto po onoj rečenici “rien ne negliger”³⁸¹, nema toga što nije jednako važno na jednom Djelu. Božanski učitelj osim Van Gogha, Cézannea, Gauguina i drugih nekih u to doba bio mu je Poussin³⁸² u Parizu (1920), pred kojega me je vodio, kad sam došla u Paris, kao

³⁸¹ rien ne negliger, *franc.*
ništa ne zanemariti

³⁸² U Književniku br. 2 lipnja
1924. Šumanović je objavio
članak pod naslovom *Zašto
volim Poussinovo slikarstvo.*

u hram, da ne bi u mojem kratkom boravku ondje promašila vidjeti kraj ostaloga i, Poussina.

Snaga koja izbija iz ovoga njegova Djela, prava je njegova snaga. Takav je bio u svemu u svojoj mržnji kao i u ljubavi. Mrzio je političke trzavice kod nas i zato se potpisivao francuskim pravopisom i dalje pošto se vratio u Zagreb iz Pariza 1920. g.

Za njega nisu postojala zabavljanja, bio je ozbiljan. Nije lumpao s ostalima. Kad je našao atelier poslije Pariza, na Prilazu, odlazio je u taj svoj atelier rano ujutro i tamo radio do 1 sat. Odlazio bi u atelier i makar kako neraspoređen za rad, čak i bolestan, makar tamo samo malo spremio i čistio, ništa ga nije moglo na nešto drugo odvratiti. U 1 h odlazio bi na objed. Poslije objeda u Kazališnu kavanu³⁸³, pa opet u atelier. Ne bi ni radi koga, ni pod koju cijenu propustio, da svoje vrijeme ne odradi u svojem atelieru. Uveče bi poslije večere opet odlazio u kavanu (kazališnu) i nije tamo ostajao dulje od 10 h, 10 i pol. Bio je točan u svojem dnevnom redu. Tamo je sjedio s drugovima iz akademije i mladim književnicima i umjetnicima u beskonačnim debatama. Oni ga nisu smatrali “ludim” nego “vudrenim”³⁸⁴, stari zagrebački kajkavski izraz, radi njegova oduševljavanja za savremenu evropsku umjetnost “kubizam”. Istina je, on je često znao svašta izgovoriti, “pour épater les bourgeois”³⁸⁵, kad se trebalo riješiti kakvog važnog nametljivog čovjeka. Ali – zašto su ga tamo u njegovoj okolini, u Šidu proglasili ludim! Ili je to bilo tamo u čijem interesu!?

U toj mojoj prvoj sobi, u kojoj je Sava dulje vremena boravio, neimajući stana, očajavajući, bez pravog rada, tražeći atelier, radeći na malom pisaćem stolu, skučen, studirao je

³⁸³ Kazališna kavana, koja se i danas nalazi na uglu Masarykove i Trga maršala Tita, otvorena je 1906. i bila je okupljalište glumaca i novinara.

³⁸⁴ vudren, *dijalekt*. udaren

³⁸⁵ pour épater les bourgeois, *franc.* kako bi zapanjio malograđane

stare majstore po reprodukcijama i knjigama, koje je sam kupovao, nije posuđivao od drugoga. Kakovu Tintoretovu reprodukciju znao bi svu išarati poprečnim i unakrsnim linijama, te bi tražio odnose linija i kutova po kojima je slika komponirana i divio se snazi i sigurnosti, koja je na taj način postignuta na toj slici. Kad bi dovršio ovo svoje traženje uz tumačenje i pričanje o onom što bi otkrivao, koje često ni njemu samom (u ono doba) nije bilo baš jasno, završio bi rekavši: "Ti to ne razumeš "devojčice", izraz, koji je često rabio prama meni premda sam bila nekoliko godina starija od njega³⁸⁶ i – onda bi se bacio sav zanesen na posao i, onako u elanu, koji kod njega nije bio bučan, nacrtao bi na čistom papiru geometrijsku sliku, kakovu je pronašao kod kojega starog majstora i u to bi ucrtavao likove svoje fantazije. On nije bio lagani, virtuozni crtač, dapače je teško crtao, nego je promišljeno, često u velikoj napetosti od uzbuđenja, komponirao svagdje i u svemu na čemu je radio, bilo na pejzažu, bilo na ljudskom licu, a na većem se platnu igrao ljudskim likovima i lakoćom mijenjao kao kompozitor na klaviru akordima. No bilo je također vrlo često, da se nezadovoljan, izmoren pružio na otomanu nasuprot pisaćem stolu, na kojem je radio i zapalio cigaretu, te bi duboko uvlačio dim i ispuštao kao da misli na nešto posve drugo. Tako bi ucrtavao po cijelu večer i onda sve skupa bacio. Uništio bi kakovu lijepu reprodukciju i bacio skupa s papirom.

Po večerama i u časovima odmaranja volio je čitati lahke stvari. Tako smo zajedno pročitali može se reći "more" lagane literature. Knjige smo dobavljali iz Sveučilišne Biblioteke, jer je tamo bibliotekar bio muž moje sestre prof.

³⁸⁶ A. Tkalčić Košćević bila je pet godina starija od S. Šumanovića.

dr. Joža Badalić³⁸⁷. Knjige je on dizao na svoje ime. Bili su to ponajviše romani sa sadržajem iz 18 stoljeća, kojima se više ne sjećam ni naslova ni pisca, a ni sadržaja. Ja sam sama izabrala lektiru po kartoteci. Sve na francuskom jeziku. Na pr. “L’homme qui c’est retiré du monde”³⁸⁸, koji nije imao ni svršetka, tako nismo doznali, što je bilo na kraju s našim junakom. No nije bilo ni važno, stvar je ipak bila “napeta”. Pročitali smo Voltairea, zatim “Madame de Maintenon” od nepoznatog pisca u nekih 8 ili 10 toma. To su bile knjige manjeg formata, stara izdanja, s velikim slovima, koje nitko nije čitao. Voltaire sa starim franc. Pravopisom. Pročitali smo u to vrijeme cijelog Anatola Francea koliko se god nalazilo u Sveučilišnoj Biblioteci i saživili se s njegovim junacima – učenjacima sve do preslatkog malog psića u “La rotisserie de la réine Pédaque”³⁸⁹ koji je okretao ražanj u toj gostionici itd. itd. Podrum ove biblioteke bio mi je dobro poznat. – Sve je to bilo na francuskom jeziku. Sava je volio sve što je bilo francusko s mladenačkim oduševljenjem, a ja sam naučila taj jezik još u djetinjstvu kraj neke gospođe Clement, Francuskinje, i njezine kćerke Olge, koja je bila mojih godina. Olga i ja išle smo zajedno u školu i sjedjele u istoj klupi 8 godina, kroz sve razrede srednje škole do mature. Da ne zaboravimo i Sava i ja, govorili smo tim jezikom međusobno. I tako smo se naučili, da smo se čak prepirali na tom jeziku (naravno u šali) jer smo poznavali francusku frazeologiju bolje nego našu na tom sektoru.

Ali – pogled mi se opet vratio i ukočio na reprodukciji “Pijana lađa”. Naslov nije pravi. Da je Savi bilo dopušteno dalje živjeti, naslov bi ovomu bio: “Put u pijanstvo stvaranja, Prva slika.”

³⁸⁷ Josip Badalić, suprug Antonijine sestre Anke, od 1919. do 1945. radio je kao bibliotekar u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

³⁸⁸ L’homme qui c’est retiré du monde, *franc.* Čovjek koji se povukao iz svijeta

³⁸⁹ La rotisserie de la réine Pédaque *franc.* Pečenjarnica kraljice Pédaque

Svojom inteligencijom, voljom, marljivošću te uživljavanjem u bit stvari ušao je u Prostor, dirnuo ga Genij. Kad bi Sava to vidio što sam ovdje napisala, odmahnuo bi rukom: “Ne volim fraze” – Ipak je njegova snaga ležala u figurativnom prikazivanju, a što je on tamo u Šidu načinio dokaz je samo velike slikarske sposobnosti umjetnikove na nepovoljnom terenu.

Za vrijeme svoga školovanja, on nije trebao trošiti svoje snage na brige običnog svakodnevnog života, nego je cijelog svoga čovjeka uložio u svoju strast za slikanjem. On nije znao što je briga za jelo, odakle će namaknuti platno, boje, knjige, papir kao mnogi drugi oko njega. Imao je umjereno ali dosta novaca za život, premda je često govorio u bojazni, da će mu roditelji obustaviti dohodak ne bude li ovakav ili onakav prema njihovoj volji. Prešućivao je pred njima svoje prijatelje katolike u Zagrebu. Roditelji su mu bili imućni, dapače u to doba veoma imućni. Ali se o tom rijetko i malo govorilo, a novac koji mu je bio potreban za život, dolazio je kao iz nekog nevidljivog automata svakoga prvoga u mjesecu. Ni o velikim praznicima nije išao kući u Šid. Sava je bio jedino dijete u svojih roditelja. Kad je našao atelier na Prilazu napokon, naručivao je boje direktno iz Pariza, a knjige i platno preko zagrebačkih firma; znao je napeti po 20 platna, velikih i malih i brzo bi slikao jedno za drugim i sve bi negdje ostavio, za kakovu manju svotu i kupovao bi opet novi slikarski materijal.

Sava je bio dobar drug. Milan Steiner iz trgovačke obitelji u Sisku, židov, bio mu je u to doba najbliži od drugova. Kupovali su i čitali iste knjige, koje su i meni davali i posuđivali, te mi objašnjavali i tumačili, a sebi čistili pojmove, te

sam tako dobivala shvaćanje za njihovo, onda novo gledanje na slikarsku umjetnost. Mali Steiner! Bio je malen, slabašan, bio je grbav³⁹⁰. Jadan! Drugovanje s njim bilo je kratko. Poklonio mi je jednu sliku, ulje: našega druga Jesiha³⁹¹ na travi u parku pred školom, “pleinair”; i svoj portret, bakropis. Umro je 1918. od one gripe, koja se javila iza Prvog svjetskog rata pod imenom “španjolska”³⁹². Prošao je tiho i pao u zaborav. “Ako mene uhvati”, rekao je jedanput svojim piskutavim glasom grbavca, stajali smo na suncu kod kazališta, “onda sam gotov”. I tako je bilo. Umro je naskoro.

A kada je Sava čuo da je umro Šimić³⁹³ – doznao je za to u kazališnoj kavani – došao je i, kad je izgovorio upravo teško, da nema više Šimića legao je na otoman i zaplakao gorko kao malo dijete, upravo zajecao. To su bili tužni dani, kad je Šimić bio bolestan. Stanovao je na Opatovini (br. 43)³⁹⁴ kamo smo ga jedan za drugim posjećivali. Znali smo, da je teško bolestan, ipak je vijest o njegovoj smrti došla nenadano i djelovala potresno na nas. Nije se prije vidjelo da je Ante tako duboko ušao u srce Savi!

Kad je stric³⁹⁵, hranitelj Joza Turkalja, kipara, Valdecova đaka, u vrijeme Prvoga svjetskog rata poginuo u Slavoniji od Mađara (njega i ostale seljake privezali su Mađari kao “izdajnike” oko stoga sijena i sve zapalili). Pričao je Joza, i Joza ostao sam, Sava je dijelio s njime hranu, i to mu je majka slala iz Šida, čitavu jednu zimu, dok se Joza opet nekako oporavio.

Božidaru Zajčiću, “boemu i grabancijašu”, kako se sam nazivao, platio je 1921. godine put iz Pariza u Zagreb, kad je tamo počeo gladovati, i nije imao novaca da se vrati kući. Naravno, to Savini roditelji nisu smjeli znati. Zajčić je taj

³⁹⁰ U dobi od sedam godina M. Steiner obolio je od tuberkuloze pluća s komplikacijama zbog čega mu je odstranjeno jedno plućno krilo. To je utjecalo na njegov rast te je ostao nizak i deformiran u gornjem dijelu tijela [Boris Vrga, *U temeljima hrvatske moderne (pred rodnom kućom Milana Steinera)*, Sisak, 2003.].

³⁹¹ Slavko Jesih.

³⁹² Vidi bilješku 324.

³⁹³ Antun Branko Šimić umro je 2.5.1925. s nepunih 27 godina od *španjolice*, kao i M. Steiner.

³⁹⁴ Godine 1978. Društvo književnika Hrvatske postavilo je spomen-ploču na ovu kuću u kojoj je A. B. Šimić proveo posljednje godine života.

³⁹⁵ U tekstu o Rudi Valdecu autorica u ovom kontekstu govori o Turkaljevu ocu, a ne stricu.

novac imao vratiti (Sava je bio štedljiv) i ostaviti kod mene do Savina povratka u Zagreb, što dragi Darko nikad učinio nije, niti ga je Sava na to kasnije sjetio. Sretno doba mladosti! Danas su već obojica mrtvi. Darko je umro u Moskvi za vrijeme Drugog svjetskog rata, od upale pluća, koju je dobio kod neke uzbune pred neprijateljskim avionima, tako mi je pričao Pjer, kad je prvi put došao iza ovoga Drugoga rata u Zagreb, a Savu su ubili ustaše u Šidu!

I ova dvojica bili su na svoj način dobri prijatelji. Oni su vodili beskonačne “političke” razgovore. Zajčić je bio katolik, pa ga je neka viša sila opredijelila za Hrvata; Sava je bio pravoslavac, pa je i njega neka viša sila opredijelila za Srbina. Pa bi Sava znao reći usred razgovora sa žestinom, da bi ovoga ili onoga znanca Zajčićeva trebalo objesiti nasred Jelačićeva trga, jer je tobože “Frankovac”³⁹⁶, a Zajčić bi mu na to onim njegovim dragim smiješkom odgovorio Matoševski: “Iš mrcino vlaška”, a zatim bi obojica otišli rame uz rame, rukom o ruku u Kazališnu kavanu, kao da nisu nikada ništa slično izustili.

Majka! Majka Savina u svojem vjerskom fanatizmu i religioznoj netrpeljivosti naprama katolicima i, koja je u svojem materinjem egoizmu poznavala samo “svoje” i “vlastito”, nije vidjela jadna, kuda vodi svoga sinka. Kako je mogla, jao, misliti kasnije, u ovom drugom svjetskom ratu, da će ovu svoju mržnju novcem moći otkupiti, kad je govorila, kažu: “Ja ću im plaćati da te ne diraju... Ali – možda je tako zapisano u sudbini svjetova, da se proslavi Šid!

Vjera, religija, crkva, politika, nacija, kakva mješavina pojmova. Razlika u vjeri! Za Savu nije postojala i on, Sava, više je u Zagrebu drugovao s katolicima nego s pravoslav-

³⁹⁶ Frankovci, sljedbenici Hrvatske čiste stranke prava, protivnici ujedinjenja južnoslavenskih naroda, na čijem je čelu nakon Ante Starčevića bio Josip Frank.

nima. Omladina, kojoj je on pripao, sva je bila napredna i složna, katolik, pravoslavac ili židov. Roditelji Savini nastojali su baš u svojem pravoslavlju, da se ističu nad katolike i tako s religioznog polja skrenuše na političko, kolike zablude, kolike žalosti! Kakva tragedija!

Sava onda nije bio Srbin, kao što ni ova omladina nisu bili Hrvati s ciljem prama kojemu su niski elementi kod nas zločinački usmjeravali narod. U ovom drugovanju bilo je naprotiv mnogo draži u tim razlikama, a da se i ne govori o dobrom uplivu ka izjednačenju, što ga je imao jedan element na drugi. Na svojim radovima u to vrijeme poslije Pariza (1920) potpisivao se francuskim pravopisom³⁹⁷, jer nije htio da se potpiše ni ćirilicom ni hrvatskom latinicom, kako je sam predamnom govorio, premda je i te kako bio Srbin.

Jedna je samo vjera postojala za njega i to vjera u njegovu umjetnost.

Bio je čiste duše, vedre naravi, premda je katkada u poslu i kad je bio jako umoran imao izraz duboke melankolije u očima. Mila Wod (Wodsedalek, Valdecov đak), koja je jedno vrijeme dijelila sa Savom atelier kod Keperta u Jukićevoj 8a³⁹⁸, prije nego je otišla u Prag s Viktorom Bernfestom, kiparom i kolegom, rado priča kako se Sava znao smijati: "Hr-zao je kao ždrebe i pokazivao dva reda zdravih jakih bijelih zubi. Tako je hrzao, da je sve oko sebe natjerao na smijeh." Kosa mu je bila crna i sjajna, valovita, oči tamne. Bio je dosta visok i čvrsto građen, a način kako je davao sebe, činio ga je starijim nego je u istinu bio po godinama. Ali noge su mu bile iskvarene u koljenima (Iksfüsse), a tabani ravni, posve ravni, da je upravo teško hodao. To ga je spasilo da nije u Prvom svjetskom ratu morao ići u rat za Austriju.

³⁹⁷ Potpisivao se kao S. Choumanovich.

³⁹⁸ Vidi bilješku 355.

Jedanput je bio bolestan. Dobio je upalu zglobova i odležao je kod mene u “prvoj sobi” nekoliko tjedana, dok nije ozdravio. Soba je bila manja s pisaćim stolom, trokrilnim ormarom za knjige, dva fotelja, mali otoman i veći kauč u kutu, na kojem je sad Sava ležao. Liječio ga je dr. Lujo Thaller, moj vršnjak iz srednje škole. Sjećam se jedne nedjelje popodne. Oko 4 sata poslije podne došao je dr Thaller prije svoje popodnevne šetnje i, nakon pregleda izjavio svečano mukotrpnom Savi (kod upale zglobova su veliki bolovi), da je najgore prošlo i, samo još malo strpljivosti, pa će biti sve dobro. Kad je liječnik otišao, ostao je iza njega pravi nedjeljni mir i tišina u stanu. Svi su ukućani već bili izašli. Prozori su bili širom otvoreni kao i dvokrilna vrata između jedne i druge sobe. Bilo je proljeće. Svježi zrak pun mirisa cvijeća i mladoga lišća strujao je iz Botaničkog vrta, kuda je mnogo zagrebačkih građana uputilo svoje šetnje toga proljetnog, nedjeljnog popodneva. Do moga prozora u visini drugoga kata, dopirao je šum koraka šetalaca po pločnicima i prigušeni ljudski govor. Dok sam kod prozora crtala jedan zemljani lonac iz Arheološkog muzeja, gdje sam u to vrijeme bila namještena kao crtač³⁹⁹, a posao mi je išao od ruke, i, razgovarala pomalo kroz otvorena vrata s bolesnikom, jedna mala ptičica, mala lastavica, spustila se na otvoren prozor kupaone i zacvrkutala kao solist u ovu simfoniju zvukova grada u nedjeljno popodne. Što je našla u tom “Lichthofu”, kuda se otvarao taj prozor, u toj polutami s modrim kvadratnim otvorom prama nebu, stalno već nekoliko proljeća i svojim prisustvom i dražesnim, nježnim cvrkutom umirivala moju osamljenost. Njegovi prijatelji ovdje govorili su da je “vudren”. Što znači biti “vudren”. Znači čovjeka, koji govori

³⁹⁹ Od 1920. do 1927. autorica je radila kao crtač u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

ono, što se drugi ne usuđuje reći, ili govori tako, da ga drugi ne razumiju, često, vrlo često čovjeka duhom uzdignuti-jeg nad svoju okolinu. Tamo u Šidu proglasili su ga ludim. Ali – on nije bio nikada lud – nego samo osamljen i sputan u okove svojih prilika i okoline, očajan što nije mogao biti slobodan, posve slobodan za svoje stvaranje. Nije mogao da dâ sav svoj duh, sebe svega, potpunoga u svoje Djelo, da izgubi sebe bezkompromisno u stvaralačkoj opojenosti – bez računa. Osjećajući se slab i nemoćan u toj materijalnoj ovisnosti u njemu se lomilo, trgalo i tijelo i duša i to takovom snagom, da je iz te borbe izašao kao iz teške bolesti. (Mislio je da bježi u Paris, da se spasi!) A kad je napokon odlučio da živi posve u Šidu⁴⁰⁰, on je žrtvovao sebe iz ljubavi prema svom slikarskom umijeću. A kad je stavio svoj život na oltar svoga slikarstva, on nije više bio sposoban da misli o kakovu zlu što bi njega lično moglo zadesiti, jer tamo u Šidu posred neprijateljskog klanja u Drugom svjetskom ratu, on se nije ni krio ni bježao.

Nije on bio lud, nego je njega lomio njegov buntovni osjećaj, koji nije mogao doći do svoga punoga stvaralačkog krika. Nije se mogao ni obraniti od onoga koji ga je gušio, a borio se da mu i samomu ne dođe do svijesti, tko je taj koji mu neda da živi, jer su to bili njegovi roditelji koje je ljubio.....et je touche á la fin de la ballade⁴⁰¹.

Zagreb, 1953.

⁴⁰⁰ Godine 1930. Šumanović odlazi iz Pariza i vraća se u Šid, koji ne napušta sve do smrti.

⁴⁰¹ Et je touche á la fin de la ballade, *franc.* A ja dolazim do kraja balade

POPIS ILUSTRACIJA

1. Antonija Tkalčić Košćević, Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
2. Antonija Tkalčić Košćević: *Vladimir Tkalčić*, bronca, MUO, reprodukcija iz kataloga *Izložba kiparskog stvaralaštva*, Zagreb, Gliptoteka JAZU, 1972.
3. Polaznici Više škole za umjetnost i umjetni obrt (najviši red: M. Kren, J. Kratena, V. Braniš, S. Tajčević, M. Jovanović, V. Šipek; 2. red: M. Steiner, P. Orlić, D. Car, M. Schauf, D. Adamović, J. Leović, B. Car, R. Jean, V. Silovski, M. Gjurić; 3. red: F. Bramor, V. Siebenschein, A. Košćević, O. Antonini, F. Ćus, Z. Šprem; 4. red: M. Vrbić, J. Turkalj, M. Belošević, Šegina, R. Frajs), Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
4. Đaci Umjetničke škole 1913. (I: V. Braniš, II: R. Jean, III: A. Košćević, IV: F. Ćus, V: H. Juhn), Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
5. Antonija Tkalčić Košćević: *Ženski akt*, tuš na papiru, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Ostavština Bauer
6. Antonija Tkalčić Košćević: *Bon-ton, savjeti za lijepo ponašanje*, Zagreb, Žena u borbi, 1953.
7. Rudolf Valdec sa srpskim ordenom dodijeljenim za portretiranje kralja Petra I., fotografiju je Valdec posvetio prijatelju Arpadu Pečiću, 9.4.1904. godine, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Ostavština Bauer
8. Helena Valdec: *Silvana Plavšić* (kći Dušana Plavšića udata Seissel), sadra, 1920., Gliptoteka HAZU, reprodukcija iz kataloga *Izložba kiparskog stvaralaštva*, Zagreb, Gliptoteka JAZU, 1972.
9. Branimir Petrović: *Silvestrovo u Ulrichu*, 1910., fotografija na dopisnici, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Ostavština Valdec

10. Velika umjetnička proslava zagrebačkih likovnih umjetnika (Tutankhamenova povorka) održana 1.2.1924. u prostorijama Music halla (Hrvatskog glazbenog zavoda), dopisnica, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Ostavština Bauer
11. Ilustracija s pozivnice za Tutankhamenovu povorku 1.2.1924., Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Ostavština Ulrich
12. Branimir Petrović: *Živio Valdec!*, karikatura na razglednici B. Petrovića i M. Krušlina iz Zagreba Valdecu u Varaždinske Toplice, kolovoz 1911., Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Ostavština Valdec
13. Društvo i štićenici gospođe Valdec, Vrhovec oko 1920. (slijeva nadesno: gđa Trstenjak, Justina Čikoš, sin gđe Trstenjak, slikar Bačić, ljevač u gipsu Tajder, Božo Erbežnik, Mirko Uzorinac, Helena Valdec, Pauli Čikoš [sin Bele Čikoša]), Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
14. Rudolf Valdec s Genom i Ivicom, Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
15. U salonu na Vrhovcu, 1922. (slijeva nadesno: Ćiril Iveković, Tonka Koščević, Helena Valdec, Ruda i Geno Valdec, Hotko, u pozadini Bajadera Mile Wod), Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
16. Pjer Križanić: *Nekada i sada*, karikatura objavljena u Pokretu 20.6.1922., Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Ostavština Valdec
17. Rudolf Valdec: *Skica za spomenik J. J. Strossmayeru*, olovka na papiru, skicirna bilježnica, Arhiv za likovne umjetnosti HAZU, Ostavština Valdec

18. Rudolf Valdec: *Skica za spomenik J. J. Strossmayeru u Osijeku*, sadra, izloženo na Umjetničkoj izložbi u Osijeku 1906., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
19. Rudolf Valdec: *Skica za spomenik Franji Račkom*, sadra, Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
20. Ivka Orešković: *Autoportret*, ulje, 1918., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
21. Ivka Orešković (sjedi treća slijeva) s prijateljicama u Požegi, fotografija oko 1900., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
22. Ivka Orešković: *Moj otac*, ulje, 1916., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
23. Ivka Orešković: *Moj brat*, ulje, 1916., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
24. Ivka Orešković: *Novi (Motiv iz Novog)*, akvatinta, 1914., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
25. Ivka Orešković: *Bol*, ulje, 1916., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
26. Ivka Orešković: *Mala Bosanka*, pastel, 1921., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
27. Ivka Orešković: *Istranka*, ulje, 1920., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
28. Ivka Orešković, *Pogled iz ateliera na Tratinskoj cesti*, ulje, 1927., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
29. Ivka Orešković u narodnoj nošnji, fotografija, Foto M. Kovačić, Sušak oko 1935., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU

30. Sava Šumanović: *Autoportret*, ulje, 1925., Moderna galerija, Zagreb, Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
31. Sava Šumanović, oko 1920., Fototeka Arhiva za likovne umjetnosti HAZU
32. Sava Šumanović: *Golgota*, ulje, 1919., Narodni muzej, Smederevska Palanka, reprodukcija iz kataloga Sava Šumanović – slikar svjetlosti, Beograd 2002.
33. Pjer Križanić: *Novinar Božidar Zajčić*, karikatura objavljena u Ilustrovanim novostima
34. Sava Šumanović: *Mrtva priroda*, ulje, 1924., privatno vlasništvo, reprodukcija iz kataloga retrospektivne izložbe 1984.
35. Sava Šumanović: *Pijana lađa*, ulje, 1927., Narodni muzej, Beograd, reprodukcija iz kataloga retrospektivne izložbe 1984.

BIOGRAFIJE

ADAMOVIĆ, Dušan, srpski slikar (Sanski Most, 1893. – ?). Upisao je Višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1911.

AKŠAMOVIĆ, Antun, bosansko-srijemski, đakovački biskup (Garčin, 1875. – Đakovo, 1959.).

ALAČEVIĆ BORELLI, Vanda, rođakinja slikarice Zoe Borelli.

ALAUPOVIĆ, Tugomir, književnik i političar (Dolac kraj Travnika, 1870. – Zagreb, 1958.).

ALEX, J. Adolf, češki slikar, grafičar i književnik (Strmilovče, Češka, 1890. – 1957.). Školovao se na Akademiji likovnih umjetnosti u Pragu i Münchenu. Bio je član Udruženja grafičara *Hollar* i Grupe *Manes*.

ANDERSEN, Hans Christian, danski književnik (Odense, 1805. – Kopenhagen, 1875.). Autor je najpopularnijih bajki za djecu.

ANGER, Marija, slikarica (Samobor, 1887. – Samobor, 1920.), supruga slikara Ivana Benkovića.

ANTONINI, Otto, slikar (Zagreb, 1892. – Zagreb, 1937.). Završio Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1913. godine. Jedan je od najznačajnijih hrvatskih ilustratora.

ARNDT, Alfons, austrijski slikar.

AUER, Robert, slikar (Zagreb, 1873. – Zagreb, 1952.). Školovao se na Obrtnoj školi u Zagrebu, na Umjetničko-obrtnoj školi u Beču i na Akademiji u Münchenu. Godine 1897. sa suprugom Leopoldinom otvorio je privatnu umjetničku školu u Zagrebu. Od 1908. do 1918. profesor na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt.

BABIĆ, Ljubo, slikar i povjesničar umjetnosti (Jastrebarsko, 1890. – Zagreb, 1974.). Polazio je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1908. – 1910. u klasi prof. Crnčića. Školovanje je nastavio u Münchenu i Parizu. Od 1916. do 1961. predaje na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt. Bio je član JAZU.

BACH, Ivan, povjesničar umjetnosti i muzeolog (Zagreb, 1910. – Zagreb, 1983.). Kustos Muzeja za umjetnost i obrt od 1937. do 1972. godine.

BAČIĆ, Antun, slikar (Subotica, 1887. – Subotica, 1977.). Upisao je 1908. Višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Studij nastavlja u Münchenu 1911. godine.

BADALIĆ, Josip, slavist, književni povjesničar (Deanovec, 1888. – Zagreb, 1985.).

BARANYAI, Aladar, arhitekt (Szászvár, 1879. – Zagreb, 1936.). Pripada jednoj od prvih generacija polaznika Građevne stručne škole osnovane 1897. u sklopu Obrtne

škole. Autor je brojnih stambenih i rezidencijalnih objekata u Zagrebu i Hrvatskoj, koji predstavljaju stilski raspon od secesije do moderne.

BARBARIĆ, Aleksandar, slikar (Rogatica, 1891. – ?). Upi-sao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1908.

BAUER, Antun, teološki pisac, zagrebački nadbiskup (Brez-nica, 1856. – Zagreb, 1937.). Za člana JAZU izabran je 1896. godine, nadbiskup od 1914.

BECIĆ, Vladimir, slikar (Brod na Savi, 1886. – Zagreb, 1954.). Kraće je vrijeme polazio privatni tečaj Čikoša i Crnčića. Godine 1905. odlazi na Akademiju u München, a 1909. u Pariz. Od 1924. do 1947. bio je profesor na Višoj školi za umjetnost i umjetnički obrt. Član JAZU od 1934.

BENKOVIĆ, Boris, sin Ivana Benkovića.

BENKOVIĆ, Ivan, slikar i grafičar (Rečica, 1886. – Chicago, 1918.). Završio je Višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1911. (B. Čikoš-Sesija, M. Cl. Crnčić). Studij nastavlja na Akademiji u Beču, potom u Parizu, nakon čega odlazi u New York. Bavio se grafikom i ilustracijom.

BENKOVIĆ, John, sin Ivana Benkovića.

BERGER, Salomon, sakupljač hrvatskih narodnih rukotvori-na (Mnješice, 1858. – Zagreb, 1934.). Njegova zbirka temelji

je Etnografskom muzeju u Zagrebu kojemu je bio upravitelj do smrti.

BERNFEST, Gjuro Jurica, sin Viktora Samuela Bernfesta i Mile Wod.

BERNFEST, Viktor Samuel, kipar (Garčin, 1894. – Zagreb, 1978.). Upisao je 1918. kiparstvo na Kraljevskoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu, no već 1919. prelazi na Akademiju u Pragu, gdje 1923. završava medaljerstvo u klasi prof. O. Španiela.

BESTALL, pl. Anka, slikarica i likovna pedagoginja (Petrinja, 1861. – Zagreb, 1946.). Učila je crtanje i slikanje na ženskom odjelu Obrtne škole u Zagrebu te na Akademie der Bildenden Kunste i školi Otona Wolffa u Münchenu. Predavala je na ženskom odjelu za crtanje i umjetni obrt Obrtne škole i na Višoj djevojačkoj školi u Zagrebu.

BILINIĆ, Harold, arhitekt (Split, 1894. – Split, 1984.). Arhitekturu studirao u Trstu i Firenci. Na temelju zamisli i skica I. Meštrovića projektira velik broj građevina i spomenika u Hrvatskoj.

BILINIĆ, Pavao, kipar i klesar (Split, 1860. – Zagreb, 1954.). U njegovoj klesarskoj radionici u Splitu djelovali kipari i klesari I. Meštrović i T. Rosandić i drugi. Otac arhitekta Harolda Bilinića.

BILINIĆ, Regina, slikarica (Split, 1862. – Split, 1918.). Supruga Pavla Bilinića. Amaterski se bavila slikarstvom i podučavala u privatnoj školi za slikare amatere.

BILEK, František, češki kipar i grafičar (1872. – 1941.).

BLAU, Tina, austrijska slikarica, istaknuta predstavnik Bečke secesije (Beč, 1845. – Beč, 1946.). Uz Rosu Mayerder i A. F. Seligmanna, sudjelovala u osnivanju "Kunstschule für Frauen und Mädchen", umjetničke škole za žene na kojoj je i predavala.

BOLLÉ, Herman, njemački arhitekt (Köln, 1845. – Zagreb, 1926.). Nakon završena dva viša razreda graditeljske obrtne škole u Kölnu radio je u ateljeima nekoliko arhitekata (Seidmann, H. Wiethase, F. Schmidt). U Italiji upoznaje J. Strossmayera i I. Kršnjavoga te dolazi u Đakovo, gdje uz F. Schmidta vodi gradnju katedrale. U Zagreb ga je pozvao Kršnjavi i prije potresa, 1879. godine, kako bi obnovio katedralu. Od tada ne prestaje njegova plodna graditeljska djelatnost i aktivna uloga u kulturnom životu Hrvatske. Jedan je od osnivača Obrtne škole (1882.), čiji je graditeljski odjel vodio 32 godine.

BORELLI VRANSKA ALAČEVIĆ, Zoe, slikarica (Zadar, 1888. – Firenca, 1980.). Polazila je tečaj Čikoša i Crnčića, kasnije uči slikarstvo u Beču i Rimu.

BRANIŠ, Vojta (Vojtjeh), kipar (Bzenec, Moravska, 1893. – Zagreb, 1983.). Upisao je Privremenu višu školu za umjet-

nost i umjetni obrt 1911. Specijalizirao je drvorezbarstvo u Pragu i Beču.

BUČOVSKI, operni pjevač.

BUKOVAC, Vlaho, slikar (Cavtat, 1855. – Prag, 1922). Završio je slikarstvo na École des Beaux Arts u Parizu kod prof. A. Cabanela 1880. Od 1903. bio je izvanredni profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Pragu. Jedan je od najznačajnijih hrvatskih portretista, predstavnik tzv. zagrebačke šarene škole.

BULIĆ, don Frane, arheolog, povjesničar i konzervator (Vranjic, 1864. – Zagreb, 1934.).

CAR, Bogumil, slikar (Zagreb, 1891. – Rovinj, 1969.). Diplomirao je na Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1914. Bavio se ilustracijom i karikaturom. Radio je kao učitelj crtanja na Pomorskoj školi u Bakru i zagrebačkim gimnazijama.

CAR, Dora, slikarica (Zagreb, 1889. – Zagreb, 1964.). Upi-sala je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1909., gdje je diplomirala 1913. godine. Djelovala je kao likovni pedagog u djevojačkim školama. Slikala je lirske krajolike i mrtve prirode.

CÉZANNE, Paul, francuski slikar (Aix-en-Provence, 1839. – 1906.). Predstavnik postimpresionizma.

CIMABUE, talijanski slikar (Firenca, oko 1240. – oko 1302.).

CLÉMENT MILČINOVIĆ, Olga (Vrhovac, 1892. – Jasenovac, 1942.). Upisala je slikarstvo 1910. na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt. Radila je kao učiteljica na Državnoj muzičkoj akademiji u Zagrebu. Druga supruga Andrije Milčinovića.

CRNČIĆ, Menci Clement, slikar i grafičar (Bruck na Muri, 1865. – Zagreb, 1930.). Slikarstvo i grafiku studirao je u Beču i Münchenu. U Zagrebu 1903. otvara s B. Čikošem-Sesijom privatnu slikarsku školu koja prerasta u Višu školu za umjetnost i umjetni obrt, a zatim u Akademiju, na kojoj je profesor od 1907. do smrti. Član JAZU od 1919.

CVETIŠIĆ, Klotilda (udana KRENEIS), pedagog (Zagreb, 1853. – Osijek, 1947.). Učiteljica jezikoslovlja i povijesti na građanskim školama, tajnica Odbora zagrebačkih gospođa za podizanje Strossmayerova spomenika.

CVETIŠIĆ, Vjekoslav, pisac (Zagreb, 1881. – Zagreb, 1959.). Od 1912. do umirovljenja 1940. računovođa i tajnik Umjetničke akademije u Zagrebu.

ČIKOŠ, Justina (rođ. Modesti), majka Bele Čikoša-Sesije.

ČIKOŠ, Petar, otac Bele Čikoša-Sesije.

ČIKOŠ-SESIJA (CSIKOS-SESSIA), Bela, slikar (Osijek, 1864. – Zagreb, 1931.). Studirao je slikarstvo u Beču. U Zagrebu 1903. otvara s M. Cl. Crnčićem prvu privatnu slikarsku školu. Od 1907. do smrti bio je profesor na Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt, kasnije Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu.

ČUTUKOVIĆ, Đorđe, slikar (Zemun, 1888. – ?). Upisao je Višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1909., diplomirao 1913. godine.

ĆUK, Nikola, ugledni zagrebački trgovac (?, 1860. – Zagreb, 1937.). Aktivno sudjelovao na promicanju i razvoju hrvatske privrede.

ĆUS, Đuro, otac Ferde Ćusa.

ĆUS, Ferdo, kipar (Zagreb, 1891. – Crni vrh, Srbija, 1914.). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1907., diplomirao 1910. Usavršio je obradu drva u drvorezbarskoj školi u St. Christini, Tiro, 1913. godine.

DEČAK, Milan, pravnik, sportski djelatnik (Zagreb, 1883. – Zagreb, 1968.).

DEČAK, Mirko, književnik i novinar (Zagreb, 1880. – Stegnevec kraj Zagreba, 1938.).

DEFRAČESKI, Ante, pedagog (Ližnjan, 1894. – Skrad, 1949.). Bio je profesor Učiteljske i Više pedagoške škole u Zagrebu.

DEKLEVA, Dragica, restauratorica u Muzeju za umjetnost i obrt.

DEUTSCH, Julio (Hugo), arhitekt (Göppersdorf, 1859. – Zagreb, 1922.). Završio je arhitekturu u Beču, a u Zagreb dolazi 1898. S L. Hönigsbergom osniva zajedničku tvrtku Hönigsberg-Deutsch.

DEVINT, Stephan, student na Umjetničkoj akademiji u Bruxellesu.

DEŽMAN, Kornelija (Zagreb, 1847. – Zagreb, 1939.), predsjednica Odbora zagrebačkih gospođa za Strossmaye-rov spomenik, majka Milivoja Dežmana.

DEŽMAN, Milivoj, književnik, novinar i liječnik (Zagreb, 1873. – Zagreb, 1940.). Uređivao je modernistička glasila Mladost, Hrvatski salon, Život i Vijenac. U razdoblju od 1903. do 1940. bio je urednik Obzora.

DIMITRIJEVIĆ, Mišo (Mihajlo), glumac i pisac (Šabac, 1854. – Zagreb, 1909.). U dva je navrata bio angažiran u zagrebačkom HNK-u (1885. – 1887., 1892. – 1909.). Su-prug zagrebačke glumice Mile Dimitrijević.

DOMJANIĆ, Dragutin Milivoj, književnik, pravnik (Krči, 1875. – Zagreb, 1933.).

DONADINI, Ulderiko, književnik (Plaški, 1894. – Zagreb, 1923.). Uređivao je časopis Kokot, jedno od glavnih glasila hrvatske avangarde.

DONATELLO, talijanski renesansni kipar (Firenca, oko 1386. – 1466.).

DÖTLING, lijevač u prvoj lijevaonici sadre na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt

DUBOIS, Paul-Maurice, belgijski kipar (Aywaille, 1858. – Ukkel, 1938.). Od 1902. profesor na Kraljevskoj umjetničkoj akademiji u Bruxellesu.

DUBSKÝ, Josip, građevinski poduzetnik (Beroun, 1868. – Zagreb, 1933.). U Zagrebu djeluje od 1897. godine, a njegovo je građevinsko poduzeće izvelo konstrukciju crkve Sv. Blaža.

EBERLE, Syrius, njemački kipar (1844. – 1903.), profesor na Umjetničkoj akademiji u Münchenu.

ECKHEL, Hektor, arhitekt (Trst, 1855. – Zagreb, 1934.). U Trstu je završio Visoku tehničku školu. Bollé ga je pozvao u Zagreb 1881., gdje je nadzirao obnovu katedrale. Od 1883. do umirovljenja 1925. bio je profesor na Obrtnoj školi u Zagrebu.

ECKHEL, Margarita, kći Hektora Eckhela.

EHRLICH, Hugo, arhitekt (Zagreb, 1879. – Zagreb, 1936.). Diplomirao i radio u Beču, u Zagrebu od 1909. S V. Kovačićem projektirao je niz stambenih i obiteljskih kuća, a između dva rata izveo mnoge reprezentativne javne objekte.

ERBEŽNIK, susjeda obitelji Valdec na Vrhovcu.

FANCEV, Franjo, književni povjesničar i filolog (Virje, 1882. – Zagreb, 1943.). Član JAZU.

FELBINGER, Bartol, graditelj (Cheb, 1785. – Zagreb, 1871.). U Zagreb dolazi 1809. kao zidarski majstor gdje niz godina djeluje kao najplodniji zagrebački graditelj klasicizma.

FERNKORN, Anton Dominik, austrijski kipar (Erfurt, 1813. – Beč, 1878.). Autor je prvih zagrebačkih javnih spomenika (Ban Josip Jelačić, Sv. Juraj, Madona s četiri anđela).

FETISOV, Petar Pavlovič, arhitekt (Moskva, 1877. – Zagreb, 1926.). Završio je arhitekturu u Sankt Peterburgu, a povijest umjetnosti specijalizirao u Londonu i Münchenu. U Zagrebu je predavao na Tehničkoj visokoj školi (1920. – 1926.) i izveo nekoliko pročelja zgrada.

FISCHER, Ignjat, arhitekt (Zagreb, 1870. – Zagreb, 1948.). Studirao je u Beču i Pragu. U Zagrebu je izveo mnogobrojne javne objekte.

FRAIS, Rudolf, kipar i slikar (Zagreb, 1887. – Zagreb, 1969.). Upisao je Višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1911., a apsolvirao 1915. Studirao je slikarstvo kod M. C. Crnčića, R. Auera i O. Ivekovića i kiparstvo kod R. Valdeca i R. Frangeša Mihanovića.

FRANCE, Anatole, francuski književnik (Pariz, 1844. – Saint-Cyr-sur-Loire, 1924.). Dobitnik Nobelove nagrade za književnost 1921.

FRANGEŠ-MIHANOVIĆ, Robert, kipar (Mitrovica, 1872. – Zagreb, 1940.). Nakon završene Obrtne škole 1889., nastavlja školovanje u Beču na Umjetničko-obrtnoj školi, a potom na Umjetničkoj akademiji. Od 1895. godine profesor na Obrtnoj školi, a od 1907. profesor modeliranja na novoosnovanoj Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt, kasnije ALU (do 1940.). Bio je član JAZU.

FRANJO JOSIP I., austrijski car (Schönbrunn, 1830. – Schönbrunn, 1916.). Na prijestolje je došao 1848. godine.

GAUGIN, Paul, francuski slikar (Pariz, 1848. – Tahiti, 1903.), predstavnik postimpresionizma.

GAVRANIĆ, Pavao, slikar i grafičar (Zagreb, 1905. – Zagreb, 1973.). U Zagrebu je završio studij slikarstva na Umjetničkoj akademiji te povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu. Bio je voditelj Grafičkog odjela na Državnoj obrtnoj školi i profesor na Grafičkoj školi u Zagrebu. Bavio se reklamnom grafikom i ilustracijom.

GERBA, Raimund, general austrijske vojske (1849. – 1918.).

GJURIĆ (ĐURIĆ), Milenko, slikar i grafičar (Zemun, 1894. – Zagreb, 1945.). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1912., apsolvirao 1916. Nastavio je studij na Umjetničkoj akademiji u Pragu. Od 1918. je nastavnik za dekorativno slikarstvo u Obrtnoj školi.

GNEZDA, Antun, trgovac i kućevlasnik, član Društva umjetnosti.

GOGLIA, Ferdo (Nando), slikar i restaurator (Rijeka, 1869. – Zagreb, 1943.). Diplomirao je kemiju, a slikanje je učio kod O. Ivekovića. Od 1908. do 1925. predavao je tehnologiju na Višoj školi za umjetnost i obrt.

GRAHOR, Janko Nikola, graditelj (Petrinja, 1827. – Zagreb, 1906.). Od 1859. gradski inženjer u Zagrebu. S F. Kleinom osniva građevno poduzeće Grahor i Klein koje je izgradilo mnogobrojne zagrebačke donjogradske građevine.

GROSS, liječnik.

GROSS, Victor, arhitekt, projektirao nekoliko zgrada u Zagrebu u periodu između 1910. i 1920. godine.

GUDEL, Vladimir, književni povjesničar (Krapina, 1869. – Zagreb, 1942.). Gimnazijski profesor u Zagrebu.

HADŽI-DIMITAR, bugarski vojvoda (1837. – 1868.).

HAMEL, Julije (Gjuro), pravnik, gradski senator (? 1871. – Zagreb, 1924.). Završio je pravo, amaterski se bavio slikarstvom i skulpturom.

HAMPEL, Adriena, slikarica (Sisak, 1892. – ?). Upisala slikarstvo na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1908. te apsolvirala 1914.

HANDLER, konobar u restauraciji na Glavnom kolodvoru, kasnije vlasnik restauracije "Ilički podrum".

HEINZEL, Vjekoslav, arhitekt (Zagreb, 1871. – Zagreb, 1934.). Diplomirao je arhitekturu u Stuttgartu. U Zagrebu je izveo više stambenih zgrada u duhu historicizma. U razdoblju 1920. – 1928. gradonačelnik Zagreba.

HEINELT, Stjepan, limarski obrtnik.

HERMANN, Mirko, veterinar (Osijek, 1868. – Zagreb, 1927.).

HERZL, Antun, župnik u župi Sv. Križ Začretje.

HORVAT KIŠ, Franjo, pripovjedač i putopisac (Lobor, 1876. – Zagreb, 1924.).

HOTKO, Davorin Martin, kipar (Zagreb, 1890. – Zagreb, 1962.). Završio Višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1912., potom studirao na Umjetničkoj akademiji u Bruxellesu. Od 1921. nastavnik modeliranja na Obrtnoj školi u Zagrebu.

INGRES, Jean-Auguste-Dominique, francuski slikar (Montauban, 1780. – Pariz, 1867.). Najznačajniji slikar neoklasicizma nakon smrti J. L. Davida. Njegova djela predstavljaju antitezu slikarstvu romantizma.

IVANŠČAK (IVANJŠČAK), Ferdo, kipar (Samobor, 1882. – Samobor, 1926.). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1908., apsolvirao 1911. godine.

IVEKOVIĆ, Ćiril M., arhitekt (Klanjec, 1864. – Zagreb, 1933.). Učitelj klesarstva na Obrtnoj školi u Zagrebu. Završio je studij arhitekture na Akademiji u Beču. Od 1920. predaje na Tehničkom fakultetu u Zagrebu.

IVEKOVIĆ, Oton, slikar (Klanjec, 1869. – Zagreb, 1939.). Učio je slikarstvo kod F. Quiquereza u Zagrebu, kasnije u Beču, Münchenu i Karlsruheu. Nastavnik crtanja od 1895. na Obrtnoj školi, a od 1908. godine profesor crtanja i slikanja na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt.

JAGIĆ, Vatroslav, jezikoslovac (Varaždin, 1838. – Beč, 1923.). Jedan od najvećih autoriteta u povijesti slavistike.

JAMBRIŠAK, Janko, graditelj (Karlovac, 1834. – Zagreb, 1892.). Graditeljski obrt izučio u Karlovcu i Grazu. U Zagrebu djeluje od 1859.

JANEČEK, Emica, polaznica privatne slikarske škole B. Čikoša-Sesije i M. Cl. Crnčića.

JANK, Angel, njemački slikar i ilustrator (München, 1868. – München, 1940.). Predsjednik Münchenske Secesije i profesor na Umjetničkoj akademiji u Münchenu.

JARONEK, Bohumir, češki slikar, grafičar i keramičar (1866. – 1933.). Član grupe Hollar.

JEAN IVANOVIĆ, Robert, kipar (Sarajevo, 1889. – Zagreb, 1968.). Upisao je 1908. Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt u klasi R. Frangeša Mihanovića, diplomirao je 1914. Godine 1915. na usavršavanju je na Akademiji u Pragu kod prof. J. V. Myslbeka. Bio je profesor na Obrtnoj školi u Zagrebu od 1920. do 1932.

JELAČIĆ, Vera, nećakinja bana Josipa Jelačića, prva predsjednica Odbora zagrebačkih gospođa za podizanje Strossmayerova spomenika.

JESIĆ, Slavko, slikar (Vrapče, 1897. – Zagreb, 1970.). Upisao je slikarstvo na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1912., a 1920. apsolvirao.

JOVANOVIĆ ZMAJ, Jovan, srpski književnik (Novi Sad, 1833. – Srijemska Kamenica, 1904.).

JUHN, Hinko, kipar, keramičar (Podgorač, 1891. – Zagreb, 1940.). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1907. godine. Usavršavao se na Školi za umjetnički obrt u Beču. Od 1921. do 1924. vodio je keramički odjel na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, a potom i na Obrtnoj školi.

JURANIĆ, Milutin, kustos Dijecezanskog muzeja od 1950. do 1971. godine.

JURKIĆ, Gabrijel, slikar (Livno, 1886. – Livno, 1974.). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1907. godine u Zagrebu, a potom studira na Akademiji u Beču, gdje 1911. završava i specijalnu školu kod K. Pochwal-skog. Živio je u Sarajevu, a potom u Livnu.

JURKOVIĆ, Aleksandar, filozof.

KAIRIS, gošća obitelji Valdec, Belgijanka.

KARA, Ljudevit, slikar, ilustrator, karikaturist i novinar (Beč, 1889. – Zagreb, 1973.). Upisao je studij slikarstva na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1907. Svoje karikature i ilustracije objavljivao je u časopisu Koprive, te u Novostima, za koje je pisao reportaže i feljtone.

KARAĐORĐEVIĆ, Aleksandar, srpski kralj (Cetinje, 1888. – Marseille, 1934.). Stvaranjem jugoslavenske države u početku regent, a od 1921. njezin kralj.

KAŠPAR, Adolf, češki slikar i ilustrator (Blouda, 1877. – Železná Ruda, 1934.).

KERDIĆ, Ivo, kipar (Davor, 1881. – Zagreb, 1953.). Pohađao je Umjetničko-obrtnu školu u Beču, a zatim prelazi na Specijalnu školu za sitnu plastiku i medaljerstvo kod prof. R.

Marschalla. Od 1913. bio je voditelj Ljevaonice umjetnina na ALU u Zagrebu, a od 1923. do 1947. bio je i profesor.

KHUEN-HEDERVARY, Karlo (Dragutin), ban (1849. – Budimpešta, 1918.). Grof njemačko-mađarskog porijekla, postavljen za bana od 1883. do 1903.

KHUEN-HEDERVARY, Margita, banica, supruga bana Karla Khuen-Hedervarya.

KIRILOVNA, Nina, medicinska sestra Ortopedskog instituta u Saratovu.

KLJAKOVIĆ, Joza, slikar (Solin, 1889. – Zagreb, 1969.). Slikarstvo je studirao u Pragu, kod V. Bukovca, Rimu i Ženevi, a fresko-slikarstvo uči u Parizu. Bio je profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu, sve do odlaska iz Hrvatske 1943. Autor je ciklusa od 14 fresaka u crkvi Sv. Marka u Zagrebu, zatim fresaka u Trgovačko-obrtnoj komori te Gradskoj vijećnici u Zagrebu.

KOHOUT, LECOQUE Alois, češki slikar [Kralj. Vinohradi, Češka, 1891. – 1981.]. Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1909. godine. Kasnije živio u Parizu.

KOIČEV, Konstantin, bugarski slikar [Kazanlik, 1883. – ?]. Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1909., a završio 1911. godine.

KOKOTOVIĆ, Dušan, slikar i grafičar (Lipovo polje/Gornji Kosinj, 1888. – Zagreb, 1953.). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i obrt 1907., s prvom generacijom njezinih studenata. Apsolvirao je 1911., a nakon toga studij nastavio u Firenci, Münchenu i Beču.

KOLLER, upravitelj zgrade Masonske lože.

KOLMAR, Edmund, bankar i privrednik (Nagykanizsa, 1841. – Zagreb, 1933.), jedna od ključnih osoba hrvatskog bankarstva i gospodarstva na prijelazu stoljeća.

KONOUPEK, Jan, češki grafičar (Mladé, 1883. – Boleslava, 1950.)

KOVAČEVIĆ, Ferdo, slikar (Zagreb, 1870. – Zagreb, 1927.). Studirao je slikarstvo na Umjetničko-obrtničkoj školi u Beču. Od 1905. profesor je na Obrtnoj školi u Zagrebu, a od 1917. na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt.

KOVAČIĆ, Krešimir, publicist, pisac (Zagreb, 1889. – Zagreb, 1960.). Sin književnika Ante Kovačića, suprug slikarice Sonje Tajčević. Radio je kao urednik Obzora i Jutarnjeg lista, pisao humoreske.

KOVAČIĆ, Viktor, arhitekt (Ločka Vas, 1874. – Zagreb, 1924.). Školovao se na Specijalnoj školi za arhitekturu na Akademiji u Beču, kod Otta Wagnera. Sudjeluje na svim značajnijim zagrebačkim javnim natječajima, a za

mnoge svoje projekte dobiva prve nagrade. Izveo je mnoge stambene zgrade te obiteljske vile u rezidencijalnim dijelovima. Bio je profesor na Višoj tehničkoj školi u Zagrebu.

KRALJEVIĆ, Miroslav, slikar (Gospić, 1885. – Zagreb, 1913.). Slikarstvo je studirao na akademiji u Münchenu 1907. – 1910., u klasi prof. H. von Habermanna u kojoj su već bili J. Račić i V. Becić. Zbog oprečnih stajališta prema akademizmu i sličnosti u radu, ovu grupu nazivaju Die Kroatistische Schule.

KRANJČEVIĆ, Ela, učiteljica, prevoditeljica (Sarajevo, 1876. – Zagreb, 1911.). Supruga pjesnika S. S. Kranjčevića.

KRANJČEVIĆ, Silvije Strahimir, pjesnik, kritičar i urednik (Senj, 1865. – Sarajevo, 1908.). Njegov pjesnički opus važno je tradicijsko uporište modernizma.

KRANJČEVIĆ, Višnja (Sarajevo, 1904. – Zagreb, 1983.). Kći Silvija Strahimira i Ele Kranjčević. Niz godina bila je tajnica intendanta zagrebačkog HNK.

KRATENA (KRATINA), Jaroslav, slikar (Kostajnica, 1893. – Beograd, 1974.). Upisao je Višu školu 1911., kasnije profesor na ALU u Beogradu.

KREŠIĆ, Milan, ekonomist (Karlovac, 1844. – Zagreb, 1929.). Dugogodišnji tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu.

KRIZMAN, Srđan (Serge), filmski scenograf (Zagreb, 1914.), sin Tomislava i Vidosave Krizman. Učio je slikarstvo kod oca Tomislava, arhitekturu na Akademiji u Zagrebu (D. Ibler), bavio se filmom s O. Miletićem.

KRIZMAN, Tomislav, grafičar i slikar (Orlovac, 1882. – Zagreb, 1955.). Polazio je privatni tečaj Čikoša i Crnčića. U razdoblju 1903. – 1907. studira u Beču na Školi za umjetnost i obrt i Akademiji. Godine 1912. postaje nastavnik Obrtne škole u Zagrebu, a od 1922. do smrti bio je profesor na Kraljevskoj akademiji za umjetnost i umjetni obrt, kasnije ALU. Bio je član JAZU.

KRIŽANIĆ, Petar – Pjer, slikar i karikaturist (Glina, 1890. – Beograd, 1962.). Privremenu višu školu za umjetnost i obrt upisao 1908. godine. Zbog zabrane da objavljuje karikature u opozicijskom listu, Križanić svoje karikature u Koprivama potpisuje pseudonimom Pjer. Godine 1922. odlazi u Beograd, gdje radi kao karikaturist u Politici.

KRNIC, dr. Bogoljub, povjesničar (Kostajnica, 1874. – Zagreb, 1918.). Bio je profesor na ženskom liceju i Gornjogradskoj gimnaziji u Zagrebu. Od 1914. radi kao arhivar JAZU. Bavio se nacionalnom poviješću, o čemu je napisao niz znanstvenih radova.

KRŠINIĆ, Frano, kipar (Lumbarda, 1897. – Zagreb, 1982.). Pohađao je klesarsko-kamenarsku školu u Horicama u Češkoj, a nakon toga studirao je kiparstvo na Akademiji u Pragu 1917. – 1921. Od 1924. do 1967. bio je profesor na

Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu. Bio je redoviti član JAZU.

KRŠNJAVI, Isidor, povjesničar umjetnosti, slikar, kulturni i javni djelatnik (Našice, 1845. – Zagreb, 1927.). Studirao je filozofiju i povijest umjetnosti u Beču, a slikarstvo u Münchenu i Rimu. Osnivač Katedre za povijest umjetnosti na zagrebačkom Sveučilištu i njezin prvi profesor (1877.), predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu 1891. – 1896., prvi ravnatelj Strossmayerove galerije u Zagrebu, osnivač Muzeja za umjetnost i obrt (1880.) i Obrtne škole (1882.).

KRUŠLIN, Mihovil, slikar (Ključ, 1882. – Laduč kraj Zagreba, 1962.). Privremenu višu školu za umjetnosti i umjetni obrt u Zagrebu upisao je 1907. Studij završava 1911. (M. Cl. Crnčić). Usavršavao se u Parizu i Italiji.

KUČINIĆ, limarski obrtnik.

KUKULJEVIĆ – SAKCINSKI, Ivan, povjesničar, književnik (Varaždin, 1816. – Puhakovec, 1889.). Autor *Slovnika umjetnikah jugoslavenskih* (1858. – 1860.) u pet svezaka, prvog leksikona umjetnika na južnoslavenskim prostorima. Bio je počasni član JAZU.

KULMER, Miroslav, pravnik i političar (Šestine, 1860. – Zagreb, 1943.)

KÜHNE, August, austrijski kipar (1845. – 1895.). Profesor na Kunstgewerbeschule u Beču 1888. – 1891.

LEBEDEV, Viktor Mihajlovič, student prava, Hotkov prijatelj iz Saratova.

LEOVIĆ, Josip, slikar i kipar (Osijek, 1885. – Osijek, 1963.). Nakon školovanja u Beču i Grazu upisao je Višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1911. (slikarstvo), apsolvirao 1915.

LHOTE, André (Bordeaux, 1885. – Pariz, 1962.). Francuski slikar kubizma u čijoj su školi u Parizu, osim S. Šumanovića, boravili i drugi slikari s prostora bivše Jugoslavije.

LISINSKI, Vatroslav, skladatelj, (Zagreb, 1819. – Zagreb, 1854.) Pravim imenom Ignac Fuchs. Pripadnik ilirskog pokreta i autor prve hrvatske opere *Ljubav i zloba* (1846.).

LIVADIĆ WIESNER, Ferdo, skladatelj, (Celje, 1799. – Samobor, 1879.). Začetnik narodnog stila u hrvatskoj glazbi, jedan od vođa ilirskog pokreta.

LONČAR, Ivan, slikar (Zagreb, 1893. – ?). Upisao Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1908. godine.

LUBYNSKI, Rudolf, arhitekt (Zagreb, 1873. – Zagreb, 1935.). Studirao je na Visokoj tehničkoj školi u njemačkom Karlsruheu. Nakon povratka u Zagreb Lubinsky je izveo niz višestambenih najamnih kuća, uglavnom za Hipotekarnu banku, te nekoliko obiteljskih vila i kuća, no projekt koji ga je učinio slavnim nekadašnja je zgrada Nacionalne i sveučilišne knjižnice na Marulićevu trgu u Zagrebu.

LUNAČEK, Vladimir, književnik i likovni kritičar hrvatske moderne (Vinkovci, 1873. – Zagreb, 1927.). Studirao je medicinu u Beču i pravo u Pragu. Od 1900. sustavno prati domaće likovne pojave i suvremenu izgradnju Zagreba. Od 1906. do smrti urednik je *Obzora*.

MAJER, Antonin, češki slikar i grafičar (Prag, 1882. – Prag, 1963.). Studirao je na Akademiji likovnih umjetnosti u Pragu. Bio je član Udruženja grafičara *Hollar*.

MARIJA KARAĐORĐEVIĆ, jugoslavenska kraljica (Gota, 1900. – London, 1961.), supruga kralja Aleksandra.

MARIJA (MARIOLA), rumunjska kraljica (1875. – 1938.), majka jugoslavenske kraljice Marije.

MARINKOVIĆ, Ivan, stakloslikar (Budimpešta, 1855. – Zagreb, 1947.). Školovao se u Budimpešti, Parizu i Laussanei, 1909. dolazi u Zagreb i otvara radionicu za izradu vitraja i mozaika. Atelijer Ivana Marinkovića djelovao je sve do 1962.

MARTINČIĆ, Marko, glazbenik.

MASOVČIĆ, bratić Božidara Zajčića.

MATIĆ, general jugoslavenske vojske.

MATOŠ, Antun Gustav, književnik (Tovarnik, 1873. – Zagreb, 1914.). Njegov veliki opus obuhvaća kritike, eseje, pjesme, novele, putopise. Središnja osoba hrvatske moderne.

MAYREDER, Rosa, austrijska književnica, teoretičarka, slikarica i feministica (Beč, 1858. – Beč, 1938.). Jedna je od osnivača Kunstschule für Frauen und Mädchen, umjetničke škole za žene (uz A.F. Seligmann i Tinu Blau).

MAŽURANIĆ, Ivan, pjesnik i političar, hrvatski ban (Novi Vinodolski, 1814. – Zagreb, 1891.).

MENZEL, von Adolf, slikar njemačkog realizma (Wrocław, 1815. – Berlin, 1905.).

MEŠTROVIĆ, Ivan, kipar (Vrpolje, 1883. – South Bend, SAD, 1962.). Diplomirao je kiparstvo na Akademiji u Beču 1905. Bio je profesor i rektor na Umjetničkoj akademiji (danas ALU) u Zagrebu. Najistaknutiji hrvatski kipar XX. st., svjetski priznat.

MICHALEK, Ludwig, austrijski slikar i grafičar (Temišvar, 1859. – Beč, 1942.), na Kunstschule für Frauen und Mädchen u Beču podučavao je crtanje glave i akta.

MICHELANGELO BUONAROTTI, renesansni kipar, slikar, arhitekt i pjesnik (Caprese Michelangelo, 1475. – Rim, 1564.).

MIHALIĆ WOLF, Marija, slikarica (Virovitica, 1889. – Zagreb, 1959.). Upisala je studij slikarstva 1908. na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt, gdje je 1912. i diplomirala. Djelovala je kao likovni pedagog, najprije u Ženskom liceju, a potom na I. ženskoj realnoj gimnaziji u Zagrebu.

MILČINOVIĆ, Andrija, književnik (Sisak, 1877. – Zagreb, 1937.). Bio je kustos Muzeja za umjetnost i obrt. Bavio se kazališnom, književnom i likovnom kritikom.

MILKOVIĆ, Zvonimir, pravnik, pjesnik i putopisac (Varaždin, 1888. – Zagreb, 1978.), prvi suprug Antonije Košćević.

MIŠE, Jerolim, slikar (Split, 1890. – Split, 1970.). Studij slikarstva započeo je 1910. na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt, a nastavlja u Rimu i Firenci. Bio je član Grupe Trojice (Becić, Babić, Miše). Od 1943. profesor je na Akademiji likovnih umjetnosti. Neko je vrijeme bio odgovorni urednik *Bulletina* (Instituta za likovnu umjetnost JAZU).

MIXICH, Ferdo pl., predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu od 1908. godine

MOŠINSKI, Adolf, pravnik i političar (Donji Miholjac, 1843. – Zagreb, 1907.), saborski zastupnik, banski savjetnik i zagrebački gradonačelnik (1892. – 1902.).

MOZART, Amadeus, austrijski skladatelj (Salzburg, 1756. – Beč, 1791.).

MRAVUNAC, filozof.

MURGIĆ, Gjuro, bravar na Obrtnoj školi.

MUSULIN, dr., Mihajlo (Karlovac, 1864. – Zagreb, 1907.). Završio je medicinu u Beču, a u Zagrebu se bavio okulistikom. Bio je prvi predstojnik očnog odjela pri Kliničkoj bolnici “Sestre milosrdnice” u Zagrebu.

NEDELJKOVIĆ, Milan, kipar (Zemun, 1896. – ?). Upisao Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1915. godine.

NEMČIĆ, Antun, književnik i pravnik (Edde, 1816. – Križevci, 1849.). Križevački saborski zastupnik i pristaša Narodnog preporoda, pisao je pjesme, romane i feljtone.

NIKOLA I. (PETROVIĆ), crnogorski knez i kralj (Njeguši, 1840. – Antibj, 1921.). Kralj Crne Gore od 1910. do 1918.

NIKOLAJEVIĆ, Svetomir, srpski pisac i političar (Raduša, 1844. – Beograd, 1922.), otac Krizmanove prve žene Vidosave Nikolajević. Jedan je od osnivača Radikalne stranke.

NIKOLAJEVIĆ, Vidosava, prva supruga Tomislava Krizmana.

NIKOLIĆ-PODRINSKA, pl. Vera, slikarica (Zagreb, 1886. – Zagreb, 1972.). Studirala je slikarstvo na Akademiji u Zagrebu kod Otona Ivekovića 1910. do 1914., kasnije u Beču i Parizu (kod A. Lhotea).

NODILO, Natko, političar, povjesničar i publicist (Split, 1834. – Zagreb, 1912.). Jedan od vođa Narodne stranke u Dalmaciji, zastupnik u Dalmatinskom saboru.

NUŠIĆ, Branislav, srpski književnik, komediograf i dramaturg (Beograd, 1864. – Beograd, 1938.). Član diplomatske službe Srbije. Dramaturg Narodnog pozorišta u Beogradu, kasnije upravitelj kazališta u Novom Sadu, Skoplju i Sarajevu.

NUŠIĆ, Ban, sin Branislava Nušića.

NUŠIĆ, Darinka, supruga Branislava Nušića.

OBLAK, Zvonimir, vlasnik ljevaonice Oblak, osnovane 1922. u Zagrebu.

OBRAĐOVIĆ, Dositej, srpski prosvjetitelj (Čakovo, Banat, 1742. – Beograd, 1811.).

OREL, prijatelj Dušana Plavšića.

OREŠKOVIĆ, pl. Breithen Thurn, Ivan, otac slikarice Ivke Orešković.

OREŠKOVIĆ, pl. Breithen Thurn, Matija, predak slikarice Ivke Orešković.

OREŠKOVIĆ, Matilda, sestra slikarice Ivke Orešković.

OREŠKOVIĆ, Miroslav, brat slikarice Ivke Orešković.

OREŠKOVIĆ, Nevenka, sestra slikarice Ivke Orešković.

ORLIĆ, Petar, slikar, grafičar i ilustrator (Krapje, 1893. – Zagreb, 1965.). Završio je Privremenu višu školu za umjetnost i obrt u Zagrebu 1916. kod M. Crnčića, F. Kovačevića i B. Čikoša-Sesije. Bio je likovni pedagog u Osijeku i Zagrebu.

PANDIĆ, Viktor, bravar.

PAULIĆ, Terezija, slikarica (Osijek, 1887. – Zagreb, 1971.). Upisala Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1916. godine. Studirala u Beču i Pragu.

PEČIĆ, Arpad, ljekarnik (Zagreb, 1870. – Zagreb, 1912.). Fotoamater, član budimpeštanskog Fotokluba i Društva umjetnosti u Zagrebu. Bio je zaručnik sestre Vladimira Tkalčića, Drage Tkalčić.

PEČIĆ, Bela, ljekarnik, pijanist (Zagreb, 1878. – Samobor, 1938.). Vlasnik ljekarne *K Sv. Trojstvu*, Ilica 43, suprug pjevačice Maje Strozzi, koju je na njezinim nastupima pratio na glasoviru.

PEČIĆ-STROZZI, Maja, pjevačica (Zagreb, 1882. – Rijeka, 1962.). Prvakinja opere HNK u Zagrebu, koncertna pjevačica. Supruga Bele Pečića.

PEJAČEVIĆ, Ladislav, hrvatski ban (Sopron, 1824. – Našice, 1901.).

PEROVIĆ, Ivo, ban Banovine Hrvatske. Nakon atentata u Marseilleu, 1934., prema oporuci kralja Aleksandra postaje

jedan od trojice članova namjesništva u ime maloljetnog kralja Petra II. (uz kneza Pavla i R. Stankovića).

PEŘKA (PERŠKA), Emanuel (Emil), slikar (Stara Pazova, 1896. – ?). Upisao Višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1922.

PETAR I. (KARAĐORĐEVIĆ), srpski kralj (1844. – Beograd, 1921.). Kralj Srbije od 1903. do 1914. godine.

PETROVIĆ, Branimir, karikaturist, slikar, ilustrator (Piljenice, 1888. – Commugny, 1957.). Studirao je slikarstvo od 1907. na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt. Pripada prvoj generaciji hrvatskih karikaturista, a svoje je karikature objavljivao u *Hrvatskoj smotri*, *Koprivama i Savremeniku*.

PETZ, Julije, slikar (Đakovo, 1885. – ?). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i obrt 1911. godine.

PEXIDER-SRIĆA TURKOVIĆ, Greta, kiparica i ilustratorica (Križevci, 1896. – Zagreb, 1978.). Supruga baruna Zdenka Turkovića i mlađa sestra Zdenke Pexider-Srića. Upisala je studij kiparstva na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1915. Ilustrirala je Ampelografski atlas, koji je 1952. napravila zajedno sa suprugom.

PIEROTTI, Ljudevit, zagrebački klesar i kipar. Krajem XIX. st. imao je radionicu u tadašnjoj Tesarskoj ulici, a 1908. osniva poduzeće Prva hrvatska mramorna industrija. Sudje-

lovao je u izgradnji mnogih zgrada, a izrađivao je i nadgrobne spomenike za zagrebačko groblje Mirogoj. Bio je član Društva umjetnosti.

PLAVŠIĆ, Dušan (Vinkovci, 1875. – Zagreb, 1965.), studirao u Beču, tajnik Prve hrvatske štedionice (1911.), ravnatelj Jugobanke. Objavljivao je likovne kritike u *Savremeniku* i *Obzoru*. Sakupio je veliku kolekciju hrvatskih umjetnika.

PLAVŠIĆ, Mila, supruga Dušana Plavšića.

POLIĆ, Nikola, književnik (Pećine kraj Sušaka, 1890. – Rijeka, 1960.). Pisao je feljtone te eseje, glazbene i književne kritike za riječki *Novi list*. Brat je Janka Polića Kamova.

POUSSIN, Nicolas, francuski slikar (Les Andelys, 1594. – Rim, 1665.). Najznačajniji predstavnik klasicističkog slikarstva u Francuskoj.

PREDIĆ, Milivoj (Mima), srpski pisac, zet Branislava Nušića.

PREDIĆ (rođ. NUŠIĆ), Gita (Margita) (Priština, 1894. – ?), kći Branislava Nušića. Upisala je Višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1911.

PRIBIČEVIĆ, Svetozar, hrvatski političar srpske narodnosti (Hrvatska Kostajnica, 1875. – Prag, 1936.). Jedan od vođa Hrvatsko-srpske koalicije te pobornik povezivanja sa Srbijom u jedinstvenu monarhiju. Politički protivnik Stjepana Radića.

PROHASKA, češki liječnik.

PUPIN, Mihajlo (Idvor, 1854. – New York, 1935.), poznati srpski fizičar. Profesor na Columbia Universityju u New Yorku 1901. – 1929.

QUIQEREZ (KIKEREC), Ferdo, slikar (Budim, 1845. – Zagreb, 1893.). Studirao je slikarstvo na Akademiji u Münchenu 1870., nakon čega studij nastavlja na Akademiji u Veneciji. Jedan je od začetnika realizma u hrvatskom slikarstvu, iako velik dio njegova opusa pripada duhu akademizma i nacionalne romantike.

RABAS, Václav, češki slikar (Krušovice, 1885. – Prag, 1954.). Bio je član Grupe *Manes* i Udruženja grafičara *Hollar*.

RAČIĆ, Josip, slikar (Zagreb, 1885. – Pariz, 1908.). Godine 1903. u Zagrebu polazi tečaj slikanja i risanja koji vode B. Čikoš-Sesija i M. Cl. Crnčić. U Münchenu pohađa školu A. Ažbéa, a zatim 1905. upisuje crtačku školu Akademije likovnih umjetnosti. S O. Hermanom, V. Becićem i M. Kralevićem pripada umjetničkoj grupi *Die Kroatische Schule*.

RAČKI, Franjo, povjesničar i političar, crkveni velikodostojnik (Fužine, 1828. – Zagreb, 1894.). Jedan od glavnih djelatnika Narodne stranke, saborski zastupnik. Godine 1866. izabran je za prvog predsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Osnivač je moderne hrvatske historiografije.

RAČKI, Mirko, slikar i grafičar (Novi Marof, 1879. – Split, 1982.). Slikarstvo je studirao u Pragu (kod V. Bukovca) i Beču. Bio je istaknuti član umjetničke grupe *Medulić*. Od 1921. član je JAZU, u razdoblju 1947. – 1967. ravnatelj je Moderne galerije u Zagrebu.

RADIĆ, Stjepan, političar (Trebarjevo Desno, 1871. – Zagreb, 1928.). Osnivač Hrvatske pučke seljačke stranke. Ostavio je dubok utjecaj na način političkog organiziranja i borbe hrvatskog naroda za nacionalnu samostalnost demokratskim sredstvima.

RAFAEL (RAFFAELO SANTI), talijanski slikar (Urbino, 1483. – Rim, 1520.). Jedan od najznačajnijih predstavnika slikarstva talijanske visoke renesanse.

RAMBOUŠEK, Bořivoj, češki slikar i grafičar (Liblice, 1890. – Pírot, 1921.). Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu upisao je 1911., a apsolvirao je 1915. Radio je kao ilustrator te kao srednjoškolski profesor u Pírotu.

RATKOVIĆ, pl. Leopoldina, majka slikarice Ivke Orešković.

RAUCH, Pavao, hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban (Zagreb, 1865. – Martijanec, 1933.).

RECHNITZER, Danica, slikarica (Oriovac, 1899. – ?).

Upisala Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1916.

RENDIĆ, Dunav, slikar (Zagreb, 1880. – Split, 1944.). Sin Ivana Rendića. Pohađao umjetničku školu u Trstu.

RENDIĆ, Ivan, kipar (Imotski, 1849. – Split, 1932.). Završio je kiparstvo na Akademiji u Veneciji 1871., a potom je na usavršavanju u Firenci kod G. Dupréa. Autor je brojnih javnih spomenika i ujedno prvi akademski obrazovan hrvatski kipar. Radio je u realističkom stilu s elementima naturalizma.

RENDIĆ, Velebit, slikar (Trst, 1881. – Trstenik, 1972.). Sin Ivana Rendića. Upisao slikarstvo 1907. godine na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt. Radio je kao nastavnik crtanja u Prilepu i drugim gradovima bivše Jugoslavije.

REVELLANT, Josip, slikar (Komorske Moravice, 1891. – ?). Studij slikarstva upisao je na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1910.

REŽEK, Ivo, slikar (Varaždin, 1898. – Zagreb, 1979.). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1916., a diplomirao na Akademiji u Pragu 1924. Specijalizirao je fresko-slikanje u Parizu. Predavao je na Akademiji u Zagrebu od 1947. do 1968. godine.

RIMAY, pl. Viktor (? – Zagreb, 1951.), nastavnik na Obrtnoj školi za vrijeme H. Bolléa, bavio se cizeliranjem.

RITTIG, Svetožar, svećenik, povjesničar (Brod na Savi, 1873. – Zagreb, 1961.). Župnik župe Sv. Blaža od 1915. do 1917., a nakon toga do 1941. župnik župe Sv. Marka u Zagrebu.

ROJC, Milan, pravnik, političar (Zagreb, 1855. – Zagreb, 1946.). Otac Naste Rojc. Nakon pobjede Hrvatsko-srpske koalicije 1906. kao njezin član postao je predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu.

ROJC, Nasta, slikarica (Bjelovar, 1883. – Zagreb, 1964.). Školovala se kod O. Ivekovića u Zagrebu, a nastavila na Akademiji u Münchenu i Beču. Jedna je od utemeljiteljica Kluba likovnih umjetnica (1928.). Suprug joj je bio slikar Branko Šenoa.

ROMBEAUX, Egide (1865. – 1942.), belgijski kipar.

ROUSSEAU, Victor (1865. – 1954.), belgijski kipar, profesor na Academie des Beaux-Arts u Bruxellesu 1901. – 1919.

SABLJAK, Srećko, slikar i drvorezac (Surčin, 1893. – ?, 1938.). Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu upisao je 1911.

SCHAUFF, Marta, slikarica (Zagreb, 1894. – ?). Upisala Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1911., apsolvirala 1915.

SCHMIDT, Hildegard, slikarica (Lavov, 1891. – ?). Upisala je studij slikarstva 1908. na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt.

SCHÖNFELD, Margareta.

SELAČ, dr., prijatelj Đure Szabe.

SELIGMANN, Adalbert Franz, austrijski povjesničar umjetnosti i slikar (1862. – 1945.), jedan od osnivača Kunstschule für Frauen und Mädchen u Beču.

SIESS, Walter, novinar i likovni kritičar *Agramer Tagblatta*.

SIKER, učitelj slikanja u Požegi.

SILOVSKY, Vladimir, slikar i grafičar (Libani, 1891. – Prag, 1974.). Studirao na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1910. – 1913. Bio je član Udruženja grafičara *Hollar*. U razdoblju 1958. – 1961. bio je rektor Akademije vizualnih umjetnosti u Pragu.

SIMONOVIĆ DESPIĆ, Iva, kiparica (Petrinja, Hrastovica, 1890. – Sarajevo, 1961.). Upisala kiparstvo na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1907., a zatim je nastavila usavršavanje u Parizu i Londonu. Bavila se ponajviše portretnom i sitnom plastikom.

SOLLAR, Franjo ml., (Zagreb, 1859. – Zagreb, 1924.), trgovac, kolekcionar umjetnina, sportski djelatnik, jedan od prvih zagrebačkih biciklista.

SOVA, Alma, slikarica (Zlatar, 1894. – ?). Studij slikarstva upisala je na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1908.

SPIEGLER (ŠPIGLER), Rudolf, kipar i slikar (Zagreb, 1885. – Zagreb, 1980.). Upisao je kiparstvo na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1907. te diplomirao 1911. Do 1919. radio je u ateljeu R. Frangeša Mihanovića kao cizeler. Bavio se medaljerstvom.

STAFFEL, majstor obrade gipsa.

STANKOVIĆ, Radenko. Nakon atentata u Marseilleu, prema oporuci kralja Aleksandra, postaje jedan od trojice članova namjesništva u ime maloljetnog kralja Petra II. (uz kneza Pavla i I. Perovića). Osnivač beogradskog Medicinskog fakulteta.

STARČEVIĆ, Mile, odvjetnik i političar (Žitnik, 1862. – Zagreb, 1917.).

STEINER, Milan, slikar i grafičar (Sisak, 1894. – Zagreb, 1918.). Upisao Višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1912. u klasi prof. M. Cl. Crnčića, završio 1916.

STERN, Maria Alfonso, zagrebački kolporter.

STRAJNIĆ, Kosta, slikar, likovni kritičar (Križevci, 1887. – Dubrovnik, 1977.). Studirao je slikarstvo u Zagrebu i Beču. Nakon toga studira i povijest umjetnosti u Beču. Bio je osnivač, ravnatelj i donator Umjetničke galerije u Dubrovniku.

STRETTI, Viktor, češki slikar i grafičar (Plasy, 1878. – Dobřiš, 1957.). Član je Udruženja grafičara *Hollar*, istaknuti predstavnik moderne češke grafike.

STRETTI ZAMPONI, Jaromir, češki slikar, mlađi brat Viktora Strettija (Plasy, 1882. – Prag, 1959.). Član je Udruženja grafičara *Hollar*.

STRNAD, Josip, slikar (Žižkov, 1889. – ?). Studij slikarstva upisao je na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1909.

STROSSMAYER, Josip Juraj, đakovački biskup i političar (Osijek, 1815. – Đakovo, 1905.). Istaknuti mecena hrvatskih institucija u Zagrebu. Osnivač i pokrovitelj JAZU 1868., utemeljitelj Zagrebačkog sveučilišta 1874.

STUCK, von Franz, njemački slikar, grafičar i kipar (Tettenweis, 1863. – München, 1928.). Jedan od osnivača min-henske Secesije i njezin dugogodišnji predsjednik. Profesor na Umjetničkoj akademiji u Münchenu.

STUDIN, Marin, kipar (Kaštel Novi, 1895. – Split, 1960.). Upisao je kiparstvo 1913. na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt, a diplomirao 1931. u klasi prof. I. Meštrovića. Godine 1921. radi u Parizu u ateljeu A. Boudella. Radio je kao profesor na akademijama primijenjene umjetnosti u Zagrebu i Beogradu.

SUDNIK, Ivica, kulturni i sportski djelatnik (Samobor, 1910. – Samobor, 2000.). Direktor Samoborskog muzeja 1948. – 1981.

SUHIN, Eduard (? – Zagreb, 1893.), kanonik, gradski zastupnik, gradski i kraljevski školski nadzornik, s Kršnjavijem i Bolléom u trojnom direktoriju koji je upravljao Obrtnom školom od osnutka 1882. do 1888. godine.

SZABO, Gjuro, konzervator, muzealac, pisac o umjetnosti i povijesti (Novska, 1875. – Zagreb, 1943.). Ravnatelj MUO-a od 1919. do 1926., a od 1928. do smrti ravnatelj Muzeja grada Zagreba.

ŠENOA, August, književnik (Zagreb, 1838. – Zagreb, 1881.), zagrebački senator. Autor je brojnih novela, romana i feljtona: *Zlatarevo zlato*, *Prosjak Luka*, *Seljačka buna* i dr. Tvorac je modernoga hrvatskog romana.

ŠENOA, Branko, slikar, scenograf i povjesničar umjetnosti (Zagreb, 1879. – Zagreb, 1939.), sin književnika A. Šenoa. Završio studij prava i filozofije u Zagrebu i privatnu slikarsku školu O. Ivekovića i M. Cl. Crnčića. Od 1907. učitelj na

Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt, od 1918. ravnatelj, od 1921. direktor Akademije likovnih umjetnosti.

ŠIMIĆ, Antun Branko, pjesnik (Drinovci, 1898. – Zagreb, 1925.). Svoje programatske tekstove objavljuje u časopisima *Juriš*, *Književnik*. Za života objavio samo jednu zbirku pjesama *Preobraženja*.

ŠIMON, Tavik František, češki slikar i grafičar (Železnice u Jičína, 1877. – Prag, 1942.). Prvi je gostujući umjetnik koji je izlagao u Salonu *Ulrich*, 1910. godine, neposredno nakon otvorenja tog izložbenog prostora. Bio je predsjednik Udruženja grafičara *Hollar*.

ŠIPEK, Viktor, slikar akvarelist (Kapelšćak, 1896. – Zagreb, 1969.). Slikarstvo je studirao na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu (1911. – 1915.).

ŠLACHTA (SCHLACHTA), Jaroslav, češki slikar (Třebíč, 1895. – ?). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1911., nije završio u Zagrebu.

ŠNAJDER, vlasnik restauracije na Glavnom kolodvoru.

ŠPREM, Zvonimir, slikar (Koritna, 1890. – ?, 1920.). Upisao je slikarstvo 1911. na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt.

ŠREPLOVIĆ, Kosta, sin Petra Šreplovića.

ŠREPLOVIĆ, Petar, prijatelj R. Valdeca, član beogradske
Masonske lože.

ŠTEFIC, Anton, slovenski kipar (Boštanj, 1878. – ?, 1915.),
upisao Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt u
Zagrebu 1907. Poginuo u 1. svjetskom ratu.

ŠUMANOVIĆ, Milutin, otac Save Šumanovića.

ŠUMANOVIĆ, Persida, majka Save Šumanovića.

ŠUMANOVIĆ, Svetislav, stric Save Šumanovića.

ŠULENTIĆ, Zlatko, slikar (Glina, 1893. – Zagreb, 1971.).
Slikarstvo je studirao na Akademiji likovnih umjetnosti u
Münchenu (1911. – 1914.). Bio je profesor na Akademiji
likovnih umjetnosti u Zagrebu.

ŠVABINSKY, Max, češki slikar i grafičar (Kroměříž, 1873.
– Prag, 1962.). Jedan od najutjecajnijih čeških umjetnika
XX. st. Bio je profesor na Akademiji likovnih umjetnosti u
Pragu.

TAJČEVIĆ PL. BALKANSKA, Sofija (Sonja Kovačić Tajčević), slikarica (Bošnjaci, 1894. – Rijeka, 1968.). Studij slikarstva završila je na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1917., nakon čega se usavršavala na Akademiji u Parizu, kod profesora A. Lhotea. Njezin slikarski opus obuhvaća raspon od kubizma do realizma. Bila je članica Kluba likovnih umjetnica.

TESLA, Nikola, izumitelj i istraživač (Smiljan, 1856. – New York, 1943.). Otkrio je rotirajuće magnetsko polje i uveo višefazne sustave za prijenos električne energije.

THALLER, Lujo, liječnik internist i povjesničar medicine (Osijek, 1891. – Zagreb, 1949.), od 1921. do 1941. voditelj je internog odjela zagrebačke Bolnice sestara milosrdnica.

TILJAK, Đuro, slikar (Zagreb, 1895. – Zagreb, 1965.). Upi-sao je studij slikarstva 1914. godine na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. Prekida studij, a 1919. odlazi u Moskvu na Akademiju V. Kandinskog, no ubrzo se vraća u Zagreb i 1923. završava Akademiju u klasi Lj. Babića. Radio je kao nastavnik crtanja, a od 1945. predavao je i na Akademiji. Bio je član JAZU.

TINTORETTO, talijanski slikar (Venecija, 1518. – Venecija, 1594.). Prvim imenom Jacopo Robusti, jedan je od najznačajnijih slikara manirizma.

TIŠOV, Ivan, slikar (Viškovci, 1870. – Zagreb, 1928.). U Školi za umjetnički obrt u Beču uči dekorativno slikarstvo, a potom studira slikarstvo na Akademiji u Münchenu. Nakon školovanja radi kao profesor slikanja i prostoručnog crtanja na Obrtnoj školi u Zagrebu. Pripadao je skupini umjetnika koji su predvođeni Vlahom Bukovcem bili začetnici hrvatske moderne.

TKALČIĆ, Milan (Delamela), ljekarnik (Zagreb, 1881. – Zagreb, 1928.).

TKALČIĆ, Vladimir, muzeolog, povjesničar umjetnosti i etnograf (Zagreb, 1883. – Zagreb, 1971.). Bio je ravnatelj Etnografskog muzeja u Zagrebu (1925. – 1933.) te Muzeja za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu (1933. – 1952.). Pionir hrvatske muzeologije, izvrstan konzervator i fotograf. Drugi suprug Antonije Koščević.

TKALČIĆ, Živko, čelist (Zagreb, 1881. – 1950.), uspješnu glazbenu karijeru ostvario u Parizu i Londonu.

TOMERLIN, Slavko, slikar (Kešinci, 1892. – Zagreb, 1981.). Upisao je Privremenu višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1907., diplomirao 1912., a potom odlazi na Akademiju u Prag. Slikao je krajolike i prizore iz seljačkog života. U Osi-jeku je 1919. otvorio privatnu slikarsku školu.

TOMIĆ, Veljko, Valdecov prijatelj iz Beograda.

TOMPA, pl. Marijana, druga supruga Tomislava Krizmana.

TRBOJEVIĆ SERVACI, Ljuba, slikarica (Zagreb, 1880. – Zagreb, 1957.), pripada prvoj generaciji studenata Privremene više škole za umjetnost i obrt u Zagrebu (1907. – 1911.). Bila je članica Kluba hrvatskih likovnih umjetnica.

TREPŠE, Marijan, slikar, grafičar, scenograf (Zagreb, 1897. – Zagreb, 1964.). Slikarstvo je studirao na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu (1914. – 1918.). Nakon završetka studija odlazi na specijalizaciju na Akademiju u Prag kod profesora M. Švabinskog te poslije u Pariz

kod profesora Bondella. Cijeli radni vijek proveo je u funkciji scenografa zagrebačkog HNK.

TRNSKI, Ivan, književnik i prevoditelj (Rača, 1819. – Zagreb, 1910.). Prvi predsjednik Društva književnika 1901. godine.

TRNSKI, Milica, unuka Ivana Trnskog, polaznica privatne slikarske škole Čikoša-Sesije i Crnčića.

TROPSCH, Stjepan, germanist (Vinkovci, 1871. – Zagreb, 1942.). Bio je predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu 1914. – 1918. Prvi profesor njemačkog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu.

TURKALJ, Joza, kipar (Irig, 1890. – Zagreb, 1943.). Upisao je 1911. kiparstvo na Privremenoj višoj školi za umjetnost u umjetni obrt koju je završio 1914.

TURKOVIĆ, barun Zdenko (Kutjevo, 1882. – Zagreb, 1968.), pravnik, veleposjednik.

ULLRICH (ULRICH), Antun stariji, galerist (Bizovac, 1872. – Zagreb, 1937.). Godine 1898. otvorio je u Zagrebu staklarnu i radionicu okvira za slike, koja je 1909. prerasla u poznati izložbeni prostor, Salon Ullrich u Illici 54., koji on vodi do 1926., kada Salon preuzima njegov sin Edo.

UZELAC, Milivoj, slikar, grafičar i ilustrator (Mostar, 1897. – Cotignac, 1977.). Upisao je Višu školu za umjetnost i

umjetni obrt 1913. godine, ali nije završio školovanje u Zagrebu zbog rata. Od 1923. stalno živi u Francuskoj.

UZORINAC, Mirko, slikar, karikaturist (Gospić, 1891. – Dol pokraj Celja, 1960.). Upisao je slikarstvo na Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1911., gdje je 1916. i diplomirao. Radio je kao nastavnik crtanja. Slikao je krajolike i portrete u početku impresionističkim načinom, a kasnije realistično.

VALDEC, Amalija, rođ. Sajvert, majka Rudolfa Valdeca.

VALDEC, Antun, liječnik, otac Rudolfa Valdeca.

VALDEC, Eugen (Geno), pravnik (Zagreb, 1912. – Zagreb, 1982.), posinak Rudolfa i Helene Valdec.

VALDEC, Helena (Jelka), kiparica (Bjelovar, 1872. – Zagreb, 1953.). Supruga Rudolfa Valdeca, sestra Bele Čikoša-Sesije. Bavila se uglavnom cizeliranjem.

VAN GOGH, Vincent, nizozemski slikar (Brabant, 1853. – Auvers-sur-Oiseu, 1890.). Jedan od najznačajnijih predstavnika europskog ekspresionizma.

VANKA, Maksimilijan, slikar (Zagreb, 1889. – Vallorta, 1963.). Studij slikarstva započeo je kod B. Čikoša-Sesije na tadašnjoj Privremenoj višoj školi za umjetnost i umjetni obrt 1908., a nastavio u na Akademiji u Bruxellesu. Bio je profesor na Akademiji u Zagrebu do 1934., potom odlazi u SAD.

VEREŠ (VÖRÖS), Slavko (Vjekoslav), slikar i karikaturist (Vrtilinska kraj Čazme, 1887. – London, 1953.). Od 1903. pohađao je privatnu slikarsku školu Čikoša i Crnčića, a 1907. godine upisuje Višu školu za umjetnost i umjetni obrt koju nije završio. Godine 1950. emigrirao je u London.

VILDER, Većeslav, političar, član Pribičevićeve Samostalne demokratske stranke.

VIDRIĆ, Vladimir, književnik i pjesnik (Zagreb, 1875. – Zagreb, 1909.), jedan od najistaknutijih predstavnika hrvatske moderne.

VIK, Karel, češki slikar i grafičar (1883. – 1964.). Bio je član Grafičkog društva Hollar.

VILLON, François, francuski renesansni pjesnik (Pariz, 1431. – 1464.).

VIŠNJIĆ, Filip, srpski narodni pjesnik i guslač (Gornja Trnova, 1767. – Grk, danas Višnjićevo, 1834.).

VOLTAIRE, francuski književnik, povjesničar i filozof (Pariz, 1694. – Pariz, 1778.). Pravim imenom Francois-Marie Arouet. Najznačajniji predstavnik prosvjetiteljstva.

VOUK, Vale, botaničar (Gospić, 1886. – Zagreb, 1962.). Doktorirao je u Beču. Radio je kao profesor anatomije i fiziologije na Sveučilištu u Zagrebu te upravitelj Botaničkog zavoda i vrta. Organizirao je Arboretum u Trstenu. Bio je član JAZU.

VRBANIĆ, Juraj, pravnik, ekonomist (Zagreb, 1859. – Zagreb, 1929.). Gradski zastupnik 1910. – 1917. godine.

VRBIĆ, Milan, slikar (Sisak, 1894. – Leskovac, 1954.). Završio je Višu školu za umjetnost i umj. obrt 1914. godine.

VUKOVIĆ, Ivica, posinak Rudolfa i Helene Valdec.

VULETIĆ, Ante, liječnik (Sarajevo, 1899. – Zagreb, 1977.), suprug Višnje Kranjčević.

VULETIĆ, Duško (1927. – Goli Otok, 1950.), unuk S. S. Kranjčevića, sin Višnje Kranjčević i Ante Vuletića.

VULETIĆ, Silvije, liječnik (Travnik, 1931.), unuk S. S. Kranjčevića, sin Višnje Kranjčević i Ante Vuletića.

WAGNER, Richard, njemački skladatelj (Leipzig, 1813. – Venecija, 1883.).

WEIDMANN, Kuno, arhitekt (Tiegerfeld, 1845. – Graz, 1921.). Završio je studij graditeljstva na Visokoj tehničkoj školi u Stuttgartu, a u Zagreb dolazi 1877. kao graditelj bolnice za umobolne u Stenjevcu. Nakon potresa 1880. trajno doseljava u Zagreb, gdje je projektirao i izgradio mnoge javne i najamne zgrade. Bio je potpredsjednik Društva inženjera i arhitekata.

WEISZMAYER, Oskar, direktor Osječke banke, kasnije Jugobanke.

WIESNER, Ljubo, književnik (Zagreb, 1885. – Rim, 1951.). Radio je kao feljtonist, izdavač i urednik časopisa. Urednik antologije *Hrvatska mlada lirika* 1914.

WITTGENSTEIN, grofica.

WOD (WODSEDALEK), Mila (Ludmila), kiparica (Budimpešta, 1888. – Zagreb, 1968.). Upisala je kiparstvo na Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu 1907. te diplomirala 1912. u klasi R. Frangeša Mihanovića i R. Valdeca.

ZAJČIĆ, Božidar (Darko), kritičar *Kazališnog lista* te urednik časopisa *Teater* i tajnik u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu.

ZEJBRDLIK, Otokar, češki slikar (Smichov, 1890. – ?). Upisao je Višu školu za umjetnost i umjetni obrt 1911., nije završio u Zagrebu.

LITERATURA

1. Ivanov, *Rudolf Valdec*, Vienac, br. 38, 1899.
2. Dušan Plavšić, *Rudolf Valdec*, Obzor, br. 206, 1899.
3. V. Jelovšek, *Hrvatski umjetnici u Pragu*, Vienac, br. 23/24, 1903., str. 743–744.
4. Sava Šumanović, *Zašto volim Poussinovo slikarstvo*, Književnik, br. 2, 1924.
5. *Znameniti i zaslužni Hrvati*, Zagreb, Hrvatski štamparski zavod d.d., 1925.
6. *Odbor gospodja za podignuće Strossmayerovog spomenika*, Svijet, god. I, br. 19, Zagreb, 6.11.1926.
7. *Ulaganje spomenpovelje u Strossmayerov spomenik*, Svijet, br. 19, 6.11.1926.
8. *Svečano otkriće Strossmayerovog spomenika u Zagrebu*, Svijet, br. 20, 13.11.1926.
9. S. P., *Povijest spomenika kralju Petru u Velikom Bečkereku*, Obzor, 14.6.1927.
10. V. Cvetišić: *Četrdesetgodinjsica umjetničkog rada kipara Rudolfa Valdeca*, Jutarnji list, 4. 3.1928., str. 33.
11. *Rudolf Valdec*, Hrvat, 5.2.1929.
12. Ljubo Babić, *Umjetnost kod Hrvata u XIX. stoljeću*, Zagreb, Matica hrvatska, 1934.
13. Ivan Ulčnik, *Naši stari zagrebački privrednici*, Zagreb, br. 11, 1934.
14. Ivan Ulčnik, *Naši stari zagrebački privrednici*, Zagreb, br. 10, 1935.
15. *Polu vijeka hrvatske umjetnosti*, katalog izložbe, Zagreb, 1938.

16. *Naša domovina*, Zagreb, 1943.
17. Antonija Tkalčić-Koščević, *Bon-ton, savjeti za lijepo ponašanje*, Zagreb, Žena u borbi, 1953.
18. Zdenka Marković, *Robert Frangeš Mihanović*, Zagreb, Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, 1954.
19. Antonija Tkalčić-Koščević, *Osvrt na prvi decenij Umjetničke škole u Zagrebu*, Čovjek i prostor, br. 35, Zagreb, 15.7.1955.
20. *Spomenica Akademije likovnih umjetnosti u Zagrebu 1907–1957*, Zagreb, Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu, 1958.
21. Antonija Tkalčić-Koščević, *Prije pola stoljeća*, Čovjek i prostor, br. 72, 15.3.1958., str. 6.
22. Duško Kečkemet, Kruno Prijatelj, *Počeci Ivana Meštrovića*, Split, 1959.
23. Dimitrije Bašičević, *Sava Šumanović*, monografija, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, Zagreb 1960.
24. Lelja Dobronić, *Zagrebački arhitekti Höhnigsberg i Deutsch*, Zagreb, 1965.
25. *Izložba kiparskog stvaralaštva, katalog izložbe*, Zagreb, Gliptoteka JAZU, 1972.
26. *François Villon*. Preveo i protumačio Vojmil Rabadan. Zagreb, Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, 1978.
27. Žarko Domljan, *Hugo Ehrlich*, Zagreb, Društvo pjesničara umjetnosti Hrvatske, 1979.

28. *XV. zagrebački salon – retrospektiva: Počeci Obrtne škole*, katalog izložbe, Zagreb, 1980.
29. Lelja Dobronić, *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti, 1983.
30. *Hrvatski biografski leksikon*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983.
31. Vinko Zlamalik, *Bela Čikoš Sesija*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske, 1984.
32. Miodrag B. Protić, *Sava Šumanović*, katalog retrospektivne izložbe, Beograd, Novi Sad, Zagreb, 1984.
33. Vera Horvat Pintarić, *Miroslav Kraljević*, Zagreb, Globus, 1985.
34. *Mirogoj*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 1987.
35. Vera Kružić Uchytíl, *Vlaho Bukovac*, katalog retrospektivne izložbe, Zagreb, Umjetnički paviljon, 1988.
36. Vesna Mažuran-Subotić, *Mila Wod*, katalog izložbe, Zagreb, Gljptoteka HAZU, 1990.
37. Stjepan Sršan, *Ostao je zavjet*, Glas Slavonije, 15.5.1990.
38. Krešo Kovačić, *Priče iz starog Zagreba*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1990.
39. *Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu*, Zagreb, Školska knjiga, 1992.
40. Zrinka Tatomir, *111 godina naše škole*, Zagreb, Škola primijenjene umjetnosti i dizajna, 1993.
41. Ivan Mužić, *Masoni u Hrvatskoj 1918 – 1967*, Split, Orbis, 1993.

42. Edmond Rostan, *Cyrano de Bergerac*, Zagreb, Znanje, 1994.
43. Boris Vukonić i suradnici, *Tempus fugit*, Zagreb, HAZU i AGM, 1994.
44. "Kerempuhov prečac" Ilica – Varšavska, Zagreb, Gradski zavod za zaštitu i obnovu spomenika kulture i prirode, 1995.
45. Antun Travirka, *Slikarice iz obitelji Borelli*, katalog izložbe, Zadar, Gradska loža, 1995.
46. *Enciklopedija hrvatske umjetnosti*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1995./96.
47. *Hrvatski leksikon*, Zagreb, Naklada Leksikon d.o.o., 1996./97.
48. Snješka Knežević, *Zagrebačka zelena potkova*, Zagreb, Školska knjiga, 1996.
49. Vesna Mažuran-Subotić, *Ferdo Ćus*, katalog izložbe, Zagreb, Gluptoteka, 1997.
50. Daniela Pavlić, *Osijeku je potreban moderan izlagачki prostor*, razgovor, Glas Slavonije, 11.8.1997.
51. *Fin de siècle Zagreb – Beč*, Zagreb, Školska knjiga, 1997.
52. Jelena Uskoković, *Arhitektonska plastika historicizma u Zagrebu*, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, MUO, 2000.
53. Ana Adamec, *Rudolf Valdec*, Zagreb – Samobor, A. G. Matoš, 2001.
54. *Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu 1907–1997*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Akademija likovnih umjetnosti u Zagrebu, 2002.

55. *Aleksandar Vojinović, Otkrio Josipa Broza, ali nije to naplatio*, HND Novinar, br. 7 – 8, 2002.
56. Ljubica Miljković, *Sava Šumanović (1896–1942), slikar svjetlosti*, katalog retrospektivne izložbe, Beograd, Narodni muzej, Sofija, 2002.
57. Željko Marcijuš, *Sonja Kovačić Tajčević*, katalog izložbe, Zagreb, Galerija Ulrich, 2002.
58. Nevenka Posavec Komarica, *Maksimilijan Vanka*, katalog retrospektivne izložbe, Zagreb, Klovićevi dvori, 2002.
59. Živko Tkalčić, *Pisma u Ilicu*, Zagreb, Durieux, 2002.
60. Frane Paro, *Grafički pojmovnik*, Zagreb, ALU, 2002.
61. Snješka Knežević, *Zagrebu u središtu*, Zagreb, Barbat, 2003.
62. *Secesija u Hrvatskoj*, katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 2003.
63. D. Radović Mahečić, Aleksander *Laszlo, Život i djelo Viktora Kovačića*. U zborniku *Viktor Kovačić, život i djelo*, Zagreb, HAZU, 2003.
64. Daina Glavočić, *Ivka Orešković*, katalog izložbe, Gospić, Muzej Like, 2004.
65. *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*, Zagreb, HAZU, 2004.
66. Danica Plazibat, *Od doma do muzeja – Ivan Meštrović u Zagrebu*, Zagreb, Fundacija Ivana Meštrovića, 2004.

67. *Skriveno blago*, katalog izložbe, Zagreb, Muzej za umjetnost i obrt, 2005.
68. *Zagrebački leksikon*, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, MASMEDIA, 2006.

KAZALO OSOBA

Adamović, Dušan
Akšamović, Antun
Alačević Boreli, Vanda
Alaupović, Tugomir
Alex, J. Adolf
Andersen, Hans Christian
Anger, Marija
Antonini, Otto
Arndt, Alfons
Auer, Robert
Babić, Ljubo
Bach, Ivan
Bačić, Antun
Badalić, Josip
Baranyai, Aladar
Barbarić, Aleksandar
Bauer, Antun
Becić, Vladimir
Benković, Boris
Benković, Ivan
Benković, John, sin Ivana Benkovića
Berger, Salomon
Bernfest, Gjuro Jurica
Bernfest, Viktor Samuel
Bestall, pl. Anka
Bilinić, Harold
Bilinić, Pavao
Bilinić, Regina
Bilek, Frantisek
Blau, Tina

Bollé, Herman
Borelli Vranska Alačević, Zoe
Braniš, Vojta (Vojtjeh)
Bučovski
Bukovac, Vlaho
Bulić, don Frane
Car, Bogumil
Car, Dora
Cezanne, Paul
Cimabue
Clément Milčinović, Olga
Crnčić, Menci Clement
Cvetišić, Klotilda (udana Kreneis)
Cvetišić, Vjekoslav
Čikoš, Justina (rođ. Modesti)
Čikoš, Petar
Čikoš-Sesija (Csikos-Sessia), Bela
Čutuković, Đorđe
Ćuk, Nikola
Ćus, Đuro
Ćus, Ferdo
Dečak, Milan
Dečak, Mirko
Defrančeski, Ante
Dekleva, Dragica
Deutsch, Julio (Hugo)
Devrint, Stephan
Dežman, Kornelija
Dežman, Milivoj
Dimitrijević, Mišo (Mihajlo)

Domjanić, Dragutin Milivoj

Donadini, Ulderiko

Donatello

Dötling

Dubois, Paul-Maurice

Dubský, Josip

Eberle, Syrius

Eckhel, Hektor

Eckhel, Margarita

Ehrlich, Hugo

Erbežnik

Fancev, Franjo

Felbinger, Bartol

Fernkorn, Anton Dominik

Fetisov, Petar Pavlovič

Fischer, Ignjat

Frais, Rudolf

France, Anatole

Frangeš-Mihanović, Robert

Franjo Josip I.

Gauguin, Paul

Gavranić, Pavao

Gerba, Raimund

Gjurić (Đurić), Milenko

Gnezda, Antun

Goglija, Ferdo (Nando)

Grahor, Janko Nikola

Gross

Gross, Victor

Gudel, Vladimir

Hadži-Dmitar
Hamel, Julije (Gjuro)
Hampel, Adriena
Handler
Heinzel, Vjekoslav
Heinelt, Stjepan
Hermann, Mirko
Herzl, Antun
Horvat Kiš, Franjo
Hotko, Davorin Martin
Ingres, Jean-Auguste-Dominique
Ivanščak (Ivanjščak), Ferdo
Iveković, Ćiril M.
Iveković, Oton
Jagić, Vatroslav
Jambrišak, Janko
Janeček, Emica
Jank, Angel
Jaronek, Bohumir
Jean Ivanović, Robert
Jelačić, Vera
Jesih, Slavko
Jovanović Zmaj, Jovan
Juhn, Hinko
Juranić, Milutin
Jurkić, Gabrijel
Jurković, Aleksandar
Kairis
Kara, Ljudevit
Karađorđević, Aleksandar

Kašpar, Adolf
Kerdić, Ivo
Khuen-Hedervary, Karlo (Dragutin)
Khuen-Hedervary, Margita
Kirilovna, Nina
Kljaković, Joza
Kohout Lecoque, Alois
Koičev, Konstantin
Kokotović, Dušan
Koller
Kolmar, Edmund
Konoupek, Jan
Kovačević, Ferdo
Kovačić, Krešimir
Kovačić, Viktor
Kraljević, Miroslav
Kranjčević, Ela
Kranjčević, Silvije Strahimir
Kranjčević, Višnja
Kratena (Kratina), Jaroslav
Krešić, Milan
Krizman, Srđan (Serge)
Krizman, Tomislav
Križanić, Petar - Pjer
Krnić, Bogoljub
Kršinić, Frano
Kršnjavi, Isidor
Krušlin, Mihovil
Kučinić
Kukuljević-Sakcinski, Ivan

Kulmer, Miroslav
Kühne, August
Lebedev, Viktor Mihajlovič
Leović, Josip
Lhote, Andre
Lisinski, Vatroslav
Livadić Wiesner, Ferdo
Lončar, Ivan
Lubynski, Rudolf
Lunaček, Vladimir
Majer, Antonin
Marija Karađorđević
Marija (Mariola)
Marinković, Ivan
Martinčić, Marko
Masovčić
Matić
Matoš, Antun Gustav
Mayreder, Rosa
Mažuranić, Ivan
Menzel, von Adolf
Meštrović, Ivan
Michalek, Ludwig
Michelangelo Buonarotti
Mihalić Wolf, Marija
Milčinić, Andrija
Milković, Zvonimir
Miše, Jerolim
Mixich, Ferdo
Mošinski, Adolf

Mozart, Amadeus
Mravunac
Murgić, Gjuro
Musulin, dr Mihajlo
Nedeljković, Milan
Nemčić, Antun
Nikola I. (Petrović)
Nikolajević, Svetomir
Nikolajević, Vidosava
Nikolić-Podrinska, Vera
Nodilo, Natko
Nušić, Branislav
Nušić, Ban
Nušić, Darinka
Oblak, Zvonimir
Obradović, Dositej
Orel
Orešković Breithen Thurn, Ivan
Orešković Breithen Thurn, Matija
Orešković, Matilda
Orešković, Miroslav
Orešković, Nevenka
Orlić, Petar
Pandić, Viktor
Paulić, Terezija
Pečić, Arpad
Pečić, Bela
Pečić-Strozzi, Maja
Pejačević, Ladislav
Perović, Ivo

Peška (Perška), Emanuel (Emil)
Petar I. (Karađorđević)
Petrović, Branimir
Petz, Julije
Pexider-Srića Turković, Greta
Pierotti, Ljudevit
Plavšić, Dušan
Plavšić, Mila
Polić, Nikola
Poussin, Nicolas
Predić, Milivoj (Mima)
Predić (rođ. Nušić), Gita (Margita)
Pribičević, Svetozar
Prohaska
Pupin, Mihajlo
Quiquerez (Kikerec), Ferdo
Rabas, Václav
Račić, Josip
Rački, Franjo
Rački, Mirko
Radić, Stjepan
Rafael (Raffaello Santi)
Ramboušek, Bořivoj
Ratković, Leopoldina
Rauch, Pavao
Rechnitzer, Danica
Rendić, Dunav
Rendić, Ivan
Rendić, Velebit
Revellant, Josip

Režek, Ivo
Rimay, Viktor
Rittig, Svetozar
Rojc, Milan
Rojc, Nasta
Rombeaux, Egide
Rousseau, Victor
Sabljak, Srećko
Schauff, Marta
Schmidt, Hildegard
Schönfeld, Margareta
Selak
Seligmann, Adalbert Franz
Siess, Walter
Siker
Silovsky, Vladimir
Simonović Despić, Iva
Sollar, Franjo ml.
Sova, Alma
Spiegler (Špigler), Rudolf
Staffel
Stanković, Radenko
Starčević, Mile
Steiner, Milan
Stern, Maria Alfonso
Strajnić, Kosta
Stretti, Viktor
Stretti Zamponi, Jaromir
Strnad, Josip
Strossmayer, Josip Juraž

Stuck, von Franz
Studin, Marin
Sudnik, Ivica
Suhin, Eduard
Szabo, Gjuro
Šenoa, August
Šenoa, Branko
Šimić, Antun Branko
Šimon, Tavik František
Šipek, Viktor
Šlahta (Schlachta), Jaroslav
Šnajder
Šprem, Zvonimir
Šreplović, Kosta
Šreplović, Petar
Štefic, Anton
Šumanović, Milutin
Šumanović, Persida
Šumanović, Svetislav
Šulentić, Zlatko
Švabinsky, Max
Tajčević Balkanska, Sofija (Sonja Kovačić Tajčević)
Tesla, Nikola
Thaller, Lujo
Tiljak, Đuro
Tintoretto
Tišov, Ivan
Tkalčić, Milan (Delamela)
Tkalčić, Vladimir
Tkalčić, Živko

Tomerlin, Slavko
Tomić, Veljko
Tomba, Marijana
Trbojević Servaci, Ljuba
Trepše, Marijan
Trnski, Ivan
Trnski, Milica
Tropsch, Stjepan
Turkalj, Joza
Turković, Zdenko
Ullrich, Antun stariji
Uzelac, Milivoj
Uzorinac, Mirko
Valdec, Amalija, rođ. Sajvert
Valdec, Antun
Valdec, Eugen (Geno)
Valdec, Helena (Jelka)
Van Gogh, Vincent
Vanka, Maksimilijan
Vereš (Vörös), Slavko (Vjekoslav)
Vilder, Većeslav
Vidrić, Vladimir
Vik, Karel
Villon, François
Višnjić, Filip
Voltaire
Vouk, Vale
Vrbanić, Juraj
Vrbić, Milan
Vuković, Ivica

Vuletić, Ante
Vuletić, Duško
Vuletić, Silvije
Wagner, Richard
Weidmann, Kuno
Weismayer, Oskar
Wiesner, Ljubo
Wittgenstein
Wod (Wodsedalek), Mila (Ludmila)
Zajčić, Božidar (Darko)
Zejbordlik, Otokar

prijatelji odspjivali kad bi se vraćali iz Pariza
kao Božidar Žajčić, Pjer Knjžanić i Mila Ubd
s Viktorom Bernfestom, kad se vratila iz Praga.
Tie je Sava radio koliko je mogao. Na mojem
pisćem stolu radio je skice za inscenacije
na zabreb a ikom Kazalistu, te uke nasloone
stranice za Kujice. Naši zajednički prijatelji dolaze
ovamo, te ovdje u toj prvoj sobi spede u beskonačnim
razgovorima: A. B. Šimić, Sair najmiliji od prij-
telja, Pjer Knjžanić, Mara Pjerova koja je u to vrijeme Prijatelji
nčila pjevati na konzervatoriju, Božidar Žajčić
i Samobora u to doba „promotnik tajnika“ u Hrv.
Kazalistu, Nikola Polić brat Janka Polića Kamova,
Benjamin u ovom Pragu prijatelja, svira je lijepo
glasovir, Krešo Kovačić novinar, sin pisca, „
Registratori“, Ante Kovačića; Mila Ubd i Viktor
Bernfest Kijari; Horvat Kiš (Jstaski puti), u Donadini,
a od starih Mladija Milešinić Kap otac, koji je
uzeo za ženu Olgu Clément-ovu svoju susednicu
iz ličja, s kojom sam osam godina do mature
spdjela u istoj klupi.

Šimić, Horvat-Kiš i Udalirko Donadini
umrli su još u to vrijeme jedan za drugim,
ova trojica na tuberkulozi. Pjer otisao doktora
u Beograd i ostavio za sobom Mara Pjerova otavila
Pjara, boema, i udala se za dr. Borčića, liječnika,
umrla u vrijeme D mpsa Svjetskog rata. U
Partizanima, pričao je Pjer kasnije, slučajno je
našao u oslobođenom Dubrovniku, po prvi put
otkako je bijao pred okupatorom, na nekoj
zabreb a ike novine, i, među umrlima našao
ime Marino. Nije mogao skinuti očiju s tapasmena,
ne vjerujući i ne pominajući kako se namjerio
upravo na ove novine i našao ime koje je tako
živo vezalo na sebe njegove mlade godine,
govorio je ^{na onaj način} Pjer. — Božidar Žajčić, a i Božidar,
nriču